

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

શ્રીસુખેાધિનીજી

સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ

(શ્રીમહાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૨૨-૨૮)

અધ્યાય બાવીસમેા

દ્વાવિંશે ધર્મરક્ષાર્થ ધર્મસ્થાનગતિર્હરેઃ ।

સર્વસંમૃતિયુક્તસ્ય શોભાયુક્તા નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

બાવીસમા (અધ્યાય)માં ધર્મનુ રક્ષણ કરવા માટે (સૈન્ય વિગેરે) સર્વ આડંબર સહિત હરિનું શોભાવાળું ધર્મસ્થાનમાં ગમન કહેવામાં આવે છે. કા. ૧

एका कृतिर्हरेरत्र बहुकार्यनिरूपिका ।

निर्धार्यते सर्वसुखा धर्मे सर्वाधिकारिणी ॥ ૨ ॥

હરિની એક કૃતિ ઘણું કાર્ય કરનારી, સર્વને સુખ આપનારી (અને) ધર્મ (ના વિષય)માં સર્વ અધિકારવાળી હોવાનો અહિં નિર્ણય કરવામાં આવે છે. કા. ૨

ગયા અધ્યાયના અંતે (ઉદ્ભવે) ભગવાનના વાક્યને માથા ઉપર સ્વીકાર્યું. પછી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે (ઉત્તર) કહેવામાં આવે તો મંત્રિપણની ક્ષતિ થાય તેથી (પોતાને) આગળ પાછલ(ના વિષય)નું અનુસંધાન છે એમ જણાવવા પ્રકરણના જ્ઞાનપૂર્વક ઉદ્ભવ ઉત્તર (આપવા)નો આરંભ કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्रवोऽब्रवीत् ।

सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ ૧ ॥

એ પ્રમાણે દેવર્ષિનું કહેવું સાંભળીને (અને) સભ્યોનો અને શ્રીકૃષ્ણનો મત જાણીને, ઘણી બુદ્ધિવાળા ઉદ્ભવે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧

૧. અહિં સંમતિ ને સ્થાને સંમૃતિપાઠ જોઈએ એમ જણાય છે.

૨. ગયા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કહેલું છે. તે અહિં દૂર કહેલ હોવાથી પ્રકરણનું જ્ઞાનજ વાક્ય (આ શ્લોક)નો અર્થ છે એવો ભાવ છે. (લે)

હતના વચન(ના સંબંધ)માં કોઈને પણ તકરાર ન હતી તેથી 'દેવર્ષિ'નું કહેવું' શબ્દ યોગ્ય છે. ભગવાનનું વચન સાંભળ્યા પછી ઉત્તર કહેવો જોઈતો હતો, છતાં પણ પાછું નારદના વચનનું અનુસંધાન થવાથી તેમનું સમાધાન કરવા માટેજ 'ઉદ્ધવે કહ્યું.' ધર્મ અને બ્રાહ્મણુજ પુષ્ટિમાર્ગમાં બાધ કરનારા છે. તેઓનું સમાધાન કાંઈક પુષ્ટિના વિરોધવાળા અર્થથી થાય છે, એવો પ્રકરણનો અર્થ છે.

મતભેદ હોય ત્યારે મંત્રીનું વચન (આદરપાત્ર) હોવાથી, 'સભ્યોનો અને શ્રીકૃષ્ણનો મત જાણીને' શબ્દોથી બે મત જણાવે છે. 'યુદ્ધ માટે જવું મુખ્ય છે, પછી ધર્મ માટે (જવું). દુઃખનો નાશ અને સુખ પૈકી પહેલાં દુઃખનો ઉપાય કરવો જોઈએ' એવો સભ્યોનો મત હતો. ભગવાનનો પણ એવો મત હતો, (અને) 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી (તેથી) વિરુદ્ધ (મત) હતો. એવી રીતે પહેલાં અને પાછલથી (કરવાના કાર્ય)માં સંઘેડ થતાં, (તેનો) નિર્ણય કરવાની આ (ઉદ્ધવ)માં બુદ્ધિ હતી, એમ 'ઘણી બુદ્ધિવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ભક્તિમાર્ગના અને નારદના કોપનું સમાધાન કરવું જોઈએ, અને બની શકે ત્યાંસુધી મર્યાદા નભાવવી જોઈએ. તેથી એક બાજુએ ધર્મ, બ્રાહ્મણ અને મર્યાદા (એ) ત્રણનો વિરોધ થાય છે, બીજી બાજુએ એકલા ભક્તિમાર્ગનોજ વિરોધ થાય છે. ૧.

તેથી ઘણા ઉપર અનુગ્રહ થાય એવા નિયમ પ્રમાણે (ઉત્તર) કહેવો જોઈએ એવો નિશ્ચય કરીને, નીચેના શ્લોકમાં બે પક્ષ ફરીથી કહે છે:—

॥ ઉદ્ધવ ઉવાચ ॥ ઉદ્ધવ કહે છે :—

યદુક્તમૃષિણા દેવ સાચિવ્યં યક્ષ્યતસ્ત્વયા ।

કાર્યં પૈતૃષ્વસ્રેયસ્ય રક્ષા ચ શરણૈષિણામ્ ॥ ૨ ॥

હૈ દેવ! ઋષિએ જે ઉપાય કહ્યો (તે) આપે યજ્ઞ કરનાર કોઈના દીકરાનું કાર્ય (કરવું) અને શરણુ ધર્યછનારાઓનું રક્ષણ કરવું. ૨

'હૈ દેવ' એ સંબોધન છે. સાચિવ્યં મંત્રનો ઉપદેશ (ઉપાય), પરંતુ યુદ્ધ વડે સાહાય્ય કરવાનું નહિ. મંત્રમાં અલૌકિક પ્રકાર^૩ તો કહેવો યોગ્ય નથી,

૧. રાજાઓ ઉપર અનુગ્રહ (પુષ્ટિનું કાર્ય) કરવાથી રાજસૂય યજ્ઞ અને નારદ એ બેનો વિરોધ થાય છે. તેથી અનુગ્રહ કરવાનો છે, પરંતુ કાંઈક વિલંબ પછી કરવો પડશે એટલે કાંઈક પુષ્ટિથી વિરુદ્ધ થશે. (લે)

૨. રાજસૂય યજ્ઞમાં પહેલાં પધારે તો નોટ પહેલીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પુષ્ટિ (ભક્તિમાર્ગ)નો વિરોધ થાય. રાજાઓને મુક્ત કરવા પહેલાં પધારે તો રાજસૂયયજ્ઞ (ધર્મ), નારદ (બ્રાહ્મણ) અને મર્યાદાનો વિરોધ થાય.

૩. યુધિષ્ઠિર આપ (ભગવાન)નું પૂજન કરશે, તેથી ત્યાં જવું જરૂરી છે એવો (અલૌકિક) પ્રકાર લૌકિક ન્યાયથી ઉપાય કહેવામાં કહેવો ન જોઈએ, તેથી નારદે કહેલ ઉપાયનોજ અનુવાદ કર્યો છે. (લે).

તેથી નારદે કહેલો ઉપાયજ કરી કહે છે. ‘કરનાર, ઉપદેશ આપનાર અને અનુમોદન કરનારને (સમાન ફલ થાય છે)’ એ વાક્ય પ્રમાણે તેમ કરવાથી (કરી કહી અનુમોદન કરવાથી) ધર્મ થાય છે. ફાઇના દીકરાનું કાર્ય કરવું એ લૌકિક છે. તેથી આ (પ્રમાણે કરવા)માં લોક અને વેદનો વિરોધ નથી એમ બે^૧ કહેલાં છે. બીજો પક્ષ શરણુ ઇચ્છનારાઓનું રક્ષણ, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી બંધુઓનું (યાદવોનું) વચન (મત પ્રમાણે વર્તન કરવું તે) છે. તે પ્રમાણે હોવાથી બે (પક્ષો)માં જેમ વિરોધ ન રહે તેમ કરવું જોઈએ. ૨

તે પૈકી (રાજાઓને) છોડાવવામાં યજ્ઞનો ઉપયોગ કરવો અશક્ય હોવાથી, છોડાવવાનુંજ (કાર્ય) યજ્ઞમાં કરવું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना विभो ।

अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ૩ ॥

હે શક્તિમાન! સર્વ દિશાઓમાં જય પ્રાપ્ત કરનારે રાજસૂય યજ્ઞ કરવો જોઈએ. તેથી જરાના પુત્રને જીતવો એ બંને પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારો (હોવાનું) હું માનું છું. ૩

દિશાઓનું ચક્ર એટલે દશ દિશાઓ, તેમાં જય પ્રાપ્ત કરનારે રાજસૂય (યજ્ઞ) કરવો જોઈએ. તેથીજ તે (યજ્ઞ)જ જરાસંધનો વધ કરાવશે. યજ્ઞના પ્રયોજનથી વધ કરવામાં આવે ત્યારે તો દોષ (લાગતો) નથી.^૨ આમ થતાં, જે દોષો (જણાય) તે ભવિષ્યમાં દૂર કરશે.^૩ પહેલાં ઉત્તરાર્ધથી યજ્ઞના પ્રયોજન માટે તેનો વધ (કરવાનું) સિદ્ધ કરે છે.

‘ત્યારે ભક્તિમાર્ગનો વિધાતજ થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બંને પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારો’ શબ્દ ચોજેલ છે. યજ્ઞનું પ્રયોજન અને (રાજાઓને) છોડાવવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારો આ પક્ષ (હોવાનું) હું માનું છું. વળી આ (પક્ષ) યોગ્ય છે, કારણ કે (આમાં) નારદ વિગેરેનો કોપ થતો નથી. ૩

નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢી શ્લોકોથી આ પક્ષમાં (જણાતા) દોષો દૂર કરે છે:—

૧. ‘યજ્ઞકરનાર’, ‘ફાઇના દીકરા’ એ બે શબ્દો કહેલા છે. (લે) આ શબ્દો અનુક્રમે વેદ અને લોકનો વિરોધ નથી એમ દર્શાવે છે.

૨. તેમ ન કરતાં, (બારેબાર યુદ્ધ કરી જરાસંધનો વધ કરવાથી) બ્રાહ્મણનું હિત કરનારનો વધ કરવાથી દોષ લાગે, એવો અર્થ છે. આ આવતા અધ્યાયના આરંભની કારિકામાં સ્પષ્ટ કહેશે. (લે)

૩. જૂઓ આવતા શ્લોકનો આભાસ.

अस्माकं च महानर्थो हेतैनैव भविष्यति ।

यश्च तव गोविन्द राज्ञो बन्धाद्विमुञ्चतः ॥ ४ ॥

અને આથીજ આપણને ઘણું ધન (પ્રાપ્ત) થશે; અને હે ગોવિંદ !
રાજાઓને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવનાર આપને યશ (પ્રાપ્ત) થશે. ૪

પ્રસાદમથી જરાસંધનો વધ કરવામાં આવતાં તેનું ધન આપણને પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ યજ્ઞના પ્રયોજન માટે વધ કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રાપ્ત ન થાય. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે પહેલાં યવનના જયથી પ્રાપ્ત થએલું ભગવાનનું ધન તે (જરાસંધ) લઈ ગએલ, તે (આપણને) પાછું મળશે અને મુક્ત કરાવેલ (રાજાઓ પાસેથી તેણે લીધેલ ધન આપણને મળશે). ‘આથીજ થશે’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આ બધુંએ યજ્ઞના પ્રયોજન માટે વધ કરવાથી પણ થશે, કારણ કે તે ધનથી મુક્ત કરાવેલ ભક્તોનું પોષણ કરવાનું છે.

‘બીજાઓ સાથે ભળવાથી યશ (પ્રાપ્ત) નહિ થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી ‘સર્વ પ્રાણીઓથી અભય (આપવાનું માફ) વ્રત છે’ એ પ્રતિજ્ઞા (કહેલી છે). (જરાસંધનો) માત્ર વધ કરવાથી બંધનમાંથી મુક્ત કરવાનું થતું નથી, કારણ કે તેનો પુત્ર પણ તે (બંધન) કરે તેવું સંભવે. તેથી ‘રાજાઓને બંધનમાંથી (મુક્ત કરનાર)’ શબ્દોથી પ્રયોજન તરીકે સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. રાજા: રાજાઓના દેહો અને આત્માઓને, બંને પ્રકારના બંધનમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત કરાવવા તેજ મુક્ત કરાવનાર આપનું (પ્રયોજન છે). ૪

‘ઋષિનેજ કહેવું’ કે જરાસંધનો વધ (કરવાનું) જરૂરી છે. તે કરીને આવીશ. (તેમાં અને યજ્ઞ માટે જવામાં) શું ભેદ છે ?’ (એવો વિચાર થાય, તેથી) આ પક્ષમાં (ઋષિને એમ કહી જરાસંધનો વધ કરવા પહેલાં જવામાં) સ્ત્રીઓ સાથે લીલાથી જવામાં પ્રતિબંધ થાય છે, અને મર્યાદા પ્રમાણે આ પક્ષ જરૂરી છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી જરાસંધનું સ્વરૂપ કહે છે:—

૧. (જરાસંધને હણ્યો એ) ભગવાનનું કાર્ય છે એમ જાણી અને યવનના જયથી ભગવાને પ્રાપ્ત કરેલ જરાસંધ પાસે છે એમ જાણી તે ધન આપણનેજ આપશે એવો ભાવ છે. (લે)

૨. ભગવાનને તો છૂપી રીતે (જરાસંધના વધ માટે) પધારવાનું હોવાથી, ધન નહિ હોવાથી, મુક્ત કરાવેલ રાજાઓનું જરાસંધના ધનથીજ પોષણ કરવાનું છે, કારણ કે (જરાસંધનો પુત્ર) સહદેવજ તેમનો સત્કાર કરશે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩ (જરાસંધ) સહન થઈ શકે નહિ તેવો હોવાથી લીલાથી ત્યાં જવામાં પ્રતિબંધ થાય છે એવા પહેલા શ્લોકનો અર્થ છે. તે હણી ન શકાય તેવો છે એ બીજા શ્લોકનો અર્થ છે, એવો વિભાગ છે. (લે). આવો વિભાગ હોવાનું જણાતું નથી. બીજો (છઠ્ઠો) શ્લોક તો તેનો વધ કરવાનો પ્રકાર દર્શાવે છે. ‘મર્યાદા પ્રમાણે આ પક્ષ જરૂરી છે’ એમ કહ્યું તે સ્ત્રીઓ સાથે લીલાથી જવાનું જરૂરી છે, એવા ભાવથી કહેલ હોવાનું જણાય છે.

સ વૈ દુર્વિષહો રાજા નાગાયુતસમો બલે ।

બલિનામપિ ચાન્યેષાં મીમં સમબલં વિના ॥ ૫ ॥

બલમાં દશહજાર હાથીઓ સમાન, અને બીજા બલવાનોની પણ સમાન તે રાજા સમાન બલવાળા ભીમ વિના (કોઈથી) સહન થઈ શકે તેવો નથી જ. ૫

તે કોઈપણ યાદવથી સહન થઈ શકે તેવો નથી. કારણકે (તે) રાજા એટલે ક્ષત્રિય હોઈ ઘણા ભાગે હણી શકાય તેવો નથી. આ (તેનું) બલ અલૌકિક છે. ‘દશ હજાર હાથીઓ સમાન’ વિશેષણથી (તેનું) લૌકિક (બલ) પણ કહે છે. બળના વિષયમાં તે દશ હજાર હાથીઓની સમાન છે. આવા બીજાઓ પણ છે, તેથી તેઓથી ભેદ દર્શાવવા ‘બીજા બલવાનોની પણ સમાન’ વિશેષણ યોજેલ છે. આ ભેગા કરેલા બધાએ બલવાનોની સમાન છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેને બ્રાહ્મણ વિગેરેના વરદાનોથી મળેલું પણ બલ છે.

‘ત્યારે મર્યાદા પ્રમાણે હણી ન શકાય તેવોજ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સમાન બલવાળા ભીમ વિના’ શબ્દો યોજેલ છે. ભીમ પણ આવો (આના જેવો) છે, છતાં પણ (તેનો) જ્ય જે પ્રકારે થાય તે આગળ કહેશે. ૫

વળી તેનામાં બીજું પણ વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલ બલ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દ્વૈરથે સ તુ જેતવ્યો મા શતાક્ષૌહિણીયુતઃ ।

બ્રહ્મણ્યોઽમ્યર્થિતો વિપ્રૈર્ન પ્રત્યાખ્યાતિ કર્હિંચિત્ ॥ ૬ ॥

તે તો દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં જીતવા યોગ્ય છે, સેંકડો અક્ષૌહિણીવાળો (જીતવા યોગ્ય) નથી. બ્રાહ્મણોનો હિતકારી બ્રાહ્મણો ભાગે ત્યારે કોઈ સમયે ના પાડતો નથી. ૬

દ્વન્દ્વયુદ્ધમાંજ જીતવા યોગ્ય છે, પરંતુ અનંત અક્ષૌહિણીવાળો (જીતવા યોગ્ય) નથી. આથી તેની સેના ઘણી હોવાનું સૂચવેલું છે.

એ પ્રમાણે તેના ગુણોને કહીને, અમુક સમયે એક ગુણ દોષરૂપ થતો હોવાથી ઉત્તરાર્ધથી તે કહે છે કે સ્વભાવથી તે બ્રાહ્મણોનો હિતકારી છે. જો (બ્રાહ્મણો) ભાગે તો કોઈપણ સમયે ના પાડતો નથી. (બ્રાહ્મણનું) કપટ જાણવા છતાં પણ ધર્મમાં દૃઢતાવાળો હોવાથી (તેને ના પાડતો નથી.) હણવામાં (હણવા માટે) આ એક તેની ખામી છે. ૬

‘ત્યારે ક્ષત્રિયોનું શું થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ।
हनिष्यति न संदेहो द्वैरथे तव सन्निधौ ॥ ७ ॥

બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરેલ ભીમે જઈને તેની પાસે માગવું. આપની હાજરીમાં કન્કયુધમાં તે (તેને) હણશે, (એમાં) સંદેહ નથી. ૭

કવચ વિગેરે નહિ રાખતાં, જનોઈ સાથે બે વસ્ત્રો અને તિલક વગેરેવાળો બ્રાહ્મણનો વેષ હોય છે. જો કે (બ્રાહ્મણનું) તેજ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, છતાં પણ માગેલું (જરાસંધ) આપે ત્યારે (ભીમ તેને) હણશે. ‘એમ આપની હાજરીમાં’ શબ્દોથી કહેલ છે. ૭

‘જો હું પરબ્રહ્મ હોઉં તો પક્ષપાત વિનાનો અને સર્વનો આત્મા છું, વિષ્ણુ હોઉં તો રક્ષણ કરનારોજ છું, હણનારો નથી. (ભીમને મારા) તેજથી પુષ્ટિ કરું એવો વિચાર થતો હોય તો બ્રાહ્મણના હિતકારી ઉપર વિષ્ણુના તેજની શક્તિ ચાલતી નથી. તેથી (ભીમ તેનો) વધ કેવી રીતે કરશે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।

हिरण्यगर्भः सर्वत्र कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥

વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને લયમાં બ્રહ્મા અને શંકર આપ રૂપ વિનાના કાલરૂપ ઈશ્વરના માત્ર નિમિત્ત છે. ૮

આપ ઈશ્વર અને કાલરૂપ પણ છો. માત્ર હાજરીથીજ પોતાના ઇચ્છેલા સમયે આખુંએ વિશ્વ આપ ઉત્પન્ન કરો છો અને (તેનો) લય કરો છો, બ્રહ્મા અને શંકર તો તલવાર વિગેરેની પેઠે (તેમાં) માત્ર નિમિત્તજ છે, કરણકે આપ કાલરૂપ છો, (અને) કાલે (પોતાના) ઉદરમાં સમાવેલાઓનાંજ ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે. જેમ કેમ પોતાના ઉદરમાં સમાવેલાઓના જન્મ અને મરણમાં પિતા અને વાધ માત્ર નિમિત્ત જ છે, (તેમ આપ કાલે પોતાના ઉદરમાં સમાવેલાઓનાં ઉત્પત્તિ અને લયમાં બ્રહ્મા અને શંકર માત્ર નિમિત્તજ છે.)

જો હુંજ સદા હણનારો હોઉં તો બધા (મને) કેમ જોતા નહિ હોય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘રૂપ વિનાના’ વિશેષણ યોજેલું છે. તે (કાલ)જ આપ છો, હમણાં (આપમાં) રૂપ વધારાનું છે, એવો અર્થ છે. ૮

૧. ‘પ્રાર્થિતદાને મારણમાહ’ એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથનો પાઠ લીધેલ છે.

‘એમ હોય તોપણ તે પ્રમાણે (કરવાથી) યશ પ્રાપ્ત થશે’ નહિ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ગાયન્તિ તે વિશદકર્મ ગૃહેષુ દેવ્યો

રાજાં સ્વશત્રુવધમાત્મવિમોક્ષણં ચ ।

ગોપ્યશ્ચ કુઙ્ગરપતેર્જનકાત્મજાયા :

પિત્રોશ્ચ લબ્ધશરણા મુનયો વયં ચ ॥ ૯ ॥

દેવીઓ અને ગોપીઓ, (આપનું) શરણુ પ્રાપ્ત કરેલાઓ, મુનિઓ અને અમે ઘરોમાં રાજાઓના પોતાના, ગળેંદ્રના, સીતાના અને (આપના) માતપિતાના શત્રુઓના વધરૂપ અને પોતાના છુટકારારૂપ આપના ઉજ્જવલ યશનું ગાન કરે છે. ૯

આપનો યશ પહેલેજ ત્રણ લોકમાં પ્રસરેલો રહેલ છે, (તેથી) હવે (તેને) ઉત્પન્ન કરવાના કલેશનું શું પ્રયોજન? એવો વાક્યનો અર્થ છે. આથી^૧ (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાનનો અથવા ભગવાનના સેવકોનો યશ ભગવાન તરીકે અથવા ભગવાનના સેવક તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે, નવો ઉત્પન્ન કરવાનો નથી.

હિરણ્યકશિપુ અને રાવણના વધ વિગેરેરૂપ આપનું ઉજ્જવલ કર્મ છે. દેવીઓ એટલે દેવની સ્ત્રીઓ પોતાના શત્રુ હિરણ્યકશિપુ વિગેરેના વધરૂપ ભગવાનના કુદરતી ચરિત્રનું, અને બંધનમાં નાખેલીઓના અને ખાસ કરીને અવિદ્યામાંથી (કરેલા) પોતાના છુટકારાનું પોતપોતાનાં ઘરોમાં ગાન કરે છે. અથવા ‘તે’ આપનાં ઘરોમાં નરકાસુરે બંધનમાં નાખેલી દેવીઓ, (ખીબું) સર્વ પહેલાંની પેઠે (ઉપરની પેઠે) યોજવું. અથવા આપના રાજાઓ ઉગ્રસેન વિગેરેની દેવીઓ (ગાન કરે છે). અથવા ભવિષ્યમાં થવાના (વૃત્તાંત)નો થએલા તરીકે ઉપયોગ કરીને (જરાસંધના કેદખાનામાંથી) છૂટા કરાવવાના (રાજાઓની દેવીઓ ગાન કરે છે.)

વળી ખીબા પણ ઘણાએ (આપના યશનું) ગાન કરે છે એમ ‘અને ગોપીઓ’ શબ્દોથી કહે છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે સંબંધવાળી સ્ત્રીઓ પણ શંખચૂડ વિગેરે, અથવા અવિદ્યા, લજ્જા વિગેરે પોતાના શત્રુના વધ(રૂપ ચરિત્રનું) ગાન કરે છે). જેમ પોતાના શત્રુના વધનું ગાન કરે છે, એવી રીતે ‘કુઙ્ગરપતેઃ’ ગળેંદ્રના પણ

૧ ‘આથી’ એટલે દેવીઓ, આપની દેવીઓ, ગોપીઓ, શરણુ પ્રાપ્ત કરેલાઓ, મુનિઓ અને અમે એમ ગાન કરનારા છ કલા તેથી, એવો અર્થ છે. ‘શરણુ પ્રાપ્ત કરેલાઓ’ શબ્દને વિશેષણ તરીકે લેવામાં આવે ત્યારે ‘અને ગોપીઓ’ શબ્દોમાં ‘અને’ શબ્દથી જણાવેલી સંબંધવાળી સ્ત્રીઓ લેવાથી ગાન કરવાની સંખ્યા છની થાય છે. (લે). ‘આથી’ એટલે ‘આ શ્લોકથી’ એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

શત્રુ મધરના વધસ્વપ, તેમજ 'જનકાત્મજાયાઃ' સીતાના શત્રુ રાવણ(ના વધસ્વપ), અને 'પિત્રોઃ' (માતાપિતા) દેવકી અને વસુદેવના શત્રુ કંસના (વધસ્વપ ચરિત્રનું ગાન કરે છે), એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના પ્રાકૃત (જીવો) પણ પોતાના અથવા બીજાના (શત્રુના વધસ્વપ અને પોતાના છૂટકારાસ્વપ ચરિત્રનું) ગાન કરે છે. તેવી રીતે બીજા ત્રણ પ્રકારના કર્મ કરનારા, જ્ઞાનવાળા અને ભક્તો પણ ગાન કરે છે એમ 'શરણુ પ્રાપ્ત કરેલાઓ, મુનિઓ અને અમે' શબ્દોથી કહેલ છે. અથવા 'ભય ન પામે એવી ભય દૂર કરનારી ખૂમો પાડતા' ૧૦. ૩૧. ૨૮, 'તેથી મારે શરણુ આવેલ ગોળંડનું' (રક્ષણુ કરું)' ૧૦. ૨૨. ૧૮, 'આ માફ વ્રત છે' વિગેરે હજારો વાક્યને લીધે 'શરણુ પ્રાપ્ત કરેલાઓ' એ વિશેષણ સર્વ સ્થલે લેવું. કેટલાક કહે છે કે 'શરણુ પ્રાપ્ત કરેલા' એટલે પાંડવો. વળી દંડકારણ્યમાં રહેનારા વિશ્વામિત્ર વિગેરે મુનિઓ અને અમે બધાએ ભક્તો (ગાન કરીએ છીએ.) 'ચ' 'અને' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) નિર્ગુણ (ભક્તો) પણ બીજાના શત્રુઓના વધનું ગાન કરે છે. તેથી (આપની) કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. ૬.

‘અલૌકિક ઉપાય વડે રાજાઓને તરત (કેદખાનામાંથી) છોડાવીને, યજ્ઞ માટે કેમ ન જવું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

જરાસંધવધઃ કૃષ્ણ મૂર્યર્થાયોપકલ્પતે ।

પ્રાયઃ પાકવિપાકેન તવ ચામિમતઃ ક્રતુઃ ॥ ૧૦ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ! જરાસંધના વધથી ઘણાં પ્રયોજનો સિદ્ધ થશે. ઘણા ભાગે (તેનાં કર્મ) પાકવાનું પૂર્ણ થવાથી (તે) થશે. વળી યજ્ઞ આપને પણ ઇષ્ટ છે. ૧૦

‘હે શ્રીકૃષ્ણ!’ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે કાલસ્વપ (આપ)નું આજ કૃત્ય છે. બોલવામાં એકતાન થવાથી પ્રમાદને લીધે, અથવા પાપનો ક્ષય કરાવવા (એવું) સાદું સંબોધન કરેલું છે. મૂર્યર્થાય એટલે ઘણાં પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે માટે ભક્તોનો દ્રોહ થવાથી (જરાસંધનો) વિનાશ થશે એટલે ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન, શરણુ આવેલાઓનું રક્ષણ, યજ્ઞ, કીર્તિ, પહેલાનાં વૈરનો બદલો વળવો, ભૂમિના ભારનું હરણુ વિગેરે હજારો પ્રયોજનો સિદ્ધ થશે, અને ભક્તિમાર્ગ સર્વ (પ્રયોજનો)થી ઉત્તમ છે.

વળી ઘણા ભાગે પાકવિપાકેન એટલે જરાસંધનાં કર્મોના પાકવાનું વિપાકેન પૂર્ણ થવાથી,—અથવા પાપવિપાકેન ઘણાનો દ્રોહ થવાને લીધે, કારણ કે રાજસૂય (યજ્ઞ) ભૂમિને વીર વિનાની કરે છે—(જરાસંધનો વધ થશે). (રાજસૂય ભૂમિને વીર વિનાની કરે છે), તે કારણને લીધે યજ્ઞ આપને પણ ઇષ્ટ છે. ‘ચ’ ‘વળી’ શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) યજ્ઞમાં પણ શિશુપાલનો વધ, દુર્યોધનના માનનો નાશ વિગેરે થવાનાં હોવાથી, તેથી પણ ઘણાં પ્રયોજનો સિદ્ધ થશે. ૧૦.

‘ખીન્ન પ્રકારે (જરાસંધ) હણી શકાય તેવા નથી’ એમ (કહ્યું) તેથી યુદ્ધ માટે તત્પર થએલાને અટકાવ્યા, અને (યશ) પ્રસિદ્ધ છે (એમ કહ્યું તેથી) તે (ઉત્પન્ન કરવા) ની જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. (શ્રીકૃષ્ણ રાજાઓને) છોડાવવા પધારે છે એવી શંકા (જરાસંધને) થાય તો (તેમના પધાર્યા) પહેલાંજ તે શંકરને (ખલિદાન) આપે. તેથી ઉદ્ધવનું વચનજ સર્વ પ્રકારે કલ્યાણકારિ હોવાથી લગવાને તેજ સ્વીકાર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

इत्युद्धववचो राजन् सर्वतोभद्रमच्युतम् ।

देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयत् ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન્! સર્વ પ્રકારે કલ્યાણકારિ ખામી વિનાનું ઉદ્ધવનું એવું વચન દેવર્ષિએ અને વૃદ્ધ્યાદવોએ અને શ્રીકૃષ્ણે સ્વીકાર્યું. ૧૧

‘માયા એ અસુરો છે’ એ શ્રુતિને લીધે, અને ‘તે રહીને આમનું રક્ષણ કરે છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે એવી રીતે કાપટયથી વધ કરવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી. કાપટય વિના દૈત્યનો વધ થઈ શકતો નહિ હોવાથી, કાપટય કરવાથી દોષ થતો નથી. રાજાનો ધર્મ પણ તેવો છે, એમ જણાવવા ‘હે રાજન્! એવું સંબોધન કરેલું છે. (ઉદ્ધવનું વચન) સર્વ પ્રકારે કલ્યાણકારિ હોવાનું (આ શ્લોકના આભાસમાં) જણાવેલું જ છે. ‘અચ્યુતમ્’ એટલે જેમાં ચ્યુતમ્ કોઈપણ ખામી નથી તેવું. (જરાસંધના વધનો) આ પ્રકાર દોષ વિનાનો અને પૂર્ણગુણવાળો લગવદ્રૂપ છે. તેથીજ (ઉદ્ધવનાં વચનનો) બધાએ સ્વીકાર કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (દેવર્ષિએ), યાદવોમાં વૃદ્ધ હતા તેમણે, ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી ખીન્નઓએ પણ (સ્વીકાર કર્યો); પરંતુ શૌર્યના અભિમાનવાળા જીવાન (યાદવો)ના મનમાં તે આવ્યું નહિ, એમ સૂચવેલું છે. ‘અને શ્રીકૃષ્ણે’ માંના ‘અને’ શબ્દથી વસુદેવ વિગેરે અને લગવાનના લક્ષ્યો કહેલા છે. ‘સ્વીકારવું’ એટલે ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહેવું. ૧૧.

પછી જૂઠા આરંભથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી લૌકિક (પુરુષો) ને સુખ થાય અને ઘરમાં રહેવાનું દુઃખ ન થાય તે માટે (દારકામાંથી) બહાર પધારવાના ઉત્સવનું વર્ણન કરે છે:—

अथादिशत्प्रयाणाय भगवान्देवकीसुतः ।

भृत्यान् दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरुन्विभुः ॥ ૧૨ ॥

પછી સમર્થ લગવાન દેવકીના પુત્રે વડિલોની પરવાનગી લઈ, દારુક જૈત્ર વિગેરે સેવકોને પ્રયાણ કરવાની આજ્ઞા આપી. ૧૨.

આ લૌકિક ભાષા છે. 'દેવકીના પુત્રે' એટલે સ્ત્રીઓ વિગેરેને સુખ આપનારે. 'મૃત્યા:' 'સેવકો' એટલે કામ કરનારા પ્રિય સેવકો. 'જૈત્ર' પણ જય (પ્રાપ્ત કરવા) ના સ્વભાવવાળો કેાઈ એક રથ જોડનાર (હતો). 'વડિલો' એટલે પિતા વિગેરે અથવા બ્રાહ્મણો વિગેરે. 'વિમુ': 'સમર્થ' એટલે સર્વ કરવાની શક્તિવાળા. ૧૨.

નિર્ગમય્યાવરોધાન્ સ્વાન્ સસુતાન્ સપરિચ્છદાન્

સંકર્ષણમનુજ્ઞાપ્ય યદુરાજં ચ શત્રુહન્ ।

સૂતોપનીતં સ્વરથમારુહદ્ગરુડધ્વજઃ ॥ ૧૩ ॥

હે શત્રુને હણનાર! પુત્રો સહિત સેવકો સાથે પોતાની પત્નીઓને વિદાય કરીને, સંકર્ષણ અને યાદવોના રાજાની પરવાનગી લઈને સારથિએ આણેલા પોતાના રથમાં ગરુડની ધજાવાળા વિરાજ્યા. ૧૩

આરંભમાંજ અંત:પુરની સ્ત્રીઓને વિદાય કરીને (ભગવાન રથમાં વિરાજ્યા.) અવરોધ: એટલે અંત:પુરની સ્ત્રીઓ. સ્ત્રીપણાનો અભાવ દર્શાવવા નરજાતિવાળો શબ્દ યોજેલા છે. સંકર્ષણ સાહાય્ય કરનાર હતા. 'યાદવોના રાજા' ઉગ્રસેન. (તેમની પરવાનગી લીધી એટલે તેઓ સાથે જવાના ન હતા). આથી એમ સૂચવેલું છે કે રાજસ અને તામસને રાખી, ખીજા બધા (હસ્તિનાપુર જવા) ઉપડ્યા. 'હે શત્રુને હણનાર!' એવું સંબોધન (પરિક્ષિત) બહિર્મુખ ન થાય તે માટે કરેલું છે. પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે પણ રમત કરવા ભગવાનનો રથ લાવે, અથવા ભગવાન પણ આનંદ કરવા ખીજાના રથમાં વિરાજે, અથવા સ્ત્રીઓથી વીંટાઈ પધારે, તેથી (તેમ થયું ન હતું એમ જણાવવા), 'સારથિએ આણેલા પોતાના રથમાં' શબ્દો યોજેલા છે. (ભગવાન) ગરુડની ધજાવાળા હોવાથી (તેમને) સાહાય્ય કરવાની જરૂર ન હતી. ૧૩.

તતો રથદ્વિપભટસાદિનાયકૈઃ કરાલયા પરિવૃત્ત આત્મસેનયા ।

મૃદઙ્ગમેર્યાનકશઙ્ખગોમુખૈઃ પ્રઘોષઘોષૈઃ કકુભો નિરાક્રમત્ ॥ ૧૪ ॥

પછી રથો, હાથીઓ, સૈનિકો, અશ્વોના સમૂહો અને નાયકોથી ભયંકર પોતાની સેનાથી વીંટાઈ, મૃદંગ, ભેરી, નગારાં, શંખ અને શીંગડાઓ સાથે તેમના અવાજનો દિશાઓમાંથી પડતા પડઘા સાથે (ભગવાન) બહાર પધાર્યા. ૧૪.

પછી સેના સાથે, જૂઠા જૂઠા પ્રકારનાં વાજાંત્રોની પણ સાથે, દિશાઓમાંથી પડતા પડઘાની પણ સાથે (ભગવાન) બહાર પધાર્યા. 'સાદય:' એટલે અશ્વોના સમૂહો. ચાર અંગ અને નાયકોવાળી ભગવાનની સેના જ માત્ર જોવાથી જ ભય ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી ૧૪

પછી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી (અનુક્રમે) પતિવાળી (સ્ત્રી)ઓ અને વેશ્યાઓના જયનો પ્રકાર કહે છે:—

નૃવાજિકાશ્વનશિબિકાભિરચ્યુતં સહાત્મજાઃ પતિમનુ સુવ્રતા યયુઃ ।

વરામ્બરામરણવિલેપનસ્રજઃ સુસંવૃતા નૃભિરસિચર્મપાણિભિઃ ॥ ૧૫ ॥

સુંદરવ્રતવાળી, ઉત્તમ વસ્ત્રો આભરણો લેપો અને માલાઓવાળી, હાથમાં ઢાલ તલવારવાળા મનુષ્યોથી સારી રીતે વીંટળાએલી (સ્ત્રીઓ), પુત્રો સહિત માણસો અને અશ્વોથી વહન થતી સુવર્ણની પાલખીઓમાં (બેસી) અચ્યુત પતિની પાછલ ગઈ. ૧૫

‘નૃ’ ‘માણસો’ શબ્દથી માણસોથી વહન થતું વાહન પાલખી કહેલ છે. ‘વાજિનઃ’ એટલે અશ્વો, એકલા અને વાહને બેડેલા. ‘કાશ્વનશિબિકાઃ’ એટલે માણસોથી અથવા અશ્વોથી વહન થતી રાજકીય પાલખી, ભાષામાં ‘ચોંડોલ’ કહે છે તે. અચ્યુત પતિની પાછળ રુકિમણી વિગેરે સુંદર વ્રતવાળી એટલે પતિવ્રતાઓ પુત્રો સહિત ગઈ. માર્ગમાં પણ તેઓ ચાર પ્રકારના અલંકાર ધારણ કરેલી, પોતાથી પણ રક્ષાએલી^૧ (અને) મનુષ્યોથી પણ સારી રીતે વીંટાએલી હતી. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં વેશ્યાઓનો (જવાનો પ્રકાર) કહે છે :—

નરોષ્ટ્રગોમહિષ્વરાશ્વતર્યનઃકરેણુભિઃ પરિજનગારયોષિતઃ ।

સ્વલંકૃતાઃ કટકુટિકમ્બરાદ્યુપસ્કરા યયુરધિયુજ્ય સર્વશઃ ॥ ૧૬ ॥

સેવકો અને વેશ્યાઓ સારી રીતે અલંકાર કરી ઘાસની ઝુંપડીઓ, કામળાઓ, વસ્ત્રો વિગેરે રાચરચીલાં લઈ, (તેને વાહન સાથે) બાંધી, માણસ, ઉંટ, બળદ, પાડા, ગધેડાં, ખરચર, ગાડાં અને હાથણીઓ ઉપર સર્વ તરફ ગઈ. ૧૬.

માણસ વિગેરે આઠ (પ્રકારના વાહનો)થી સેવકો અને વેશ્યાઓ નીકળ્યાં. ‘ગાવ’ એટલે બળદો, ખરચર, અનઃ ગાડાંઓ, કરેણુઃ હાથણી, બધાએ સારી રીતે અલંકાર કરેલાં હતાં. ‘ઘાસની ઝુંપડીઓ’ વિગેરેથી તેમની જાત અને ગુણને યોગ્ય સામગ્રીનું વર્ણન કરેછે. ઘાસોનીજ ઝુંપડી, અથવા ઘાસ અને વસ્ત્રોની ઝુંપડી,^૨ કામળાઓ

૧. પોતે પણ ઉપરનાં વસ્ત્રોથી ઢંકાએલી, એવો અર્થ છે. (લે). સુંદર વ્રતવાળી એટલે પતિવ્રતા હોવાથી પોતાથી રક્ષાએલી હતી, એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

૨ ઝુંપડી ન હોય તો વિષયીઓને તેમની પાસે જવામાં અગવડ થાય, તેથી ઝુંપડી તેમની જાત અને ગુણને યોગ્ય સામગ્રી છે, એવો અર્થ છે. ઘાસ અને ઝુંપડી એમ સમાસ છોડવામાં આવે ત્યારે વસ્ત્રની ઝુંપડી જણવી (લે).

વિગેરે વરસાદને અટકાવનારાં (સાધનો) છે. શ્રીકૃષ્ણની પાછળ (જવું) એવો તેમને નિયમ ન હતો, પરંતુ સર્વ તરફ જ ગઈ. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં સમુદ્ર સાથે સરખાવી ભગવાનના સૈન્યનું વર્ણન કરે છે:—

बलं बृहद्वज्रपटच्छत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः ।

दिवांशुभिस्तुमुलरवं बभौ स्वैर्यथार्णवः क्षुभिततिमिङ्गिलોर्मिभिः ॥ १७ ॥

તીવ્ર ઘોંઘાટવાળું (તે) સૈન્ય દિવસે સૂર્યના કિરણોથી, મોટી ધ્વજોનાં વસ્ત્રો છત્રો અને ચામરોથી, ઉત્તમ આયુધો આભરણો મુકુટો અને કવચોથી ખળભળાટ કરતા મધરો અને મોજાઓથી સમુદ્ર શોભે તેમ શોભતું હતું. ૧૭.

વસ્ત્રો, આયુધો અને સૂર્યનાં કિરણો (એ) ત્રણ પ્રકારનાથી શોભતું હતું. ઉપર ઢાંકણ (છાયા) કરનારી મોટી ધ્વજો વિગેરે હતાં. વસ્ત્રોવાળાં છત્રો હતાં અથવા જૂદાં હતાં. આયુધો, આભરણો, મુકુટો અને કવચો. તીવ્ર ઘોંઘાટ હતો જેમાં, એ વિશેષણથી અંદરનું શૌર્ય (જણાવેલું છે). તે હૃદય વિનાનું હતું એમ જણાવવા ‘સમુદ્રની પેઠે’ એમ કહેલું છે. ખળભળાટ કરતા મધરો અને મોજાઓથી (સમુદ્ર શોભે તેમ શોભતું હતું). ૧૭

એવી રીતે ખડાર પધારીને નારદના વચન પ્રમાણે થોડું કરીને, પછી નારદને આગળ મોકલ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथो मुनिर्यदुपतिना समाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा ।

निशम्य तद्व्यवसितमाह्वतार्हणो मुकुन्दसंदर्शननिर्वृतेन्द्रियः ॥ १८ ॥

પછી યદુપતિથી આદર પામેલા, તેમનો નિશ્ચય જાણેલા, મુકુંદના દર્શનથી તૃપ્ત થએલ ઇન્દ્રિયોવાળા મુનિ (મુકુંદે કરેલ) પૂજન સ્વીકારી, પ્રણામ કરી, તેમને હૃદયમાં ધારણ કરી આકાશ માર્ગે (ગયા). ૧૮.

(‘અથો’ ‘પછી’ શબ્દથી) સમાધિલાપા જણાવવા માટે જૂદો આરંભ કરેલો છે. ‘ભક્તો ભગવાનને મૂકી દઈ (તેમની) આગળ જવું યોગ્ય નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેમને હૃદયમાં ધારણ કરી’ શબ્દો યોજેલા છે. (મુનિ) તો વિહાયસા આકાશ માર્ગે (ગયા). તેમનો એટલો ભગવાનનો (યજ્ઞમાં) જવાસ્થપ નિર્ણય નિશ્ચય નિશ્ચિત થએલો સાંભળીને, ખડારથી અને અંદરથી ભરપૂર થઈ ગયા એમ કહેવા ‘જેમનું પૂજન કરેલું છે, તૃપ્ત થએલી છે ઇન્દ્રિયો જેમની’ એવાં એ વિશેષણો યોજેલાં છે, એવી રીતે પોતાથી (ભતે) અને કાર્યથી પૂર્ણ થઈ ગયા એવો અર્થ છે. ૧૮.

પછી હૃતનું સમાધાન (કર્તું તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

રાજદૂતમુવાચેદં ભગવાન્ પ્રીણયન્ ગિરા ।

મા મૈષ્ટ દૂત મદ્રં વો ઘાતયિષ્યામિ માગધમ્ ॥ ૧૯ ॥

રાજાઓના દૂતને ભગવાને વાણીથી આનંદ પમાડતાં આ કહ્યું:—‘હે દૂત! તમેા ડરો નહિ. તમારૂં કદ્યાણુ (થશે). હું જરાસંધનો વધ કરાવીશ.’ ૧૯.

‘આ’ એટલે (ઉત્તરાર્ધમાં) કહેવાનું છે તે. વચનથીજ તેને આનંદ પમાડતાં (કહ્યું). ‘તમેા ડરો નહિ’ એ બીજા પુરુષના બહુવચનવાળું વાક્ય રાજાઓને ઉદ્દેશી (કહેલું) છે. ‘હે દૂત!’ એવું સંબોધન (રાજાઓને) તે પ્રમાણે કહેવા માટે એકલા (દૂત) નું જ કરેલું છે. તેમ ન કરે તો ભગવાનેજ રાજાઓને જણાવેલું થાય, એટલે દૂત નકામો થાય. (તમેા રાજાઓને) માત્ર છોડાવીશ એટલુંજ નહિ, પરંતુ તમારૂં કદ્યાણુ પણ (થશે) એવો આશીર્વાદ છે. (આશીર્વાદના) કારણરૂપ (પોતાનું) કાર્ય ‘(જરાસંધનો) વધ કરાવીશ’ શબ્દથી કહેલું છે. ૧૯.

પછી નીચેના શ્લોકમાં દૂતનું કાર્ય આરંભમાં છે જેમાં તે કહે છે:—

इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदवदन्नृपान् ।

तेजपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्त मुमुक्षवः ॥ ૨૦ ॥

એમ કહેલો દૂત ગયો. તેણે રાજાઓને જે થએલ તે અનુક્રમે કહ્યું. મોક્ષ ઇચ્છનારા તેઓ પણ શૌરિના દર્શનની રાહ જોવા લાગ્યા. ૨૦

‘યથાક્ત’ એટલે જે થએલ તે અનુક્રમે. (તે) સાંભળેલા (રાજા)ઓના મનની ઇચ્છા ઉત્તરાર્ધથી કહેલી છે. ભગવાનથીજ મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય તેમ હોવાથી તેઓ ભગવાનનાં દર્શનનીજ ઇચ્છા રાખતા રહ્યા. બધાને માટે આજ મોક્ષનો ઉપાય છે એમ સૂચવેલું છે. ૨૦.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી ભૂમિ અને જલ ઉતરી જવાના લેહથી ભગવાન ઇન્દ્રપ્રસ્થ સુધી પધાર્યા તેનું વર્ણન કરે છે:—

आनर्तसौवीरमरुंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।

गिरीन्दीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ ૨૧ ॥

હારકા, સૌરાષ્ટ્ર, મારવાડ, કુરુક્ષેત્ર વટાવી પર્વતો અને નદીઓ એળંગી હરિએ શહેરો, ગામડાંઓ, નેસડાઓ અને ખાણો (એળંગ્યાં). ૨૧

૧ ‘દૂતનું કાર્ય આરંભમાં છે જેના, તે’ એટલે રાજાઓએ ભગવાનનાં દર્શનની રાહ જોઈ તે (લે). દૂતનું કાર્ય પણ આ શ્લોકમાં કહેલું છે.

આનર્તઃ દ્વારકાદેશ, સૌવીરઃ સૌરાષ્ટ્રદેશ, મરુઃ મારવાડ પછી વિનશનં કુરુક્ષેત્રદેશ (વટાવ્યા). થોડો ફેર ફરીને પધારવાનું પર્વતો વનો વિગેરે ન હોય તે માટે (કરેલ), કારણ કે (શ્રીકૃષ્ણ) હરિ (દુઃખ દૂર કરનાર) છે. ગિરનાર વિગેરે પર્વતો, અને તેમના-માંથી નીકળતી નદીઓ અતીયાય ચરણથી ચાલીનેજ ઓળંગી. શહેરો, ગામડાંઓ, નેસડાઓ અને ખાણો એ ચાર જૂદા જૂદા માણસોનાં (રહેવાનાં) સ્થાન છે. ૨૧.

તતો દષદ્વતીં તીર્ત્વા મુકુન્દોઽથ સરસ્વતીમ્ ।

પાંચાલનથ મત્સ્યાંશ્ચ શક્રપ્રસ્થમથાગમત્ ॥ ૨૨ ॥

પછી દષદ્વતી ઉતર્યા. પછી મુકુંદ સરસ્વતી પછી પાંચાલ અને મત્સ્ય ઓળંગી પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા. ૨૨

દષદ્વતી અને સરસ્વતી તે સમયે ખડુ ઉંડી નદીઓ હતી. દષદ્વતી અને સરસ્વતીની મધ્યમાં 'મુકુંદ' શબ્દ (છે તે)થી એમ સૂચવેલ છે કે ભવિષ્યમાં તે સ્થળે મોક્ષનું દાન કરશે. 'અથ' 'પછી' શબ્દથી આગળ ધીરે ધીરે જવાનું સૂચવેલું છે. પાંચાલદેશ અને મત્સ્યદેશ વિભાગના ભેદથી માર્ગની અંદરજ હતા એવો નિર્ણય (થાય છે). શક્રપ્રસ્થ એટલે ઈન્દ્રપ્રસ્થ. (તે) સ્થાનનું અર્થ પ્રમાણે નામ હતું એમ જણાવવા તેવો શબ્દ ચોજેલ છે. ૨૨

પછી (ભગવાન) સમીપ પધારતાં, યુધિષ્ઠિરે સ્નેહપૂર્વક કરેલ કાર્ય નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકથી કહે છે:—

તમાગતમુપાકર્ણ્ય પ્રીતો દુર્દર્શનં નૃણામ્ ।

અજાતશત્રુર્નિરગાત્સોપાધ્યાયઃ સુદ્દૃઢતઃ । ૨૩ ॥

પ્રાણિઓને જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે તેવા તેમને પધારેલા સાંભળીને, અજાતશત્રુ ઉપાધ્યાયો સાથે મિત્રાથી વીંટાઈ બહાર નીકળ્યા. ૨૩

'નૃણાં પ્રાણિમાત્રને જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે' એમ પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવો લાલ કહેલો છે. 'અજાતશત્રુ' નામથી ભગવાનનાં દર્શનનો અધિકાર (જણાવેલો છે). (તેને) વિદ્યાનું અને સેવકોનું અભિમાન ન હતું એમ જણાવવા 'ઉપાધ્યાયો સાથે, મિત્રાથી વીંટાઈ' શબ્દો કહેલા છે. ૨૩.

ગીતવાદિત્રયોષેણ બ્રહ્મયોષેણ ભૂયસા ।

અમ્યયાત્સ દૃષીકેશં પ્રાણઃ પ્રાણમિત્રાદત્તઃ ॥ ૨૪ ॥

મોટા ગીત અને વાજુત્રોના અવાજ સાથે અને વેદના અવાજ સાથે જેમ પ્રાણ પ્રાણની પાસે આવે તેમ આદરવાળો થઈ તે દૃષીકેશની પાસે આવ્યો. ૨૪.

પછી ગીત વિગેરે સાથે તે પાસે આવ્યો, કારણકે તે પાસે આવવા યોગ્ય પ્રસિદ્ધ (પુરુષ) હતો.

‘ભક્તિને લીધે રસ્તામાં તે વ્યાકુલ કેમ ન થયો? કેવી રીતે (પાસે) આવ્યો? એવી શંકાનું ‘હૃષીકેશ’ શબ્દથી નિવારણ કરેલું છે. (ભગવાન) ઇન્દ્રિયોના અધિપતિ હોવાથી (યુધિષ્ઠિરની) ઇન્દ્રિયોજ (તેમની પાસે) ગઈ, પરંતુ તેમાં (ત્યાં જવામાં) તેણે કોઈ પ્રયાસ કરેલો નહિ, એવો અર્થ છે. ‘જેમ પ્રાણ પ્રાણની પાસે (આવે)’ શબ્દોથી પોતાની મેળે (પ્રયત્ન વિના) જવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ બહાર નીકળેલો પ્રાણ પ્રયાસ વિના પ્રાણનીજ પાસે જાય છે તેમ (યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયો). પછી ઘણા આદરવાળો થયો. ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં પાસે આવેલા (યુધિષ્ઠિર) નું કાર્ય કહે છે:—

દૃષ્ટ્વા વિક્લિન્નહૃદયઃ કૃષ્ણં સ્નેહેન પાન્ડવઃ ।

ચિરાદૃષ્ટં પ્રિયતમં સસ્વજે સ્મ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને પ્રેમથી ઘણાં ભીંજાએલા હૃદયવાળો પાન્ડવ લાંબા સમયે જોએલા ઘણા પ્રિય (ભગવાન) ને વારંવાર ભેટયો. ૨૫.

સ્મ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધિ દર્શાવવા (યોજેલ છે). તેમ (પ્રસિદ્ધિ) ન હોય તો જીવની આવી ઉદ્ધતાઈનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી. ‘ભગવાને (તેના ભેટવાનો) સ્વીકાર કેમ કર્યો’ એવી શંકાનું નિવારણ કરવા ‘ઘણાં ભીંજાએલા હૃદયવાળો’ વિશેષણ યોજેલું છે. તેનું વિચાર (કર્યો) વિના ભેટવાનું કારણ ‘ઘણા પ્રિય’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘વારંવાર’ શબ્દથી અંદરના આનંદને લીધે બહારનું બેલાનપણું સૂચવેલું છે. ૨૫.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દોમ્યૌં પરિષ્વજ્ય રમામલ્લયં મુકુન્દગાત્રં નૃપતિર્હતાશુભઃ ।

લેભે પરાં નિર્વૃત્તિમશ્રુલોચનો દૃષ્યત્તનુવિસ્મૃતલોકવિભ્રમઃ ॥ ૨૬ ॥

લક્ષ્મીના નિર્મલ ધામસ્વપ્ન મુકુન્દના અંગને બે હાથથી ભેટી રાજ પાપરહિત થયો, ઘણો આનંદ પામ્યો, (તેની) આંખમાં આંસુ આવ્યાં, શરીરમાં હર્ષ થયો (અને તેને) લૌકિક અપલતાનું સ્મરણ ન રહ્યું. ૨૬.

‘લક્ષ્મીના નિર્મલ ધામસ્વપ્ન’ શબ્દથી લૌકિક નિયમ પ્રમાણે પણ દોષ દૂર થવાનું અને સુખ થવાનું કારણ કહેલું છે. ‘મુકુન્દના અંગને’ શબ્દથી (યુધિષ્ઠિરને) મોક્ષનો પણ આનંદ થવાનું (કહેલું છે). પછી તેનાં સર્વ પાપોનો નાશ થયો, પછી ઘણો આનંદ થયો, અને શરીરની અંદર અને બહાર બે લોચનમાં તે (આનંદ) નો પ્રકાશ થયો, પછી (તેનો) લૌકિક મોહ જતો રહ્યો. ૨૬.

(આ) ઉત્તમ અધિકારી હોવાથી આના વિષે આટલું કહીને તેનાથી નાના ભીમનું કાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તં માતુલેયં પરિભ્ય નિર્વૃતો મીમઃ સ્મયન્પ્રેમજવાકુલેન્દ્રિયઃ ।

યમૌ કિરીટી ચ સુદત્તમં મુદા પ્રવૃદ્ધવાણ્ણાઃ પરિરેભિરેઽચ્યુતમ્ ॥ ૨૭ ॥

પ્રેમના વેગને લીધે વ્યાકુલ થએલી ઇન્દ્રિયોવાળો ભીમ મંદ હસતાં તે મામાના પુત્રને ભેટી આનંદ પામ્યો. આનંદને લીધે વધી પડેલ આંસુઓવાળા બે માદ્રીના પુત્રો અને અર્જુન ઉત્તમ સ્નેહી અચ્યુતને ભેટ્યા. ૨૭.

તે (ભીમ) ના હૃદયમાં સંબંધજ આવી, છતાં પણ વસ્તુ (ભગવાન) ના સામર્થ્યને લીધે (તેને) આનંદ થયો. ભગવાનના સંબંધને લીધે (તેનામાં) બલ પ્રકટ થતાં સ્મયન મંદહાસ્ય કરતાં, પછી અધિકારી હોવાથી પ્રેમના વેગને લીધે વ્યાકુલ થએલી છે ઇન્દ્રિયો જેની, તેવો તે થયો. યમૌ એટલે માદ્રીના બે પુત્રો. તેઓ પણ લૌકિક (સ્નેહવાળા) હોવાથી, ભીમ પછી (તેમને) કહેલા છે. કિરીટી એટલે અર્જુન. ત્યાં ‘કિરીટી’ શબ્દ પછી ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ (છે તે) થી રાજના ધર્મ અને બીજા ધર્મનો સંયોગ કરેલો છે. ‘ઉત્તમ સ્નેહી’ શબ્દથી ભેટવાનું કારણ (અને) ‘આનંદથી વધી પડેલ આંસુઓવાળા’ વિશેષણથી (ભેટવામાં) વિચાર ન રાખવાનું કારણ (કહેલ છે). ભગવાન તો ‘અચ્યુત’ હોવાથી (તેમના ભેટવાથી) તેમને કાંઈપણ હાનિ થવાની નહિ હોવાથી, (એ શબ્દથી તેમનું) અનુમોદન સૂચવેલું છે. ૨૭.

પ્રેમનાં કાર્યનું વર્ણન કરી, નીચેના બે શ્લોકોથી અર્જુન વિગેરેનું લૌકિક કાર્ય કહે છે:—

અર્જુનેન પરિષ્વત્તો યમાભ્યામભિવાદિતઃ ।

બ્રાહ્મણેભ્યો નમસ્કૃત્ય વૃદ્ધેભ્યશ્ચ યથાર્હતઃ ॥ ૨૮ ॥

માનિતો માનયામાસ કુરુસૃજ્જયકૈકયાન્ ।

સૂતમાગધગન્ધર્વાન્ બન્દિનશ્ચોપમન્ત્રિણઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્જુને આલિંગન કરેલા માદ્રીના બે પુત્રોએ નમન કરેલા (ભગવાને) બ્રાહ્મણો અને વૃદ્ધોને યોગ્યતા પ્રમાણે નમન કરી, સન્માન પામી કેકયો, સૂતો, ભાટો ગંધર્વો, બંદિનો અને વિદૂષકોને માન આપ્યું. ૨૮-૨૯.

સમાન (વયવાળા) આલિંગન (કરે), જો વયવાળા હોય તો નમન કરે; તેથી ‘અર્જુને આલિંગન કરેલા’ અને ‘માદ્રીના બે પુત્રોએ નમન કરેલા’ (વિશેષણો કહેલાં

છે.). પછી ભીમ વિગેરે (પોતાથી) મોટા હોવાથી, ભગવાન તે બધાઓને નમન કરે છે એમ 'બ્રાહ્મણો અને વૃદ્ધોને નમન કરી' શબ્દોથી કહેલું છે. યથાર્થ: એટલે યોગ્યતા પ્રમાણે. ૨૮.

બધાથી સન્માન પામેલા ભગવાને બધાઓને માન આપ્યું. (આથી કહેલું છે કે 'જેઓ મને જે પ્રમાણે ભજે છે' (ભગવદ્ગીતા ૪. ૧૧) એ નિયમ પ્રમાણે લૌકિક ભાવથી શરણુ આવેલા તરફ (ભગવાન) લૌકિક ભાવ જણાવે છે. 'કૌરવો, સુંજયો અને કૈકયો' એ ત્રણ પ્રકારના સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદના જેવા કહેલા છે. સગપણ ઉપર આધાર રાખનારોનું નિરૂપણ કરી 'સૂતો, ભાટો, ગંધર્વો' શબ્દોથી વિદ્યા ઉપર નભાવ કરનારાઓ કહેલા છે. 'ગંધર્વો' એટલે ગાન કરનારાઓ. 'વિદૂષકો' એટલે સારા આનંદ કરાવનારાઓ. ૨૯.

પછી ભગવાને માન આપેલાઓએ ભગવાનને માન આપ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

મૃદંગશણ્ખપટહવીણાપણવગોમુખૈઃ ।

બ્રાહ્મણાશ્વારવિન્દાક્ષં તુષ્ટુર્નનૃતુર્જગુઃ ॥૩૦॥

અને બ્રાહ્મણોએ મૃદંગ, શંખ, ઢોલ, વીણા, નગારાં અને શીંગડીઓથી કમલનયનવાળાની સ્તુતિ કરી, નૃત્ય કર્યું અને ગાન કર્યું. ૩૦

'અને' શબ્દથી ક્ષત્રિયોએ પણ (સ્તુતિ વિગેરે કર્યાનું કહેલું છે). (ભગવાન) કમલનયનવાળા હોવાથી (તેમણે બધાને) દષ્ટિથીજ પુષ્ટ કર્યો. જ્ઞાનીઓએ (ભગવાનની) સ્તુતિ કરી, ભક્તોએ નૃત્ય કર્યું અને સામ ગાનારા કર્મમાર્ગવાળાઓએ ગાન કર્યું. ૩૦

(ભગવાનનાં) દર્શન થયાં તે સ્થલના કાર્યનો ઉપસંહાર કરતાં, નીચેના શ્લોકમાં (તેની) પછીનું કાર્ય કહે છે:—

एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः ।

संस्तूयमानो भगवान्विवेशलंकृतं पुरम् ॥૩૧॥

સ્નેહીઓથી વીંટાએલા, પવિત્ર કીર્તિવાળાઓના મુકુટના મણિરૂપ ભગવાને સ્તુતિ કરાતાં શણગારેલા શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૧

એવા બનેલા સ્નેહીઓથી પર્યસ્ત: વીંટાએલા, તેમનાથીજ સ્તુતિ કરાતા (ભગવાને) શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો.

'ભગવાન મોટા હોવાથી, તેમણે શહેરની બહારજ રહેવું યોગ્ય હતું, (તેમણે શહેરની) અંદર પ્રવેશ કેમ કર્યો?' એવી શંકાનું 'પવિત્ર કીર્તિવાળાઓના

મુકુટના મણિસ્વપ્ન' શબ્દથી નિવારણ કરેલું છે. યુધિષ્ઠિર વિગેરે પવિત્ર કીર્તિવાળા હતા, તેઓના શિશ્વામણિઃ મુકુટના મણિસ્વપ્ન લગાવન જે (શહેરમાં) પ્રવેશ ન કરે તો પવિત્ર કીર્તિવાળો કોઈપણ (તેમાં) પ્રવેશ ન કરે, તેથી તેમનો વિચાર કરી અથવા (તેમની) પ્રાર્થનાથી (લગવાને શહેરની અંદર) પ્રવેશ કર્યો, એવો અર્થ છે. (શ્રીકૃષ્ણ) લગવાન હોવાથી અદ્વિતીય હતા, બધાથીજ સ્તુતિ કરાતા હોવાથી (શહેરમાં પ્રવેશ) કરવામાં તેમને લજ્જા ન હતી. (લગવાન પ્રવેશ કરે તેમાં) સર્વની સંમતિ હતી એમ જણાવવા 'શણુગારેલા' વિશેષણ યોજેલું છે. ૩૧

નીચેના શ્લોકથી આરંભી જે શ્લોકોથી લગવાને પ્રવેશ કરેલા શહેરનું વર્ણન કરે છે:—

સંસિક્તવર્ત્મ કરિણાં મદગન્ધતોયૈ-
શ્ચિત્રધ્વજૈઃ કનકતોરણપૂર્ણકુમ્ભૈઃ ।
મૃષ્ટાત્મભિર્નવદુકૂલવિભૂષણસ્ર-
ગન્ધૈનૃભિર્યુવતિમિશ્ર વિરાજમાનમ્ ॥૩૨॥

હાથીઓના મદની ગંધવાળા જલોથી જેના માર્ગોમાં છંટકાવ કરેલો હતો, (અને) જે રંગબેરંગી ધ્વજોથી, સુવર્ણનાં તોરણોથી ભરેલા કુંભોથી, શુદ્ધ કરેલ દેહવાળા નવાં વસ્ત્રો, ભૂષણો, માલાઓ અને સુગંધી લેપો ધારણ કરેલા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓથી શોભતાં (શહેરમાં) પ્રવેશ કર્યો શ્લોક ૩૧). ૩૨

‘હાથીઓના મદની ગંધવાળા જલોથી જેના માર્ગોમાં છંટકાવ કરેલો હતો’ એમ નીચેના (ભાગ) નું વર્ણન કર્યું. ‘સુવર્ણનાં તોરણોથી’ અને ‘ભરેલા કુંભોથી’ (શોભતા) એમ ઉપરના (ભાગ) નું વર્ણન કર્યું. ઉત્તરાર્ધથી મધ્ય (ભાગ) ની શોભાનું વર્ણન કરે છે. ‘મૃષ્ટાઃ સ્નાન વિગેરેથી શુદ્ધ કરેલ આત્માનઃ દેહો હતા જેઓના, (અને) નવાં વસ્ત્રો સજ્જઃ માલાઓ અને સુગંધી લેપો ધારણ કરેલા હતા જેમણે, આવા નૃભિર્યુવતિમિઃ પુરુષો તથા સ્ત્રીઓથી શોભતા’ એમ સાધારણ પુરુષોની શોભા કહી. પ્રસિદ્ધ પુરુષોને તો શહેરજ શોભા કરનાર હતાં. ૩૨

સાધારણ શહેરનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં રાજાના મહેલસ્વપ્ન (શહેર) નું વર્ણન કરે છે:—

ઉદીપ્તદીપવલિભિઃ પ્રતિસન્નજાલ-
નિર્યાતધૂપરુચિરં વિલસત્પતાકમ્ ।
મૂર્ધન્યહેમકલશૈ રજતોરુશૃંગૈ-
ર્જુષ્ટં દદર્શ ભવનૈઃ કુરુરાજધામ ॥૩૩॥

પ્રદીપ્ત કરેલા દીપકો અને (પુષ્પના) મંડલોવાળો, બધાં ઘરના જાળીઆમાંથી બહાર નીકળતા ધૂપને લીધે સુંદર, વિલાસવાળી પતાકાવાળો, શિખર ઉપર રહેલા સુવર્ણના કલશોવાળા (અને) ચાંદીના મોટા શિખરોવાળા મકાનોવાળો કુરુરાજનો મહેલ (લગવાને) જોયો. ૩૩

(૧) રાજાનાં બધાં ઘરો લોગ (કરવા) નાં સ્થાન બનેલાં હોવાથી, તેમાં પ્રદીપ્ત કરેલા દીપકો અને વલય : પુષ્પના મંડલોવાળું. (આ) પૂજનાં સાધનો છે. (૨) પ્રતિસન્ન બધાંએ ઘરોની અંદર જે જાળા : જાળીઆં હતાં, તેના માર્ગથી બહાર નીકળેલા જે ધૂપો, તેમનાથી સુંદર (હતું) ^૧. (૩) વિલાસવાળી પતાકાઓ હતી જેમાં (તેવું હતું). આ ત્રણ પદોથી અનુક્રમે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સરસાઈ કહેલી છે.

ઉત્તરાર્ધથી ઘરોનું સ્વાભાવિક ઉત્તમપણું કહે છે. ઘરોના શિખર ઉપર રહેલા જે સુવર્ણના કલશો, અને ચાંદીનાં મોટાં શિખરો (જેમાં હતાં) તૈર્જ્ઞ્ય તેઓવાળો (મહેલ હતો), (મહેલને) દર્શાવનાર તરીકે તેઓ રહેલાં હતાં. આ (એવો) અર્થ છે કે ઉત્તમ દીપકો, પતાકાઓ, સુવર્ણના કુંભો, અને ચાંદીનાં શિખરોથી લગવાને દૂરથીજ જાણ્યું કે આ રાજાનો મહેલ છે. ૩૩.

પછી શહેરમાં પ્રવેશ કરેલ લગવાનનાં સ્વરૂપનું જૂદા પ્રકારથી વર્ણન કરવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં ત્યાંની (રહેવાસી) ઓનો (લગવાનનાં દર્શન માટેનો) ઉત્સાહ કહે છે :—

પ્રાપ્તં નિશમ્ય નરલોચનપાનપાત્ર—

મૌત્સુક્યવિશ્લથિતકેશદુકૂલવન્ધાઃ ।

સઘો વિસૃજ્ય ગૃહકર્મ પતીંશ્ચ તલ્પે

દ્રષ્ટું યયુર્યુવતયઃ સ્મ નરેન્દ્રમાર્ગે ॥ ૩૪ ॥

માણસોના લોચનનાં પાનના પાત્રને પધારેલા સાંભળીને ઉત્સાહને લીધે ઢીલા થએલા કેશ અને વસ્ત્રોનાં બંધનવાળી યુવતીઓ ઘરના કામને અને પથારીમાં પતિઓને એકદમ તજીને દર્શન કરવા રાજમાર્ગ ઉપર ગઈ. ૩૪.

૧. આપું એક ભવન હતું. આવાં ઘણાં ભવનોવાળો રાજાનો મહેલ હતો એવો શ્લોકનો અન્વય લેવો (લે). આ ‘ધામ’ મહેલનુંજ વિશેષણ લેવાથી અન્વય વધારે સરલતાથી થાય છે. વળી ‘બધાંએ ઘરોની અંદર’ એમ આજ વિશેષણમાં આવતું હોવાથી આને મહેલનુંજ વિશેષણ લેવું યોગ્ય જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે, કારણ કે એક ભવનમાં બધાંએ ઘરોનો સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ મહેલમાં બધાંએ ઘરો અથવા ભવનોનો સમાવેશ થાય છે.

માણસોના લાવણ્યરૂપ અમૃતનું સારના જ્ઞાનવાળાં^૧ જે લોચનો, તેઓને લાવણ્યરૂપ અમૃતનું પાન કરવામાં ભગવાન પાનનું પાત્ર (કામ) છે, કે જેમાં રહેલાં રૂપરૂપી અમૃતનું ચક્ષુઓ પાન કરે છે. પછી રૂપનાં દર્શનથી ખળભળી ઉઠેલાં હૃદયવાળીઓનાં દેહનું વ્યાકુલપણું 'ઉત્સાહને લીધે (ઢીલા થયેલા કેશ અને વસ્ત્રોનાં બંધનોવાળી)' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાનનાં) દર્શન સમયે અથવા દર્શન પછી જે ઔત્સુક્ય ઉત્સાહ (થયો), તેને લીધે ઢીલા થયેલા હતા કેશ અને વસ્ત્રોનાં બંધનો જે-ઓનાં (તેવી યુવતિઓ થઈ). કેશનાં બંધનો પડી જવામાં મનનું વ્યાકુલપણું^૨ (અને) વસ્ત્રોનાં બંધનો પડી જવામાં દેહનો શોષ (કારણ હતાં). અંદરની અને બહારની વ્યથા કહી. પછી પહેલાંની સ્થિતિમાં રહેવાની શક્તિવિનાની થતાં ઘરનાં કામને અને પથારીમાં પતિઓને એકદમજ તજીને, એટલે ક્રિયા અને ક્રિયાના ફલોનો ત્યાગ કરીને, રાજનાજ માર્ગે એટલે રાજમાર્ગ ઉપર યુવતિઓ ભગવાનનાં દર્શન કરવા ગઈ.

પતિઓ પથારીમાં (હોવાનું) કહ્યું, તેથી તેઓ ભગવાનના ભક્તો ન હતા. રાજ તો ભગવાનની સામે ગયેલો હોવાથી, પતિઓનાં ઘરો કરતાં રાજમાર્ગજ ઉત્તમ છે એવા વિચારથી ત્યાં (રાજમાર્ગ ઉપર) જ રહી કે જેથી ભગવાનનાં દર્શન થાય, એવો અર્થ છે. અથવા ઘરો, કામ અને પતિઓને (તજી ગઈ), (આ) તામસ વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં ત્યાગ કરવા યોગ્યજ છે. વાસ્તવિક રીતે રાજમાર્ગ નિર્ગુણજ થાય છે. ૩૪.

તેથીજ ત્યાં (રાજમાર્ગ ઉપર) ગયેલાઓને ભગવાનનાં દર્શન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તસ્મિન્સુસંકુલ ઇમાશ્વરથદ્વિપદ્મિ:

કૃષ્ણં સમાર્યમુપલભ્ય ગૃહાધિરૂઢાઃ ।

નાયોં વિકીર્ય કુસુમૈર્મનસોપગુહ્ય

સુસ્વાગતં વિદધુસ્તસ્મયવીક્ષણેન ॥૩૫॥

હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદલોથી સારી રીતે ભરચક થયેલા તે (રસ્તા) માં ઘર ઉપર ચઢેલી સ્ત્રીઓએ પત્નીઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને, પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને, મનથી ભેટીને હાસ્યવાળી દષ્ટિથી (તેમનો) ઘણો સારો સત્કાર કર્યો. ૩૫

૧ લોચન' એટલે આલોચન અથવા જ્ઞાન; તેવાં જ્ઞાનવાળા. (લે).

૨ મનનું વ્યાકુલપણું થતાં બંધન ઢીલાં થતાં હોવાથી પડી જાય છે તેથી બંધનનું પડી જવું મનનું વ્યાકુલપણું સૂચવે છે, એવો અર્થ છે. (લે).

ચાર અંગોવાળી સેનાથી ભરચક થએલા તે રસ્તામાં પત્નીઓ સહિત ભગવાનનાં દર્શન કરીને, ઘર ઉપર ચઢેલી (સ્ત્રીઓ) એ ઉપર ચઢવાનો દોષ દૂર કરવા બાણેકે (ભગવાન સાથે) વિવાહ કરતી હોય તેમ (તેમના ઉપર) પુષ્પની વૃષ્ટિ કરીને, પછી મનથી ભેટીને ઉત્તમયવીક્ષણેન હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી (તેમનો) ઘણો સારો સત્કાર કર્યો; કારણ કે (આ) સર્વ^૧ કરવાથી અપરાધની ક્ષમા થાય. ત્યાં વિધિ પ્રમાણે ભગવાનને (પતિ તરીકે) સ્વીકારીને પ્રમાણનો વિરોધ દૂર કરી^૨ ભગવાનમાં પોતાનો વિનિયોગ કરી, જેમના મનોરથ પૂર્ણ કરેલા છે તેવા ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ થએલ મનોરથ વાળી થઈ, હાસ્યથી વધારે રતિનું દાન કરશું એમ સૂચવતી અથવા મોહ પમાડતી (સ્ત્રીઓ) એ પછી લાલસા દર્શાવતાં ‘ભલે પધાર્યા’ એમ ભગવાનનું સન્માન કર્યું એવો અર્થ છે. ૩૫

એમ ભગવાન પ્રતિ સ્ત્રીઓના પ્રેમનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં પુરુષોનો પ્રેમ જણાવે છે:-

તત્ર તત્રોપસંગમ્ય પૌરા મજ્જલપાણયઃ ।

ચક્રુઃ સપર્યાં કૃષ્ણાય શ્રેણીમુખ્યા હૃતૈનસઃ ॥૩૬॥

નગરવાસીઓ અને જેમના પાપનો નાશ થયો હતો તેવા જુદી જુદી કલા ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર મુખ્ય વાણીઆઓએ હાથમાં મંગલ દ્રવ્યો રાખી જુદે જુદે સ્થળે પાસે આવી શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી. ૩૬

પૌરા: નગરવાસીઓ બધાએજ શ્રીકૃષ્ણની સપર્યા પૂજા કરી. જુદી જુદી કલા ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર મુખ્ય વાણીઆઓના સંબંધમાં વધારામાં કહે છે. શ્રેણીમુખ્યા: એટલે એક કલા ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર અમુક વાણીઆઓ, જુદી જુદી કલાઓ સાથે ભગવાનથી સારી રીતે જોવાએલા તેઓ સંપૂર્ણરિતે જેમના પાપનો નાશ થયો હતો તેવા થયા, એવો અર્થ છે. હાથમાં મંગલ દ્રવ્યોવાળા હોવું એ તો (નગરવાસીઓ અને કલાવાળા વાણીઆઓ બંનેમાં) સરખુંજ હતું. સુગંધી દ્રવ્યો પુષ્પો, વિગેરેથી પૂજા (કરી). ૩૬

૧. પુષ્પની વૃષ્ટિ વિગેરે સર્વ કરવાથી (મકાન) ઉપર ચઢવાના (ભગવાનથી વધારે ઉંચા દેખાવાના) દોષની ક્ષમા થાય, એવો અર્થ છે. આટલું કરવામાં આવે ત્યારે ભગવાન દોષની ક્ષમા કરે તે યોગ્ય જ છે એમ દર્શાવવા ‘હિ’ ‘કારણ કે’ શબ્દ યોજેલ છે. (લે).

૨. સ્ત્રીઓ ધરમાં રહે એ પ્રમાણમાર્ગ, કારણ કે ધરમાં રહે ત્યારે પ્રમાણમાર્ગના વિરોધની ચિંતા રહે. આ સ્ત્રીઓ તો ધરની ઉપર ગઈ (ચઢી), એવો અર્થ છે. (લે). પુષ્પવૃષ્ટિથી ભગવાનને વિધિપૂર્વક પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા તેથી પોતાનો પતિભગવાનમાં વિનિયોગ કરવામાં આવે તેમાં પ્રમાણનો વિરોધ રહેતો નથી. તેથી ભગવાનને પતિ તરીકે સ્વીકારી પ્રમાણનો વિરોધ દૂર કર્યો એવો અર્થ જણાય છે. (લે)

એવી રીતે બધાનું સ્વાગત કહી, નીચેના શ્લોકમાં સ્ત્રીઓએ કરેલું મુકુંદની પત્નીઓનું સ્વાગત અધિકમાં કહે છે:—

ઝચુઃ સ્ત્રિયઃ પથિ નિરીક્ષ્ય મુકુન્દપત્ની—
સ્તારા યથોદુપસહાઃ કિમકાર્યમૂભિઃ ।

યચ્ચક્ષુષાં પુરુષમૌલિરુદારહાસ—
લીલાવલોકકલયોત્સવમાતનોતિ ॥ ૩૭ ॥

જેમ ચંદ્ર સાથે તારા (નક્ષત્રો) રહેલ હોય તેવી મુકુંદની પત્નીઓને માર્ગમાં જોઈને સ્ત્રીઓ કહેતી હતી કે ‘આમણે શું’ (પુણ્ય) કર્યું કે જેમનાં ચક્ષુઓને પુરુષોમાં ઉત્તમ (ભગવાન) ઉદાર હાસ્ય સહિત વિલાસવાળી દૃષ્ટિની નિપુણતાથી આનંદ આપે છે.’ ૩૭

(મુકુંદની પત્નીઓમાં અને આપણામાં) સ્ત્રીપણું અને ભક્તપણું સમાન હોવા છતાં, આજ મહાભાગ્યવાળાં છે, પરંતુ આપણે (તેવાં) નથી. જો કે આપણે ઉંચે (ઘર ઉપર) છીએ, છતાં પણ ભગવાન ભૂમિ ઉપર પધારેલા હોવાથી ભૂમિજ સ્વર્ગ છે એમ જણાવતાં, ‘જેમ ચંદ્ર સાથે તારા (નક્ષત્રો) રહેલ હોય તેવી’ એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. ‘નક્ષત્રો દેવોનાં ઘરો છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે (મુકુંદની પત્નીઓ)ની ઇન્દ્રિયો દેવની પેઠે અધિક ભોગ કરનારી છે, એમ (આ દૃષ્ટાંતથી) સૂચવેલું છે.

ક્યા ગુણથી આ લાભ (તેમને) પ્રાપ્ત થયો, એ વિષે પોતાનો વિચાર ‘આમણે શું (પુણ્ય) કર્યું?’ એ શબ્દોથી કહે છે. ‘ઘણીઓ તેવી (મુકુંદની પત્નીઓ) હોવાથી, તેમાં શું આશ્ચર્ય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી તેમને થતો સર્વથી ઉત્તમ ફલનો ભોગ કહે છે. જેમનાં ચક્ષુઓને ભગવાન પોતે આનંદ આપે છે. ‘ભગવાનજ સર્વ કરનારા હોવાથી (તેમ કરે તેમાં) શું આશ્ચર્ય?’ એવી શંકાનું નિવારણ કરવા ‘પુરુષોમાં ઉત્તમ’ શબ્દથી ભગવાનનું ઉત્તમપણું કહે છે, કારણ કે પુરુષોત્તમ સ્ત્રીઓને આનંદ પ્રાપ્ત કરાવતા નથી. તેમ (કરાવતા) હોય તો (તેમનું) ઉત્તમપણુંજ શંકાવાળું થાય. તેમાં પણ બધાને પ્રયાસ વિના સર્વ પુરુષાર્થો અપનાર જે ઉદાર હાસ્ય, તે સહિત સર્વ પુરુષાર્થોને પૂર્ણ કરનારી હોવા છતાં ભક્તિ અને જ્ઞાનવાળી^૧ જે વિલાસવાળી દૃષ્ટિ—‘ઉદાર’ગુણ હાસ્ય, વિલાસ અને દૃષ્ટિ એ ત્રણેનો છે—તે (ત્રણે) ની પણ જે ‘કલા’ એટલે ઘણી નિપુણતા, તેનાથી (એટલે) પોતાના સર્વસ્વથી (ભગવાન) તેઓના નેત્રોને આનંદ આપે છે એમ તેઓની ઘણી સ્તુતિ કરેલી છે. ૩૭

૧ ‘લીલા’ ‘વિલાસ’થી ભક્તિ અને દૃષ્ટિથી જ્ઞાન સૂચવેલાં છે.

નગરવાસીઓના કૃત્યને કહીને, નીચેના શ્લોકમાં અંત:પુરમાં રહેનારનું (કૃત્ય) કહે છે :—

અન્ત:પુરજનૈઃ પ્રીત્યા મુકુન્દઃ ફુલ્લલોચનૈઃ ।

સસંભ્રમૈરમ્યુપેતઃ પ્રાવિશદ્રાજમન્દિરમ્ ॥ ૩૮ ॥

પ્રીતિને લીધે પ્રકુલ નેત્રોવાળાં અંત:પુરના માણસોએ ત્વરાથી સત્કાર કરેલા મુકુન્દે રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૮.

તે (અંત:પુરના માણસો)નાં અંત:કરણ, શરીર અને ઇન્દ્રિયો લગવાનમાં આસક્ત હતાં એમ કહેવા ‘(૧) પ્રીતિને લીધે’ (૨) પ્રકુલ નેત્રોવાળાં’ (૩) ‘ત્વરાથી’ એ ત્રણ ગુણ દર્શાવનારાં લક્ષણો કહેલાં છે. ‘ત્વરા’ શરીરનો ગુણ છે. એવી રીતે સર્વ પ્રકારે શરણ આવેલાઓથી સત્કાર પામી (મુકુન્દે) રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૮.

સન્માન (કરવાનું) ચાલુ છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં પૃથા વિગેરેએ કરેલું સન્માન કહે છે :—

પૃથા વિલોક્ત્ય ભ્રાત્રેયં કૃષ્ણં ત્રિભુવનેશ્વરમ્ ।

પ્રીતાત્મોત્થાય પર્યક્ષાત્સન્નુષા પરિષ્વજે ॥ ૩૯ ॥

ભાઈના પુત્ર, ત્રણ ભુવનના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણને જોઈને :પ્રસન્ન ચિત્ત-વાળી થઈ પૃથા પુત્રવધૂઓ સાથે પલંગમાંથી ઉઠી (તેમને) ભેટી. ૩૯.

શ્રીકૃષ્ણ ભાઈના પુત્ર હોવા છતાં ત્રણ ભુવનના ઈશ્વર (હોઈ) મોટા સંબંધી હોવાથી (પૃથા) પ્રસન્ન ચિત્તવાળી થઈ, પુત્રવધૂઓ સાથે, પલંગમાંથી ઉઠી (તેમને) ભેટી, અને મોટાને? (ભેટવામાં) શરમ અને ભય થાય, તે બેનો ત્યાગ કરીને ભેટવાથી જાતિના અને દેહના ધર્મો દૂર થયા. ‘પલંગમાંથી ઉઠી’ શબ્દોથી સુખના સાધનોનો ત્યાગ (કહેલો છે). ‘પુત્રવધૂઓ સાથે’ શબ્દથી શુદ્ધ ભાવ (જણાવેલો છે). અંત:કરણ (ચિત્ત) ની પ્રસન્નતાથી દોષો ન હોવાનું અને સર્વ ગુણો હોવાનું કહેલું છે. પલંગમાં હોવાનું ભગવાનની કૃપા સૂચવે છે. ભગવાન માટે ઘરના કામમાં રહેનારી, અથવા (ભગવાન માટે) વ્યાકુલ થએલી પલંગમાં રહે. આટલુંજ તે બેનું^૩ કાર્ય હતું. પ્રેમથી વ્યાકુલ થએલીઓને વધારે (કરવાનું) ન હતું. ૩૯.

૧. ‘પ્રીતિ’ અંત:કરણનો ગુણ છે, અને પ્રકુલ નેત્ર હોવાં એ ઇન્દ્રિયોનો ગુણ છે.

૨. સંબંધી પણ મોટા હોય, તો આ બે (શરમ અને ભય) થાય જ, એવો અર્થ છે. (ભે)

૩. ‘તે બે’ એટલે સાસુ અને પુત્રવધૂ (દ્રૌપદી). (ભે)

પછી ભગવાન ઘેર પધારતાં રાજાએ (કરેલું) કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ગોવિન્દં ગૃહમાનીય દેવદેવેશમાદતઃ ।

પૂજાયાં નાવિદત્કૃત્યં પ્રમોદોપહતેન્દ્રિયઃ ॥૪૦॥

દેવોના દેવોના ઇશ ગોવિંદને ઘેર લાવીને આદરવાળો થઈ, ઘણા આનંદને લીધે પરવશ થએલી ઈન્દ્રિયવાળાએ પૂજામાં (કરવાનું) કાર્ય બાણુનું નહિ. ૪૦

માત્ર દેવ ઘેર આવે ત્યારે પણ ઘણી પૂજા કરવી જોઈએ. ભગવાન તો દેવોના પણ દેવ છે. તે પણ પધાર્યા ત્યારે પોતેજ ઘેર લાવીને (તેમની) પૂજા કરવી જોઈએ. કરવા યોગ્ય પૂજા (કરવા)માં આદર હોવા છતાં પણ, તેણે ખરેખર કૃત્ય (પૂજાનું) કૃત્ય બાણુનું નહિ, કારણ કે ભગવાન સિવાય બીજામાં (એટલે) પૂજના સાધનમાં તેની દૃષ્ટિ ન હતી. જખરજસ્તીથી ચિત્તને (પૂજના સાધનમાં) પ્રેરવામાં આવે તો ન્યૂનતા (રહેવા) નો સંભવ હોવાથી પૂજાનું જ્ઞાન રહે નહિ; અને ઘણા આનંદને લીધે પરવશ થએલી ઈન્દ્રિયો સુખમાં આસક્તિવાળી હોઈ, (તેમની) કામ(પૂજા)માં પ્રવૃત્તિ થતી ન હતી, એવો અર્થ છે. ૪૦

એવી રીતે પ્રેમને લીધે બધા વિવશ થયા ત્યારે ભગવાને (કરેલું) કાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

પિતૃષ્વસુર્ગુરુસ્ત્રીણાં કૃષ્ણશ્ચક્રેઽભિદનમ્ ।

સ્વયં ચ કૃષ્ણયા રાજન્મગિન્યા ચાભિવન્દિતઃ ॥૪૧॥

અને હે રાજન ! દ્રૌપદીએ અને બેને વંદન કરેલા શ્રીકૃષ્ણે ફેાઈને અને વડિલોની સ્ત્રીઓને વંદન કર્યું. ૪૧

મોહ કરનારા જે ભગવાનના ચરિત્રથી તેઓની તે અવસ્થા દૂર થાય—તેમ ન થાય તો ભવિષ્ય (માં કરવા)નું કાર્ય થાય નહિ—તે ચરિત્ર કહે છે. પોતાના કરતાં મોટાઓની સ્ત્રીઓને અને ફેાઈને ભગવાને વંદન કર્યું. પછી દેહના ધર્મવાળી (થએલી)નું તે (સ્ત્રી)ઓનું કૃત્ય ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સ્ત્રીપણાથી, એક ઘરમાં (રહેનારી) હોવાથી, એક ગોત્રવાળી હોવાથી વિગેરે (કારણો)થી બધીઓએ એક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી, (ભગવાને) વૃદ્ધ (સ્ત્રીઓ)ને નમસ્કાર કરવાથી પણ, બીજાઓને પણ દેહનો સંબંધ થયો. ‘કૃષ્ણ’ એટલે દ્રૌપદી. ‘બેન’ એટલે સુભદ્રા, ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી બીજા પણ (સ્ત્રીઓ કહેલી છે) ૪૧.

૧ ‘પૂજનીયઃ’ શબ્દ વંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં છે, તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

પછી નીચેના શ્લોકમાં લગવાનની પત્નીઓની પૂજા (કરી તે) કહે છે:—

શ્વશ્ર્વા સંચોદિતા કૃષ્ણા કૃષ્ણાપત્નીસ્તુ સર્વશઃ ।
આનર્ચ રુક્મિણીં સત્યાં ભદ્રાં જામ્બવતીં તથા ॥ ૪૨ ॥
કાલિન્દીં મિત્રવિન્દાં ચ શૈબ્યાં નાગ્નજિતીં સતીમ્ ।
અન્યાશ્ચાભ્યાગતા યાસ્તુ વાસઃસ્રઙ્મખ્ડનાદિભિઃ ॥ ૪૩ ॥

સાસુએ પ્રેરેલી દ્રૌપદીએ તેા શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓ રુક્મિણી, સત્યા, ભદ્રા, તેમજ જામ્બવતી, કાલિન્દી અને મિત્રવિન્દા, શૈબ્યા, સતી નાગ્નજીતી અને બીજીઓ જેઓ આવેલી તેમની વસ્ત્રો, માલાઓ, આભૂષણો વિગેરેથી સર્વ પ્રકારે પૂજા કરી. ૪૨, ૪૩.

પૃથાએ મોકલેલી દ્રૌપદીએ સર્વશઃ સર્વ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓની પૂજા કરી. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે જૂદી જૂદી સ્ત્રીઓની) વધતા ઓછા પ્રેમથી પૂજા કરી ન હતી. એક સમૂહમાં પૂજા કરી ન હતી એમ જણાવવા ‘રુક્મિણી’ વિગેરે શબ્દોથી દરેકનાં નામો કહેલાં છે. ‘સત્યા’ એટલે સત્યભામા. ‘શૈબ્યા’ એટલે લક્ષ્મણા. નાગ્નજીતીજ સતી સત્યા. એવી રીતે આઠ પટરાણીઓ નામથી જણાવી. ૪૨.

સોળ હજાર બાકી રહી, તેઓએ એક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી તેઓને તેંતાલીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી સમૂહથી કહે છે. વધારે (કહેવા)થી શું ? પ્રદુમ્ન વિગેરેની સ્ત્રીઓ પણ જે કોઈ આવેલી તે બધીઓની વસ્ત્રો, માલાઓ અને આભૂષણોથી પૂજા કરી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ૪૩.

તે સંભયની ઉત્તમ પૂજા કહીને, રાજાએ (કરેલું) સ્થિર કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સુખં નિવાસયામાસ ધર્મરાજો જનાર્દનમ્ ।
સસૈન્યં સાનુગામાત્યં સમાર્યં ચ નવં નવમ્ ॥ ૪૪ ॥

ધર્મરાજાએ સુખરૂપ જનાર્દનનો સૈન્ય, સેવકો અમાત્યો અને પત્નીઓ સાથે નવા નવા (જણાય તેમ) વાસ કરાવ્યો. ૪૪.

વાસ્તવિક રીતે તો સુખરૂપ લગવાનનો વાસ કરાવીને (ધર્મરાજા) પોતે સુખી થયો, એવો અર્થ છે. ‘જનાર્દન’ એટલે અવિદ્યાનો નાશ કરનાર. જેમ લગવાનનું મન પ્રસન્ન થાય, તેમ વાસ કરાવ્યો. માત્ર લગવાનનો નહિ, પરંતુ બધાનો વાસ કરાવ્યો એમ ‘સૈન્ય (સેવકો, અમાત્યો અને પત્નીઓ) સાથે’ શબ્દથી કહેલું છે. સૈન્ય, સેવકો, અમાત્યો અને પત્નીઓ એવાં લગવાનનાં ચાર અંગો છે. તેમની સાથે (લગવાન) જેમ દરરોજ નવા નવા (જણાય તેમ વાસ કરાવ્યો). ૪૪.

એવી રીતે સંપૂર્ણ રીતે સેવા કરવામાં આવતાં રાજા લૌકિક ધર્મમાં આસક્ત થયો ત્યારે ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

તર્પયિત્વા સ્વાણ્ડવેન વહ્નિં ફાલ્ગુનસંયુતઃ ।

મોચયિત્વા મયં યેન રાજે દિવ્યા સમા કૃતા ॥ ૪૫ ॥

ઉવાસ કતિચિન્માસાત્રાજ્ઞઃ પ્રિયચિકીર્ષયા ।

વિહરન્નથમાસ્ત્ય ફાલ્ગુનેન મટૈર્વૃતઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્જુન સાથે મળી ખાંડવ (વન)થી અગ્નિને તૃપ્ત કરીને, જેણે રાજાને માટે દિવ્ય સભા કરી તે મયને (અગ્નિમાંથી) મુક્ત કરાવીને, રાજાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુન અને સૈનિકોથી વીંટાએલા રથમાં બેસી વિહાર કરતાં કેટલાક મહિના (ભગવાન ત્યાં) રહ્યા. ૪૫, ૪૬.

દેવોમાં અગ્નિ મુખ્ય હોવાથી આરંભમાં તેને ખાંડવ (વન)થી તૃપ્ત કર્યો, અને દૈત્યોના અધિપતિ મયને (અગ્નિમાંથી) મુક્ત કરાવ્યો. દેવસ્વપ અને અસુરસ્વપ ઇન્દ્રિયો એવી રીતે પોતાનાં અધિદૈવિકની તૃપ્તિથી તૃપ્ત થતાં લૌકિક અને વૈદિક ભાવથી યુધિષ્ઠિરને સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત કરશે. દૈત્યનો વિભાગ તરત ફક્ત આપનારો છે એમ જણાવવા, ‘જે મયે રાજાને માટે દિવ્ય સભા કરી’ એમ મયે કરેલો ઉપકાર કહેલો છે. (ભૂતકૃદંતના) ‘કૃત્વા’ પ્રત્યયવાળા શબ્દોનો સંબંધ (શ્લોક ૪૬માંના) ‘ઉવાસ’ ‘રહ્યા’ શબ્દ સાથે છે. ૪૫

(ભગવાને) તે (યુધિષ્ઠર)ને માત્ર કાર્યથીજ સુખી કર્યો નહિ, પરંતુ (ત્યાં) રહીને પણ (સુખી કર્યો) એમ છેતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. ‘કેટલાક મહિના’ શબ્દોથી (એમ સૂચવેલું છે કે) બીજું કાર્ય ન કરતાં રાજાનું પ્રિય થાય તે માટે (ભગવાન) નિરંતર રાજાની પાસેજ રહ્યા. ચાર માસ રહ્યા, એવો નિર્ણય થાય છે, કારણ કે ભગવાનને શયન (કરવાનો) સમયજ તેવો (તેટલો) છે. ‘રથમાં બેસી વિહાર કરતાં’ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન) બંધનથી રહ્યા ન હતા. ત્યાંના લોકોને અને પોતાના (સેવકો)ને આનંદ આપતાં (રહ્યા હતા) એમ કહેવા, ‘અર્જુન અને સૈનિકોથી વીંટાએલા’ એમ કહેલું છે. અર્જુન ત્યાંના લોકોને સૂચવવા કહેલો છે, સૈનિકો પોતાના (સેવકો) છે, તે બંનેથી વીંટાએલા (ભગવાન રહ્યા). વીંટાવાથી બધાને સદા સુખનું દાન (કરતા એમ) જણાવેલું છે. ૪૬

ઈતિશ્રીમદ્ભક્તમણુભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુખોદિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધનો બાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય તેવીસમે।

નિરોધો સાત્ત્વિકાનાં હિ સગુણાનાં નિરૂપિતઃ ।

ધર્મપ્રસંગે શુદ્ધાનાં તેષાં દુઃખં નિવાર્યતે ॥૧॥

સગુણુ^૧ સાત્ત્વિકોનો^૨ નિરોધ કહ્યો. ધર્મના પ્રસંગમાં શુદ્ધ તેઓ (સાત્ત્વિકો) નાં દુઃખનું નિવારણ કરવામાં આવે છે.^૩ કા. ૧

ત્રયોવિંશે જરાસંધવઃ ક્લેશહરો મહાન્ ।

નિરૂપ્યતે યતઃ સર્વસાત્ત્વિકાઃ સુખિનોઽમ્ભવન્ ॥૧॥

તેવીસમા (અધ્યાય)માં દુઃખ હરનારો પ્રભાવવાળો જરાસંધનો વધ કહેવામાં આવે છે, જેનાથી બધા સાત્ત્વિકો સુખી થયા. કા. ૨

ત્રિવિધાઃ સાત્ત્વિકાઃ પ્રોક્તા રાજાનો યાદવાસ્તથા ।

પાણ્ડવાશ્ચ તતસ્તેષુ દ્વયોરિષ્ટો વધઃ સ્ફુટઃ ॥૩॥

રાજાઓ, યાદવો અને પાંડવો એમ ત્રણ પ્રકારના સાત્ત્વિકો કહેલા છે. તેથી તે પૈકી બેને^૪ (જરાસંધનો) પ્રસિદ્ધ વધ ઇષ્ટ છે. કા. ૩.

પાણ્ડવાનામિષ્ટતાયૈ પ્રસજ્ઞોઽપ્યત્ર રૂપ્યતે ।

મક્તાનાં કર્મિણાં ચેત્સ્યાદિષ્ટં માગધનાશનમ્ ॥૪॥

તદૈવ નાશનં યુક્તં બ્રહ્મણ્યસ્ય દયાવતઃ ।

પાંડવોને (તે) ઇષ્ટ હોવાનું જણાવવા અહિં પ્રસંગ પણ જણાવવામાં આવે છે. જે માગધનો નાશ ભક્તોને અને કર્મમાગીઓને ઇષ્ટ હોય તોજ બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર દયાળુ (માગધ)નો વધ યોગ્ય (ગણાય) કા. ૪^૧

૧ 'સગુણ' એટલે તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ જેમનામાં ભળેલા છે તેવા. (લે).

૨ 'સાત્ત્વિકોનો' એટલે રાજાઓ, યાદવો અને પાંડવોનો. આ સાત્ત્વિક પ્રકરણ હોવાથી તે પ્રમાણે કરવું યોગ્ય છે એમ 'હિ' શબ્દથી દર્શાવેલ છે. (લે).

૩ હવે પછી ત્રણેના વિરોધથી રાજસૂય (યજ્ઞ)ના પ્રસંગોમાં જરાસંધનો વધ કરી શુદ્ધ (સાત્ત્વિકો)નું દુઃખ દૂર કરશે એવો અર્થ છે. (લે)

૪ રાજાઓને કેદખાનામાંથી તથા શંકરના યજ્ઞમાં વધ થવામાંથી છૂટવા માટે, અને યાદવોના જરાસંધ સાથે જૂનું વૈર હોવાથી, તે બેનો તેનો વધ ઇષ્ટ છે.

ब्राह्मणस्यालभनं यज्ञार्थं हि निरूप्यते ॥६॥

ब्रह्मण्ये तत्र को मर्षः क्षत्रिये विमुखे हरेः ।

કારણ કે યજ્ઞમાટે બ્રાહ્મણનો વધ કરવામાં આવે છે (તો) તે વિષયમાં બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર હરિથી વિમુખ ક્ષત્રિય (ના વધ) થી શા માટે અટકવું ? કા. ૫૩

ગયા અધ્યાયના અંતે એમ કહેલું છે કે (યુધિષ્ઠિરે) ભગવાનને પોતાના ઘરમાં સુખથી રાખ્યા. પછી જે પ્રયોજનથી રાખેલા તે જણાવવા માટે સાધારણ અને અસાધારણ સંબંધીઓની હાજરીના લેક્ષ્ય નીચેના બે શ્લોકોથી પ્રસંગ કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रीशुक कहे છે:—

एकदा तु समामध्य आस्थितो मुनिभिर्वृतः ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥१॥

आचार्यैः कुलवृद्धैश्च જ્ઞાતિસમ્બન્ધિવાન્ધવૈઃ ।

शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥२॥

અને એક સમયે તો સભાની અંદર ઊભા થઈને, મુનિઓ, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને ભાઈઓ, આચાર્યો અને કુલના વૃદ્ધ પુરુષો, સગાંઓ અને બંધુઓથી વીંટાએલા યુધિષ્ઠિરે આમના સાંભળતાંજ (શ્રીકૃષ્ણને) સંબોધીને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧, ૨.

એકાંતમાં (કરેલી) વિજ્ઞપ્તિ અભિમાન મટાડનારી હોતી નથી એવા વિચારથી સર્વની હાજરી કહેવામાં આવે છે. ‘એક સમયે’ એટલે શુભ લગ્ન હતું ત્યારે. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી બીજો (અશુભ) સમય સમીપમાં ન હોવાનું જણાવેલું છે. ‘આસ્થિતઃ’ એટલે ઊભા થઈને. ‘ધર્મ’ (યજ્ઞ) માટેજ વિજ્ઞપ્તિ હતી એમ જણાવવા આરંભમાં મુનિઓની હાજરી (કહેલી છે). બીજા સાધારણ બ્રાહ્મણો (હતા). અનુક્રમે ત્રણે વર્ણો (હાજર હોવાનું) કહેલ છે. શૂદ્ર તો યજ્ઞમાં અધિકાર વિનાનો છે. ભીમ વિગેરે, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી હુર્યોધન વિગેરે ‘ભાઈઓ’ (હાજર હતા). ૧

દ્રોણ વિગેરે આચાર્યો, ભીષ્મ વિગેરે ‘કુલના વૃદ્ધ પુરુષો’, સગાંઓ એટલે ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજાઓ, ‘સંબંધીઓ’ એટલે વિવાહથી સગાં બનેલાંઓ, (અને) બધાએ દૂર રહેનારા બંધુઓ (હાજર હતા). તે (બંધુઓ)ની મારફત તેઓની સ્ત્રીઓની સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ, તેથી કેાઈ પણ ગેરહાજર ન હતું. બધાએ સાવધાન થઈ સાંભળતાજ ઊભા હતા. ‘एव’ ‘જ’ શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) ચિત્તનો વિશ્લેષ ન હતો. ‘च’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ઉપર) નહિ. કહેલાઓનાં પણ

(સાંભળતાંજ કહ્યું). ‘સંબોધીને’ એટલે ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે સ્વામિ !’ એમ કહીને. એવી રીતે અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો તે આશ્ચર્યકારક છે એમ જણાવવા ‘હ’ શબ્દ યોજેલ છે. ૨.

નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કહે છે:—

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—

ક્રતુરાજેન ગૌવિન્દ રાજસૂયેન પાવનીઃ ।

યક્ષ્યે વિભૂતીર્ભવતસ્તત્સંપાદય નઃ પ્રભો ॥ ૩ ॥

હે ગોવિંદ ! ઉત્તમ યજ્ઞ રાજસૂયથી આપની પાવન કરનારી વિભૂતિઓનું પૂજન કરવાનો છું. હે પ્રભો ! અમને તે સિદ્ધ કરાવો. ૩.

ઇન્દ્ર જ પૂજન કરવા યોગ્ય છે એવી મર્યાદાનું સ્થાપન કરવા, ‘હે ગોવિંદ !’ એવું સંબોધન (કરેલું) છે. જેમ પુરુષોમાં રાજા, તેમ યજ્ઞોમાં રાજસૂય હોવાથી (તે) ઉત્તમ યજ્ઞ છે. જો કે નારદે ‘આપનું પૂજન (યુધિષ્ઠિર) કરશે’ એમ કહેલું છે, છતાં પણ (તેમ કરવાથી) સર્વસ્વપાળા (ભગવાન)ની હદ બંધાય, તેથી ‘આપની પાવન કરનારી વિભૂતિઓનું પૂજન કરવાનો છું’ શબ્દોથી ભગવાનના અંશેજ વિભૂતિસ્વરૂપ દેવોનું પૂજન (કરવાનું) કહેલું છે. ‘પાવન કરનારી’ એટલે આધિદેવિક, અથવા (તે વિભૂતિઓને) દૈત્યોનો સંબંધ નથી એમ જણાવવા (એ વિશેષણ યોજેલું છે). તત્ત્વ એટલે તેથી, અથવા તે પૂજન નઃ અમોને સિદ્ધ કરાવો. (તેમ કરવાનું શ્રીકૃષ્ણમાં) સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા (‘હે પ્રભો !’ એવું) સંબોધન કરેલું છે. ૩.

‘ભગવાનના ભક્તો કાંઈ પણ (પદાર્થ) ની ઇચ્છા રાખતા નથી. ‘અનન્યબુદ્ધિ-વાળા પુરુષો....’ (શ્રીમદ્ભાગવત ૬.૧૧.૨૨) એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ ભગવદ્દેવોનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી પ્રાર્થના કેમ કરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

ત્વત્પાદુકે અવિરતં પરિ યે ચરન્તિ

ધ્યાયન્ત્યમદ્રનશને શુચયો ગૃણન્તિ ।

વિન્દન્તિ તે કમલનાભ ભવાપવર્ગ—

માશાસતે યદિ ત આશિષં ઈશ નાન્યે ॥૪॥

હે નાભિમાં કમલવાળા ! જેઓ પાપનો નાશ કરનારી આપની બે પાદુકાઓની નિરંતર સેવા કરે છે, (તેમનું) ધ્યાન ધરે છે, અને ચવિત્ર થઈ (તેમની) સ્તુતિ કરે છે, તેઓ સંસારનો અંત પામે છે, (અને) હે ઈશ્વર ! જો તેઓ કામનાઓની ઇચ્છા કરે તો તેઓ (તે) પ્રાપ્ત કરે છે, બીજાઓ (પ્રાપ્ત કરતા) નથી. ૪.

જો કે કાયા, વાણી અને મનથી આપને શરણ આવેલાઓ આવી ઇચ્છા કરતા નથી, છતાં પણ જો ઇચ્છા કરે તો તેઓ (તે) પ્રાપ્ત કરે છે એવો સિદ્ધાંત છે. તેઓને (પ્રાપ્ત થતું) સ્વાભાવિક ફલ કહે છે કે ‘જેઓ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે આપની બે પાદુકાઓની સેવા કરે છે,’—એમ કાયાથી થતી ક્રિયા કહી. ‘(તેમનું) ધ્યાન ધરે છે’ એમ મનથી થતી (ક્રિયા કહી). ‘ચિત્ત ચંચલ છે, યોગ વિના ધ્યાન કેમ થઈ શકે?’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘પાપનો નાશ કરનારી’ વિશેષણ કહેલું છે. પાપને લીધેજ (ચિત્તનું) ચંચલપણ હોય છે. ધ્યાન ધરવા તૈયારી કરનારને (પાદુકાઓનું) પ્રથમ સ્મરણ થતાં (તેના) પાપનો નાશ થતાં, એક પછી એક સ્મરણ થયા કરે છે. તેથી પવિત્ર થઈ સ્તુતિ કરે છે. તેથી તેઓને કાયાનો ખીજો ઉદ્ધમ રહેતો નથી, (તેમનાં) સર્વ પાપ દૂર થાય છે અને તેઓ શુદ્ધ થાય છે, એમ પ્રસંગને લીધે કહ્યું. તેથી તેઓ ભવસ્ય સંસારનો અવર્ગ અંત પામે છે.

‘કર્મ અને જ્ઞાન વિના માત્ર ભગવાનના ભજનથી પ્રમાણુના અનુમોદન વિના સંસારનો અંત કેમ પામે?’ એવી શંકા થતાં ‘હો નાભિમાં કમલવાળા!’ એવું સંબોધન કહેલું છે. ભુવનને ધારણ કરનાર કમલ નાભિમાં છે જેમની (તેવા આપ છો.) આ (કમલે) પ્રવૃત્તિ કરાવેલોજ બધોયે સંસાર (ચાલે છે), તેથી આની સેવા કરવામાં પ્રમાણુના અનુમોદનની જરૂર નથી એવો ભાવ છે.

જો તેઓ બહિર્મુખ થઈને બાહ્યક પુત્રની પેઠે લૌકિક અથવા વૈદિક કામનાઓની ઇચ્છા કરે, તો તેઓજ (કામનાઓ) પ્રાપ્ત કરે છે. ખીજાઓ તો કર્મ વિગેરેથી મુકરર કરેલી (કામનાઓ) જ પ્રાપ્ત કરે છે, ન મુકરર કરેલી (પ્રાપ્ત કરતા) નથી, એવો ભાવ છે. ‘અનન્યબુદ્ધિવાળા’ એ (વાક્ય) માં અંદરની શ્રદ્ધાજ કહેલી છે, તેથી (કામના કરે તેમાં તેનો) વિરોધ થતો નથી. (ભક્તિમાં) પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરનારનાંજ ધન વિગેરે (ભગવાન) હરે છે. તેમ ન હોય તો સર્વથી સેવા કરવા યોગ્ય ન હોય (રહે). ૪.

તેથી જેઓ ભક્તો હોઈ લોકમાં પોતાની સરસાઈ ઇચ્છે છે, અથવા ભક્તિ માર્ગની સરસાઈ (ગણાય તે) માટે (પોતાની સરસાઈ ઇચ્છે છે), તેઓનો પક્ષપાત ભગવાને કરવો જોઈએ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તદેવદેવ ભગવતશ્ચરણારવિન્દ—

સેવાનુભાવમિહ પશ્યતુ લોક ઇષઃ ।

યે ત્વાં ભજન્તિ ન ભજન્ત્યુત વોમયેષાં

નિષ્ઠાં પ્રદર્શય વિમો કુરુસૃજ્યાનામ્ ॥૫॥

તેથી હે દેવોના દેવ ! આ લોક આપના ચરણાવિંદની સેવાનો પ્રભાવ અહિં ભલે જુએ. હે વિભો ! જેઓ આપને ભજે છે અથવા ભજતા નથી તેવા બંને કૌરવ અને સુંજયોને પ્રાપ્ત થતું ફલ આપ જણાવો. ૫.

‘છતાં પણ સંપૂર્ણથી કોઈનો વધ (ભગવાન) કરશે નહિ’ એવી શંકા કરી, ‘હે દેવોના દેવ !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે દૈત્યોનો વધ ઇષ્ટ છે. ‘તત્’ એટલે તે કારણથી. ‘આ સરસાઈનો વિષય સંપૂર્ણ રીતે બહિર્મુખ હોવાથી, તે કહેવું (તે માટે પ્રાર્થના કરવી) અયોગ્ય છે’ એવી શંકા કરીને, લોકોને જાણ થાય તે માટે (કહેલી છે) એમ ‘લોક આપની સેવાનો પ્રભાવ અહિં ભલે જુએ’ શબ્દોથી કહેલું છે.

‘રાજ્ય (મળ્યું તે) ની પેઠે રાજસૂય પૂર્ણ થાય, છતાં પણ આ ભક્તથીજ થાય, બીજાથી ન થાય એમ કેમ જણાય ?’ એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં^૧ ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પાંડવો વિગેરે જેઓ આપને ભજે છે, અથવા શિશુપાલ, દુર્યોધન, જરાસંધ વિગેરે જેઓ આપને ભજતા નથી તે બંનેને નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતું ફલ, —જેઓ વિમુખ છે તેઓને મરણ, માનનો ભંગ, ઠગાવું વિગેરે, અને સેવકોને કીર્તિ, ધન, ધર્મ વિગેરે (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ—આપજ જણાવો. ‘કૌરવ અને સુંજયોને’ શબ્દોથી તે બધા સંક્ષેપથી કહેલા છે. સુંજયવંશ દ્રુપદનો છે. તેથી તેઓ (કૌરવો) ના પક્ષપાતથી (પાંડવો) પુષ્ટ થએલા છે એવી કૌરવની કીર્તિનો ત્યાગ કરીને, પાંડવો સુંજય (તરીકે) ની કીર્તિ નોજ આદર કરે છે. તેથી ‘કૌરવો’ એટલે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો વિમુખ છે અને ‘સુંજયો’ એટલે પાંડવો ભક્તો છે, એવો (અર્થ છે). આથી એમ સૂચવેલું છે કે (યુધિષ્ઠિરને) પોતાને ઈર્ષ્યા થયેલી છે. ૫.

‘આ ટૂંકી બુદ્ધિવાળા નાના દેવોનુંજ કાર્ય છે, માફ (કાર્ય) નથી’ એવી શંકા થાય, તો તે સત્ય છે, પરંતુ ભક્તોની અનુકૂલતા માટે કરવું જોઈએ એવી પ્રાર્થના કરતાં, નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

ન બ્રહ્મણઃ સ્વપરમેદમતિસ્તવ સ્યાત્
સર્વાત્મનઃ સમદશઃ સ્વસુખાનુભૂતેઃ ।
સંસેવતાં સુરતરોરિવ તે પ્રસાદઃ
સેવાનુરૂપમુદયો ન વિપર્યયોઽન્ત્ર ॥૬॥

૧ આ નિમત્તસમ્પત્તિ છે. (લોકને) જ્ઞાન થાય તે માટે ભક્તોને અને નહિ ભજનારને પ્રાપ્ત થતું ફલ જણાવો એમ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું એવો અર્થ છે.

સર્વના આત્મા, સમાન દષ્ટિવાળા, પોતાના (સ્વરૂપના) સુખને અનુભવનારા આપ બ્રહ્મની 'પોતાનો અને પારકો' એવા ભેદવાળી મતિ નથી. (છતાં) કદપતરની પેઠે (આપની) સેવા કરનારાઓને સેવાના પ્રમાણમાં સમૃદ્ધિરૂપ આપનો અનુગ્રહ થાય છે. આમાં વિકાર (થતો) નથી. ૬.

ભગવાન જે પોતાના માટે કરતા હોય તો એ પ્રમાણે (પક્ષપાત) ન કરે, પરંતુ બીજાના માટે કરતા હોય ત્યારે તો બીજાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ કરવું જોઈએ. તેમ ન હોય તો ભગવાન પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા ન થાય. (પોતાના માટે કરે છે એવો) પહેલો પક્ષ સ્વીકારીને કહે છે કે જે કે સર્વને સમાન આપ બ્રહ્મની 'પોતાનો અને પારકો' એવા ભેદવાળી મતિ નથી, છતાં પણ ભક્તોની અનુકૂલતાને લીધે આપની (એવી મતિ) થાયજ. અથવા (આપની એવી મતિ) ન હોય, એમ વિધ્યર્થપણું છે. (૧) જેઓ દેહ અને આત્માની સ્થિતિથી હૃદવાળા છે, (૨) પછી ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે વિષયોમાં વિષમ દષ્ટિવાળા છે, (અને ૩) પછી વિષયોનું સુખ ભોગવનારા છે એવા ત્રણ પ્રકારના (જીવો)ની 'પોતાનો અને પારકો' એવા ભેદવાળી મતિ હોય છે. ભગવાન તો આવા પ્રકારના નથી એમ જણાવવા ' (૧) સર્વના આત્મા, (૨) સમાન દષ્ટિવાળા, (અને ૩) પોતાના (સ્વરૂપના) સુખને અનુભવનારા' એવાં ત્રણ વિશેષણો યોજેલાં છે.

(ભગવાન) બીજાના માટે કરતા હોય ત્યારે તો, આવા (ગુણવાળા ભગવાન) પણ વિષમ કાર્ય કરે છે એમ ઉત્તરાર્ધથી દષ્ટાંત સહિત કહે છે. કદપતર સ્વભાવથીજ તેવું (બીજાના માટે વિષમ કાર્ય કરનારું) છે. ભગવાન પણ તેવા છે. ભગવાનનો ગુણ જ સર્વ સ્થલે (કદપતર, ચિંતામણિ વિગેરેમાં) સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી તે ગુણને અમારા માટે પ્રકટ કરવો જોઈએ એવો ભાવ છે. ગુણને અનુસરવામાં તો ગુણવાળાને દોષ થતો (લાગતો) નથી. તેથી સેવાના પ્રમાણમાં સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ. તેથી આમાં આવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થવામાં) ધર્મી (ગુણવાળા)નો સંબંધ નહિ હોવાથી, (આથી ધર્મીમાં) વિકાર થતો નથી. ૬.

તે (યુધિષ્ઠિરે) પોતાનો છૂપો દોષ કહ્યો તેથી ભગવાન સંતોષ પામીને, (તેણે) કરવા ઇચ્છેલું ગુણરૂપ છે એમ કહેતાં નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) અભિનંદન કરે છે, કારણ કે બીજા પ્રકારે (તેનું) ઇચ્છેલું સિદ્ધ થવાનું ન હતું:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

सम्यग्व्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्षण ।

कल्याणी येन ते कीर्तिलोकाननु भविष्यति ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! હે શત્રુનો નાશ કરનાર ! તેં સારો નિશ્ચય કર્યો, જેથી તારી મંગલકારી કીર્તિ લોકમાં પ્રસરશે. ૭

‘હે રાજન્ !’ એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે રાજા બહિર્મુખ હોય તે યોગ્ય છે. તેમાં પણ માત્ર પોતાના રાજ્યનું પરિપાલન કરતો હોય તો તેવો (બહિર્મુખ) ન થાય, તેથી ‘હે શત્રુનો નાશ કરનાર !’ એવું બીજું વિશેષણ કહેલું છે. એમ કરવામાં આવતાં ધર્મ અથવા લગવાન ઉપર પ્રીતિ નહિ હોવાથી, જે ફલ (પ્રાપ્ત થશે) તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. (જરાસંધના) વધ, જય વિગેરેથી પણ કીર્તિ થાય, પરંતુ તે મંગલકારી અથવા દૃઢ થાય નહિ એમ કહેલું છે. ‘લોકમાં પ્રસરશે’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે (આ તારો) પરિશ્રમ કીર્તિરૂપ મહિમા માટે જ થશે. ૭

બીજા ધર્મથી પણ કીર્તિ (પ્રાપ્ત) થાય, છતાં પણ રાજસૂય (યજ્ઞ) જ કરવા યોગ્ય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં (તેણે) કરવા ઇચ્છેલા (કાર્યની) સ્તુતિ કરે છે. :—

ઋષીણાં પિતૃદેવાનાં સુહૃદામપિ નઃ પ્રમોઃ ।

સર્વેષામપિ ભૂતાનામીપ્સિતઃ ક્રતુરાહયમ્ ॥૮॥

આ ઉત્તમ યજ્ઞ ઋષિઓએ, પિતૃઓએ, દેવોએ, તેમજ આપણા સંબંધીઓએ, પ્રભુએ અને સર્વ પ્રાણીઓએ ઇચ્છેલો છે. ૮

રાજાને વેદના અધ્યયનમાં શ્રદ્ધા નહિ હોવાથી રાજસૂયથીજ ઋષિઓ પ્રસન્ન થાય. રાજસૂય કરનારનાજ પિતૃઓ ઇન્દ્રની સલામાં (રહે છે.) તેવી રીતે (રાજસૂય) તરતમાંજ કરવાનો હોવાથી, (તેમાં) વિલંબ નહિ હોવાથી દેવોને (તેથી) ઘણી તૃપ્તિ (થશે). સંબંધીઓએ પણ (આ યજ્ઞ ઇચ્છેલો છે), કારણ કે તે પોતાના (સંબંધી) ની સરસાર્થ કરાવનાર છે. તેમાં પણ આપણા (સંબંધી) ઓએજ (ઇચ્છેલો છે), પરંતુ દુર્યોધન વિગેરેના (સંબંધીઓએ ઇચ્છેલો) નથી. પ્રભુ એટલે કાલે પણ (તે ઇચ્છેલો છે), કારણ કે (તે) ભૂમિનો ભાર હરવાના કારણરૂપ છે. ઉત્તમ યજ્ઞ રાજસૂયમાં ઉદ્ધત (પુરુષો) નો નાશ થવાનો હોવાથી બધાએ પ્રાણીઓએ (તે) ઇચ્છેલો છે. તેમાં પણ ‘આ’ તું કરવાનો છે તે (યજ્ઞ) ઉત્તમ પ્રકારનો હોવાથી (બધાએ ઇચ્છેલો છે), પરંતુ વરુણ વિગેરેએ કરેલો (યજ્ઞ) ઇચ્છેલો નથી. ૮

તેથી (યજ્ઞનો) આરંભ નહિ કરતાં, પહેલાંજ (તે કરવાનો) પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

વિજિત્ય નૃપતીન્ સર્વાન્ કૃત્વા ચ જગતીં વશે ।

સંમૃત્ય સર્વસંભારાનાહરસ્વ મહાક્રતુમ્ ॥૯॥

બધા રાજાઓને જીતીને અને જગતને વશ કરીને સર્વ સામગ્રી-ઓ તૈયાર કરીને, ઉત્તમ યજ્ઞમાં (અગ્નિ) લાવ. ૯

બધા રાજાઓને જીત્યા વિના રાજસૂય (કરવા) નો અધિકાર (પ્રાપ્ત થતો) નથી, કારણ કે સાર્વભૌમ (રાજા) નોજ (તે કરવાનો) અધિકાર છે. વળી જેનો લોકો આદર કરતા નથી તેને પણ (તે કરવાનો) અધિકાર નથી, તેથી ‘અને બધાંએ જગતને વશ કરીને’ એમ કહેલું છે. પછી યજ્ઞની સામગ્રીઓ આરંભમાંજ પ્રાપ્ત કરવી, તેમ કરવામાં ન આવે તો યજ્ઞની સામગ્રી ભેગી કરેલી ન હોવાથી, તે સમયે ભેગી કરવાનું રહેવાથી, આરંભ સમયે બધા યજ્ઞની તૈયારી ન હોય. જેમ જન્મ સમયે હાથ પગ વિગેરે (હોય છે તે) જો કે તે સમયે ઉપયોગના હોતા નથી, છતાં પણ ખોડખાંપણ વિનાનાજ હોવા જોઈએ, તેવી રીતે (આરંભમાં) સામગ્રીઓ (તૈયાર હોવી જોઈએ.) ત્યાર પછી (અગ્નિ) લાવ. જેમ સદાએ ભગવાનના સ્વરૂપને હૃદયમાંથી પ્રતિમામાં (પધરાવે છે) તેમ (અગ્નિના) મૂલ સ્થાનમાંથી પોતાની અંદર લાવવાનું કરવું, એવો ભાવ છે; કારણ કે ‘તે લાવ્યા, તેનાથી યજ્ઞ કર્યો’ એમ જૂઠું કહેલું છે.

કેટલાક આહરણ (લાવવું) એટલે (યજ્ઞનો) આરંભ એમ કહે છે, તે વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે નથી, પરંતુ અગ્નિના પોતાના સ્થાનમાંથી અગ્નિ લાવવો તેજ (આહરણ) છે. ‘ઉત્તમ યજ્ઞમાં’ શબ્દથી ઘણો પ્રયત્ન કરવાનું કારણ કહેલું છે. ૯

તે પૈકી દિગ્વિજય (કરવા) નું સાધન નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે. :—

एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालांशसंभवाः ।

जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहं दुर्जयो योऽकृतात्मभिः ॥૧૦॥

હું રાજન્ ! આ તારા ભાઈઓ લોકપાલોના અંશોથી ઉત્પન્ન થએલા છે. જેમણે ઇન્દ્રિયો જીતેલી નથી તેવાથી ન જીતી શકાય તેવો હું ઇન્દ્રિયોને જીતનાર (તારા) થી જીતાએલો હું તારો છું. ૧૦

આ તારા ભીમ વિગેરે ભાઈઓ વાયુ વિગેરે લોકપાલોના અંશોથી ઉત્પત્તિ થએલી છે જેમની તેવા છે. આથી (એમ) કહેલું છે કે દેવો મનુષ્યો ઉપર સહેલાઈથી જય મેળવી શકતા હોવાથી સંદેહ વિના દિગ્વિજય થશે. અને આથીજ જગત્ વશ કરવાનું પણ બનશે. ભાઈઓ પણ તારા સેવકો હોવાથી તેમનો જય થતાં (તારો) પોતાનો જયજ થશે, એમ સૂચવવા ‘હું રાજન્ !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. યજ્ઞમાં આસક્તિ તો મંત્ર વિગેરેથી થતી નથી, કારણ કે (યજ્ઞ) ભગવદ્રૂપ છે અને ભગવાન

૧. ધર્મ અને ધર્મીના ભેદથી યજ્ઞ બે પ્રકારનો છે. તે પૈકી ક્રિયાશક્તિ (ધર્મ) રૂપ યજ્ઞ મંત્ર વિગેરેથી પ્રકટ થાય છે, પરંતુ ધર્મીરૂપ યજ્ઞ તો ભગવાન વશ કરવામાં આવે ત્યારેજ પ્રગટ થાય છે. (ભે).

સ્વતંત્ર છે; પરંતું જે બીજાનું ઉપાયથી ભગવાન વશ થાય (તોજ યજ્ઞમાં અસક્રિત થાય). તે (ભગવાન) પણ તારા છે એમ ‘ઈદ્રિયોને જીતનારથી (તારા) થી જીતાએલો હું તારો છું’ શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાન હૃષીકેશ (ઈદ્રિયોના સ્વામી) છે, અને ઈદ્રિયો ઉપર ઘણાજ જય પ્રાપ્ત થતાં તે (ઈદ્રિયોના) રૂપવાળા (ભગવાન) જીતાએલા થાય છે. આણે (યુધિષ્ઠિરે) અસિધારાવ્રત કરેલું એમ બીજા (અથ) માં પ્રસિદ્ધ છે. ‘જ્યારે સર્વ અલંકારોવાળી પત્ની એક પથારીમાં હોય ત્યારે પોતે પણ તેવા પ્રકારનો પુષ્ટ થએલો આખું વર્ષ (તે પથારીમાં) શયન કરે, મનથી પણ તે (પત્ની) ની ઇચ્છા ન કરે, સ્પર્શ થતાં પણ (તેને) શિલા જેવી (ભણે), આ મોટું અસિધારાવ્રત વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરનારું છે’ એવું (આ વ્રત છે). મર્યાદામાર્ગમાં આજ ઈદ્રિયોનો જય છે. આજ પ્રકારથી ભગવાન જીતાય છે. મહાત્મામિઃ એટલે જેમણે અંતઃકરણ (ઈદ્રિયો) જીતેલ નથી તેવાઓથી. ૧૦.

‘(રાજાઓને) જીતવાનો આરંભ કરતાં કોઈક સ્થલે કોઈ એક ભાઈનો પરાજય થાય ત્યારે શું કરવું ?’ એવી શંકા થતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया ।

विभूतिमिर्वाभिमवेदेवોऽपि किमु पार्थिवः ॥૧૧॥

મારામાં આસક્તિવાળાનો લોકમાં તેજથી, યશથી, સંપત્તિથી અથવા વિભૂતિઓથી કોઈએ દેવ પણ પરાભવ કરી શકશે નહિ, તો પછી રાજાનું તો કહેવું જ શું ? ૧૧.

હું જ પરઃવશ રાખનાર સ્વામી છું જેનો તેનો પરાભવ કરવા કોઈપણ શક્તિમાન નથી. વિષયની અવગણનાથી, શરીરની અવગણનાથી અને યજ્ઞની અવગણનાથી (એમ) ત્રણ પ્રકારે પરાભવ થાય છે, તેથી ‘તેજથી, યશથી, સંપત્તિથી’ એવાં ત્રણ (પરાભવનાં) વિશેષણ કહેલાં છે. તેજથી પરાભવ કરે તો તેને (કાંઈ) આપવું નેઈએ, અથવા માન આપવું નેઈએ. યશથી અભિભવ થાય, તો અપકીર્તિને લીધે મરેલોજ (ગણાય). સંપત્તિનો પરાભવ થાય તો (તેના) માનનો ભંગ થાય. સાધારણ પુરુષોથી (આ) ત્રણ (થાય). જેમ આરણ્યક (પર્વ)માં ઘોષયાત્રાના પ્રસંગમાં (કૌરવોએ પાંડવોનો) પરાભવ કરવા ઉદ્યમ કરેલો તેવી રીતના (પરાભવના સંબંધમાં) ‘અથવા વિભૂતિઓથી’ શબ્દો રાજાઓ માટે વધારામાં કહેલા છે. ત્રણ લોક જીતવાની ઇચ્છા થતાં ત્રણ લોકને પણ (મારામાં અસક્રિતવાળો) જીતે, તેમાં દેવ ઉપર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરે. તેવાના સંબંધમાં ‘દેવ પણ તેનો પરાભવ કરી શકશે નહિ’ એવું વચન સંલવે છે. (તો પછી) પાર્થિવઃ પૃથ્વીના વિકારરૂપ રાજા કેમ (પરાભવ) કરી શકે ? કારણ કે મારામાં આસક્તિવાળો હોવાથી, મને જીત્યા વિના તેને જીતી શકાય નહિ. ૧૧

એવી રીતે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને (યુધિષ્ઠિરે) તેમ કયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

નિશમ્ય ભગવદ્ગીતં પ્રીત્યુત્ફુલ્લમુશ્વામ્બુજ : ।

ભ્રાતૃન્દિગ્વિજયેડ્યુક્તઃ વિષ્ણુતેજોપવૃંહિતાનૂ ॥ ૧૨ ॥

ભગવાનનું ગીત સાંભળીને પ્રીતિને લીધે ખીલેલા મુખકમળ-વાળા (યુધિષ્ઠિરે) વિષ્ણુના તેજથી પુષ્ટ થએલા ભાઈઓની દિગ્વિજય માટે યોજના કરી. ૧૨

ભગવાને સર્વના કાનને પ્રીતિ કરનારૂં (વચન) કહ્યું તે ‘ગીત.’ પ્રીતિને લીધે ખીલેલું હતું મુખકમળ જેનું તેવા (યુધિષ્ઠિરે યોજના કરી). ‘પ્રીતિ’ એટલે કરવા ઇચ્છેલું સિદ્ધ થશે એવો સંતોષ. ભગવાનના સ્પર્શને લીધે વિષ્ણુના તેજથી પુષ્ટ થયા, કારણ કે દૈત્યનો નાશ કરનારૂં તે તેજ રક્ષણ કરનારૂં છે. ૧૨.

ભગવાને દરેક (ભાઈ) ને તેજ આપેલું એમ જણાવવા દિગ્વિજય માટે (તેમને) જૂઠા જૂઠા મોકલ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સહદેવં દક્ષિણસ્યામાદિશત્સહ સૃજ્જયૈઃ ।

દિશિ પ્રતીચ્યાં નકુલમુદીચ્યાં સચ્ચસાચિનમ્ ।

પ્રાચ્યાં વૃકોદરં મત્સ્યૈઃ કૈકયૈઃ સહ મદ્રકૈઃ ॥ ૧૩ ॥

સહદેવને સૃજ્યો સાથે દક્ષિણ દિશામાં (જવાની) આજ્ઞા કરી, નકુલને પશ્ચિમ દિશામાં, અર્જુનને ઉત્તરમાં, (અને) વૃકોદરને મત્સ્યો, કૈકયો અને મદ્રકો સાથે પૂર્વમાં (જવાની) આજ્ઞા કરી. ૧૩

દક્ષિણ દિશામાં વિજય (પ્રાપ્ત કરવા) માટે અમુક ક્ષત્રિયો (નામે) સૃજ્યો સાથે સહદેવને (જવાની) આજ્ઞા કરી. પોતાના દેશથી આરંભી, ઘણી સમૃદ્ધિના પ્રકારે દિગ્વિજય (કરવાનો છે). તેવી રીતે નકુલને પશ્ચિમમાં (જવાની આજ્ઞા કરી). ઉત્તર તરફનો દેશ ઘણો મોટો હોવાથી ત્યાં (દિગ્વિજય કરવા જવા) શક્તિવાળા અર્જુનને (આજ્ઞા કરી). પૂર્વમાં જરાસંધ વિગેરે રહેતા હતા તેથી, વધારે સૈન્ય અને સર્વથી બલવાન ભીમને મોકલ્યા. ઉત્તરમાં એજ બાકી રહેવાનું હોવાથી, નાનાઓની અનુક્રમે યોજના ધર્મ પ્રમાણે છે. ૧૩

૧. સર્વથી બલવાન જરાસંધ વિગેરે ત્રણ નાના ભાઈઓથી બાકી રહેતા હોવાથી, ભીમને માટે તેમને રાખ્યા, તેથી આ યોજના ધર્મ પ્રમાણે છે. (લે). આમ અર્થ કરતાં ‘ત્રણ નાના ભાઈઓથી’ શબ્દ અધ્યાહાર લેવા પડે છે. ઉત્તમ ભાઈએજ બાકી રહેવાનું એટલે યુદ્ધ માટે ન જવાનું હોવાથી, નાના નાનાઓને અનુક્રમે પહેલા મોકલવા એ ધર્મ પ્રમાણે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

તેઓએ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તે નિર્જિત્ય નૃપાન્ વીરા આજહુર્દિગ્મ્ય ઓજસા ।

અજાતશત્રવે ભૂરિ દ્રવિણં નૃપ યક્ષ્યતે ॥ ૧૪ ॥

હે નૃપ ! તે વીરોએ રાજાઓને જીતી દિશાઓમાંથી ઘણું ધન (પોતાના) પરાક્રમથી યજ્ઞ કરનાર અજાતશત્રુને લાવી આપ્યું. ૧૪.

ઓજસા પોતાના પરાક્રમથી (દ્રવ્ય) લાવ્યા, પરંતુ ધર્મ માટે અથવા સ્નેહને લીધે તે (રાજાઓએ તેમને) આપેલ ન હતું.

‘અથા (રાજાઓ) નો દ્રોહ કરનારને યજ્ઞ (કરવા) નો અધિકાર કેમ હોય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અજાતશત્રુને’ નામ કહેલું છે. (લગવાનની) અજ્ઞાતીજ તેણે તે પ્રમાણે કરેલું, પરંતુ તેના હૃદયમાં કોઈપણ શત્રુ ન હતો, અથવા લાઈઓમાં (તેને) પક્ષપાત ન હતો એમ જણાવવા (એ નામ કહેલું છે). પોતાના દ્રવ્યથીજ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. તેથી જેમ રાજા ખેડુત પાસેથી ધન લે તેમ રાજાઓ પાસેથી ધન લાવ્યા. ‘યજ્ઞ કરનાર અજાતશત્રુને’ શબ્દોથી તે (યજ્ઞના) પ્રયોજન માટે (ધન લાવ્યાનું) કહેલું છે. ૧૪.

શ્રુત્વાઽજિતં જરાસન્ધં નૃપતેર્ધ્યાયતો હરિઃ ।

આહોપાયં તમેવાદ્યં ઉદ્ભવો યમુવાચ હ ॥ ૧૫ ॥

જરાસન્ધને નહિ જીતાએલો સાંભળીને રાજા વિચાર કરતો હતો ત્યારે ઉદ્ભવે જે ઉપાય કહેલ તેજ હરિએ તે સમયે કહ્યો. ૧૫.

પ્રાહ્મણ્યું હિત કરનારનો વિષ્ણુનું તેજ પરાલવ કરતું નહિ હોવાથી, તે સમયે જરાસન્ધ જીતાયો નહિ. તેને પણ જીતવામાં ન આવે તો યજ્ઞ થાય નહિ, તેથી રાજા ચિંતાસ્વરૂપ વિચાર કરતો હતો. પહેલાંજ^૧ લગવાનને (આ કામમાં) યોજેલા, તેથી તેમનાથી પણ (જરાસન્ધનો વધ) અશક્ય હોવાના વિચારથી (રાજાને) ચિંતા થતી હતી. છતાં પણ તેનું પણ દુઃખ દૂર કરનારા હરિએ, પોતાની અંદર તે (યુધિષ્ઠિર) ને લૌકિક ભાવ થયો તેથી (જરાસન્ધને જીતવાનો) ઉપાય જ કહ્યો. તેમાં પણ ઉદ્ભવે જે ઉપાય કહેલો તેજ કહ્યો. તેમ ન હોત (રાજાને લગવાનમાં લૌકિક ભાવ થયો ન હોત) તો લગવાન બનાવટી વેષ ધારણ ન કરાવે. ૧૫

૧. લગવાનને મેં પહેલેથીજ યજ્ઞના માટે યોજેલા છે. જો તે જરાસન્ધના વધનો ઉપાય જાણતા હોત તો તે સમયેજ કહેત. તેથી લગવાનથી પણ જરાસન્ધ જીતાય તેવો નથી એવી ચિંતા (યુધિષ્ઠિરને થતી હતી), એવો અર્થ છે. (લે)

ભીમસેનોર્જુનઃ કૃષ્ણો બ્રહ્મલિઙ્ગધરાસ્ત્રયઃ ।

જગ્મુર્ગિરિવ્રજં તાત વૃહદ્રથસુતો યતઃ ॥૧૬॥

હો તાત ! બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરેલા ભીમસેન, અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ ગિરિવ્રજ ગયા, કારણ કે બૃહદ્રથનો પુત્ર (ત્યાં) હતો. ૧૬

અર્જુન તેમનો (ભગવાનનો) અંશ હોવાથી (અને) નર અને નારાયણ ધર્મના અવતાર હોવાથી પૂર્ણપણું (થાય તે) માટે અર્જુન ગયો. અર્થ તે સમયે ભગવાને પણ તેવું વચન કહ્યું તે આશ્ચર્યકારક છે. ભગવાન સર્વરૂપ ધારણ કરનારા હોવાથી, બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરે તેમાં દોષ નથી. તેવીજ રીતે અર્જુન પણ પૂર્વજન્મમાં તેવો (બ્રાહ્મણ) હોવાથી, (બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરવામાં) તેનામાં પણ (દોષ નથી). તેથીજ વાસનાને લીધે પહેલાં પણ તેણે સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરેલો. તેથીજ ઉદ્ધવે ભીમનોજ (બ્રાહ્મણનો) વેષ કહેલો^૧. (ભગવાન યુધિષ્ઠિરને ઉપાય) ફરીથી કહેતાં ત્રણેનો (બ્રાહ્મણનો) વેષ અનુક્રમે કહે છે, કારણ કે જૂદા વેષ હોય તો સરખી ચેષ્ટા ન થાય. તેથી (ભીમનો બ્રાહ્મણ વેષ) નવીન હોવાથી ભીમસેનને આગળ કરીને ગિરિવ્રજ ગયા. તે સમયે (તે) રાજાના ગૃહ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું, યતઃ કારણ કે બૃહદ્રથનો પુત્ર જરાસંધ ત્યાં હતો. અથવા યતઃ સપ્તમી વિભક્તિના અર્થમાં ('જ્યાં' એવા અર્થમાં) લેવું. ૧૬

(ત્યાં) ગએલાઓએ કરેલ કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.:-

તં ગત્વાતિથ્યવેલાયાં ગૃહેષુ ગૃહમેધિનમ્ ।

બ્રહ્મણ્યં સમયાચેરત્રાજન્યા બ્રહ્મલિઙ્ગિનઃ ॥૧૭॥

ઘરોમાં અતિથિના સત્કારના સમયે બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરેલા (તે) ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર તે ગૃહસ્થ પાસે જઈને યાચના કરી. ૧૭.

‘અતિથિના સત્કારનો સમય’ એટલે વિશ્વ દેવોને આહુતિ આપવાનો સમય, જેમાં અતિથિને ના પડાય નહિ.

‘(જરાસંધ) મોટો રાજા હોવાથી (ઘરની) અંદર કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ગૃહસ્થ’ શબ્દ યોજેલ છે. (તે) સંપૂર્ણ રીતે ગૃહસ્થના નિયમ પ્રમાણે રહેલો હતો, તેનું કારણ ‘બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર’ શબ્દથી કહેલું છે. તેમ ન

૧. શ્લોક ૧૫ માં આ શબ્દ છે. તેનો અર્થ કરેલ છે. પ્રતો ઉતરતાં અહિં શ્લોક ૧૬ માં ક્રોધએ લખેલ હશે.

૨. સુભદ્રાનું હરણ કર્યું તે પ્રસંગે.

૩. ગયા અધ્યાયનો શ્લોક ૭ જુઓ.

રહે, તો બ્રાહ્મણો સુખ ફેરવી જતા રહે. બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરેલા આમણે પણ (તેના ધરમાં) પ્રવેશ કર્યો. ૧૭

સંપૂર્ણ રીતે (વેષ) અસત્ય ન થાય તે માટે નટની જેઠે યાચના પણ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

રાજન્ વિદ્યતિથીન્પ્રાપ્તાનર્થિનો દૂરમાગતાન્ ।

તન્નઃ પ્રયચ્છ ભદ્રં તે યદ્વયં કામયામહે ॥ ૧૮ ॥

હે રાજન્ ! માગવાની ઇચ્છાથી દૂરથી આવેલાને (અમને) આવેલા અતિથિ બાણ. અમે જે માગીએ તે, તારૂં કદ્યાણ (થાઓ), અમને આપ. ૧૮.

ગામના બ્રાહ્મણો નથી એમ જણાવવા ‘અતિથિ’ શબ્દ ચોજેલો છે. બહુ દાન આપવામાં આવે, અથવા દયા કરવામાં આવે તે માટે ‘દૂરથી આવેલા’ વિશેષણ ચોજેલું છે. અમને આપવાથી (તારી) કીર્તિ પણ થશે, એમ (આ વિશેષણથી) સૂચવેલું છે. તેથી ઉત્તરાર્ધથી સાધારણ પ્રકારે (માગવાનું) વચન કહે છે. બ્રાહ્મણપણું જણાવવા (માગવાની) વચ્ચે આશીર્વાદ કહેલો છે. ખોટા વેષવાળા હોવાથી બ્રાહ્મણનું વચન પણ અફલ થયું. વાસ્તવિક રીતે તો (જરાસંધનો વધ) મોક્ષમાં પરિણમતો હોવાથી (તેનું) કદ્યાણજ થયું. અથવા તારૂં પ્રાણ વિગેરે સ્વપ્ન જે ભદ્રં કદ્યાણ અમે માગીએ તે આપ, એવો અર્થ છે. ૧૮.

‘દાન ધર્મ’ હોવાથી સુખ માટે કરવામાં આવે છે. તેથી જેનું દાન કરવાથી ઘણું દુઃખ થાય, અથવા આજીવિકાનો નાશ થાય, તેનું દાન કરવું જોઈએ નહિ. તેથી સામાન્ય રીતે (દાન માટે) પ્રાર્થના કરવામાં આવતાં, (જરાસંધ) દાન (આપવા) ની પ્રતિજ્ઞા કરે તેવું કેમ સંભવે ? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

કિં દુર્મર્ષ તિતિક્ષુણાં કિમકાર્યમસાધુભિઃ ।

કિં ન દેયં વદાન્યાનાં કઃ પરઃ સમદર્શિનામ્ ॥ ૧૯ ॥

સહનશીલોથી શું સહન ન થઈ શકે તેવું છે ? દુષ્ટોએ શું ન કરવા યોગ્ય છે ? દાતાઓએ શું ન આપવા યોગ્ય છે ? સમાન દષ્ટિવાળાઓને શત્રુ કેણ છે ? ૧૯.

જે સહનશીલ (પુરુષો) સર્વ અપરાધ સહન કરવાના સ્વભાવવાળા છે—તેવા ન હોય તો બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર ન હોય—તેવા હોય તો (તેઓથી) શું સહન ન થઈ શકે તેવું છે ? ઘણું દુઃખ (થાય તો તે) પણ સહન કરવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. વળી એમ પણ ન માનવું કે આ (ભીમ વિગેરે) ઘણું દુઃખ નહિ આપે, એવા અભિપ્રાયથી

‘દુષ્ટોએ શું ન કરવા યોગ્ય છે?’ એમ કહેલું છે. બીજા વેષમાં રહેલા દુષ્ટો (હોય છે). સારા પુરુષો કુદરતી વેષવાળા હોય છે. અ. વિષ્ણુ અને સા લક્ષ્મી સહિત, અને ધૃ ધાતુ કંપાવવાના અર્થવાળો હોવાથી ધૃ એટલે (કંપાવનારા) વાયુ-તે આ ત્રણ છે.

અથવા અમને (જરાસંધને) એવી રીતે દુઃખ શા માટે આપવામાં આવે એ બાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘શું ન કરવા યોગ્ય છે?’ એમ કહેલું છે. તમો દુષ્ટો જીવતા રહીને શું ન કરો? યજ્ઞનો ભંગ પણ કરશે તેથી હણવા યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે.

“દાન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જે (આપવાની) શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોય તેજ (પદાર્થો) આપી શકાય, પરંતુ ‘આત્મા અને ધર્મનો દાસ, તેમજ ધર્મપત્ની, બધી મિલકત, અને શરણે આવેલ આપવા યોગ્ય નથી એમ કહ્યાઓ બાણે છે’ એમ (શાસ્ત્રમાં) અમુક (પદાર્થો) આપવાની મના કરેલી હોવાથી, મના કરેલા (પદાર્થો) આપી શકાય નહિ” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દાતાઓએ શું ન આપવા યોગ્ય છે?’ એમ કહેલું છે. દૃધ્યઙ્, ૧ શિખિર વિગેરે દાતાઓ છે. આ (શાસ્ત્રમાં દાનની કરેલી મના) સાધારણ (પુરુષો) નાજ સંબંધમાં (કરેલી) છે, પરંતુ દાતાઓના સંબંધમાં (કરેલી) નથી, કારણ કે તેઓ આત્માનુંજ દાન કરે છે, (તો પછી) બીજા (પદાર્થો આપે) તેમાં શું સંદેહ? આથી તે (જરાસંધ)ની પ્રશંસા પણ કરી.

‘છતાં પણ શત્રુઓને દાન કરવું ન જોઈએ. તેમ ન હોય (શત્રુઓને દાન કરવામાં આવે) તો નીતિશાસ્ત્રનો વિરોધ થાય, અધમ શત્રુઓ (દાતાનું મરણ) પણ માગે’ એવી શંકાના સંબંધમાં કહે છે કે ‘સમાન દૃષ્ટિવાળાઓને શત્રુ કેાણ છે? સમાન દૃષ્ટિવાળાઓ એટલે સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ જોનારાઓને પર: શત્રુ કેાણ છે? કારણ કે (તેમને) બધુંએ આત્મસ્વપ છે. ૧૯.

‘છતાં પણ દેહનો અધ્યાસ દઢ હોવાથી, દેહ વિના બધુંએ આપીશ’ એવી શંકા થતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે.:-

યોગનિત્યેન શરીરેણ સતાં ગેયં યશો ધ્રુવમ્ ।

નાચિનોતિ સ્વયં કલ્પઃ સ વાચ્યઃ શોચ્ય એવ સઃ ॥૨૦॥

જે પોતે શક્તિવાળો હોવા છતાં નાશવંત શરીરથી સત્પુરુષોએ ગાન કરવા યોગ્ય નિશ્ચલ યશનો સંગ્રહનો કરતો નથી તે નિંદનીય થાય છે, તે શોક કરવા યોગ્ય જ થાય છે. ૨૦.

દાન કરવામાં ન આવે તો સદાની અપકીર્તિ (થાય) છે, (અને) શરીર નાશવંત છે; પરંતુ દાન કરવામાં આવે તો સદાનો યશ (પ્રાપ્ત થાય) છે (અને) કીર્તિથી

૧ જૂવો સ્કંધ ૬, અધ્યાય ૧૦.

૨ આગળ શ્લોક ૨૧ માં આનું દાન કહેશે.

સદા ટકનારું દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, શરીર પણ સદા ટકનારું જ થાય છે. અપકીર્તિથી નરકમાં પડનારું શરીર થાય છે. એવો ભેદ જાણીને નાશવંત શરીરથી વૈકુંઠ વિગેરેમાં વાસયોગ્ય શરીર ઉત્પન્ન કરનારી, સત્પુરુષોએ ગાન કરવા યોગ્ય અને ધ્રુવ નિશ્ચલ કીર્તિનો જે સંગ્રહ કરતો નથી, જેમ વસ્ત્રનો નાશ થશે એવા ભવને લીધે કંગાલ વસ્ત્રથી હીરાઓ ખાંધે નહિ તેની પેઠે ચારે તરફથી જતી રહેતી કીર્તિનો પોતે શક્તિવાળો હોઈ સંગ્રહ કરતો નથી તે વાચ્ય: આ લોકમાં નિંદનીય થાય છે અને પર-લોકમાં હલકો દેહ પ્રાપ્ત કરવાથી શોક કરવા યોગ્ય થાય છે. 'एव' 'ज' શબ્દથી (તેને) ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત થવાની શંકાનું નિવારણ કરેલું છે; કારણ કે હમણાં કીર્તિનો સંગ્રહ નહિ કરનાર તે ખીબા પ્રકારે કેવી રીતે કરશે? કારણ કે કોઈપણ સમયે તે (નો સ્વભાવ) બદલાશે નહિ. ૨૦.

‘ છતાં પણ જે કોઈએ પણ આપેલું નથી તે કેમ અપાય? ’ એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उज्ज्वलः शिबिर्बलिः ।

व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ॥૨૧॥

હરિશ્ચંદ્ર, રંતિદેવ, કણુ વીણી આજીવિકા કરનાર, શિબિ, બલિ, શિકારી, કબૂતર એમ ઘણાએ અનિત્યથી નિશ્ચલ (ફલ) પ્રાપ્ત કરેલું છે. ૨૧.

તે (હરિશ્ચંદ્રે પોતાની) બધીએ મિલકત આપી ચંડાલપણું સ્વીકારેલું. તૃપાથી મરણ પામતા રંતિદેવે ચંડાલને પણ જલ આપી દીધું^૧. તેવીજ રીતે ભૂખથી મરતા કણુ વીણી આજીવિકા કરનારે બધુંએ (વીણી લીધેલું) અન્ન આપી દીધેલું; અને ખાજ અને કબૂતરના સંવાદના પ્રસંગે શિબિએ પોતાનું માંસ આપેલું. બલિએ વિષ્ણુને (પોતાનું) સર્વસ્વ (આપેલું). બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરતાં શિકારીનું વાધે સ્વક્ષણ કર્યું. ચોરસ્વય પરોણાની ભૂખ મટાડવા તેને માટે કરેલા અગ્નિમાં પત્નીસહિત કબૂતર પોતે પડેલું^૨. એવી રીતે ઘણાએએ અનિત્ય દેહથી નિશ્ચલ ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે. ૨૧.

એવી રીતે દાન (કરવા)માં ઉત્તેજન પ્રાપ્ત કરેલાએ ‘આ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા કેણુ છે?’ એમ તેઓ સંબંધી વિચાર કરી નિશ્ચય કરીને પોતાના મનમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

૧. શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૯, અધ્યાય ૨૧ જૂઓ.

૨. જૂઓ પંચતંત્ર, તંત્ર ત્રીજું, વાર્તા સાતમી.

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

સ્વરૈરાકૃતિમિસ્તાંસ્તુ પ્રકોષ્ટૈર્જ્યાહૃતૈરપિ ।

રાજન્યવન્ધૂન્ વિજ્ઞાય દૃષ્ટપૂર્વાનચિન્તયત્ ॥૨૨॥

સ્વરોથી, આકૃતિઓથી (અને) ધનુષ્યની પણુછના ઘાવાળા બાહુઓથી પણુ તેઓને તો પહેલાં (પોતે) જોએલા હલકા ક્ષત્રિયો જાણી તેણે (નીચે પ્રમાણે) વિચાર કર્યો. ૨૨.

પહેલાં (આ શ્લોકથી તેનો) વિચાર, પછી ચાર (શ્લોકો)થી (તેનાં) વચનો, પછી (ના શ્લોકથી) તેણે નિશ્ચય કરીને કરેલી પ્રતિજ્ઞા કહેલાં છે.

મેઘના જેવા ગંભીર સ્વરો (અને) ઠીંચણુ સુધી પહોંચતા બાહુઓવાળી આકૃતિઓ ક્ષત્રિયોનીજ હોય છે. ક્ષત્રિયપણું દર્શાવનારા અંદરના અને બહારના ગુણો તો કહ્યા. ‘ધનુષ્યની પણુછના ઘાવાળા બાહુઓથી’ શબ્દોથી તે (ક્ષત્રિયો) ના કર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારના ચિહ્ન દર્શાવનારા (ગુણ) કહ્યા. (ક્ષત્રિયોના) ત્રણ નિશ્ચય ગુણોથી ‘આ હલકા ક્ષત્રિયો છે’ એમ તેણે જાણ્યું. ‘ઘણું કરીને તેમની સાથે મેં યુદ્ધ પણુ કર્યું છે’ એવા વિચારથી, પહેલાં તેમને જોએલા હોવાથી, ‘આ કેણુ છે?’ એવો તેણે વિચાર કર્યો. ક્ષત્રિયો આવા (બ્રાહ્મણના) વેશથી શા માટે આવેલા છે એવો (વિચાર કર્યો). ૨૨.

રાજન્યવન્ધવો હોતે બ્રહ્મલિંગાનિ વિભ્રતિ ।

દદામિ મિક્ષિતં તેમ્ય આત્માનમપિ દુસ્ત્યજમ્ ॥૨૩॥

આ હલકા ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણનાં ચિહ્નો ધારણુ કરે છે, તેથી તેમને ન તબ્બય તેવો દેહ પણુ માગેલો આપીશ. ૨૩.

પોતાના ધર્મમાં પ્રેમવાળા નહિ હોવાથી, (જરાસંધ તેમને) હલકા ક્ષત્રિયો માને છે, અથવા ‘વન્ધુ’ શબ્દ બલવિનાના ક્ષત્રિય માટે યોજલ છે. દેહ દાન આપવા યોગ્ય નથી. ક્ષત્રિયો જ્યારે પોતાની જાતિનું અભિમાન તણુ દઈ, બ્રાહ્મણના વેશથી મારી પાસે માંગવા આવેલા છે ત્યારે ક્ષત્રિયોના માનનું રક્ષણ કરવા માટે હું દધ્યહ્ અને શિળિની પેઠે આત્માનં (મારો) દેહ પણુ આપીશ. વાસ્તવિક રીતે તે (દેહ) ન તબ્બય તેવો છે. ૨૩.

કપટથી (માગવા) આવેલાઓને દાન કરનાર બલિ જ હતો, એવી પોતાના હૃદયમાં આવેલી તે (બલિ) ની પ્રશંસા નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

ચલેર્નુ શ્રૂયતે કીર્તિર્વિતતા દિક્ષ્વકલ્મષા ।

ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ ૨૪ ॥

વિપ્રના વેશવાળા વિષ્ણુએ બલિને સત્તાથી ભ્રષ્ટ કરેલો હોવા છતાં તેની પવિત્ર કીર્તિ દિશાઓમાં પ્રસરેલી સંભળાય છે. ૨૪.

(જરાસંધ) દૈત્યનો અંશ હોવાથી દૈત્યની કૃતિજ તેના હૃદયમાં આવે છે. ‘દિશાઓમાં પ્રસરેલી’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે તેવી કીર્તિ તેણે ઇચ્છેલી છે. ‘પવિત્ર’ એટલે શુદ્ધ ભાવ વાળી. ‘સત્તાથી ભ્રષ્ટ કરેલો હોવા છતાં’ શબ્દો આત્માના દાનને ધ્યાનમાં રાખી કહેલા છે. (બલિનો દાન આપવાનો) સંકલ્પ^૧ તો ભ્રષ્ટ થતાં પહેલાંજ થએલો, અને ત્રણ લોક (તેની પાસેથી) લઈ લેવાનું (ભ્રષ્ટ થતાં પહેલાંજ થએલ). ‘ભ્રષ્ટ થવું’ એટલે બંધાવું. ત્યાં પણ આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના રૂપથીજ વિષ્ણુ આવેલા, તેથી મારી સમાન (વૃત્તાંત થએલ). તેથી તે (બલિ)ના ગુણો ફરીથી કહે છે. ૨૪.

આ પ્રયોજનથીજ નીચેના શ્લોકમાં બલિએ જાણ્યા પછી દાન કરેલું એમ કહે છે:—

શ્રિયં जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।

जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥

દૈત્યોના રાજાએ ઇન્દ્ર માટે રાજ્યલક્ષ્મી હરવા ઇચ્છતા બ્રાહ્મણના રૂપવાળા વિષ્ણુને ઓળખતો હોવા છતાં (અને) વરેલો હોવા છતાં પૃથ્વીનું દાન કર્યું. ૨૫.

‘જિહીર્ષતે ઇન્દ્રસ્ય’ એમ કહેવાનું હોવાથી (શ્લોકમાં કરેલ) સંધિ વૈદિક છે. ‘ઇન્દ્ર માટે રાજ્યલક્ષ્મી હરવા ઇચ્છતા વિષ્ણુને ઓળખતો હોવા છતાં પણ આપી’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. શુકાચાર્યે વારેલો હોવા છતાં આપી. ‘જે કોઈ પણ મને (પૃથ્વી આપતાં) વારશે તો પણ આપીશ,’ એવો (નિશ્ચય) જણાવવા ‘દૈત્યોના રાજાએ’ શબ્દ યોજેલ છે. રાજાનો ધર્મ પ્રજાએ પણ કરવો (પાળવો) જોઈએ એવો (તેનો) નિશ્ચય હતો. ૨૫.

‘છતાં પણ (વામનના) વાક્યને લીધે તેનો તેવો નિશ્ચય થયો ન હતો. વળી તેણે (બલિને ઓળખ્યા) પહેલાંજ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી. તું તો બલિનો નાશ (થયાનું) જાણેલ છે અને પ્રતિજ્ઞા કરેલી નથી. તેથી તું (દાન કરતાં) કેમ અટકતો નથી?’ એવો વિચાર થતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

૧ બલિએ બંધન થયા પછી દેહનું દાન કર્યું છતાં તેનો સંકલ્પ તો પહેલાંજ કરેલો. (લે). અહિં દેહના દાનનો સંકલ્પ કહેલો જણાતો નથી, સંકલ્પ પ્રમાણે પૃથ્વી આપવા ન રહી તેથી તેના બદલામાં દેહનું દાન તેણે કરેલું.

જીવતાઽબ્રાહ્મણાર્થાય કોન્વર્થઃ ક્ષત્રવન્ધુના ।

દેહેન પતમાનેન નેહતા વિપુલં યશઃ ॥૨૬॥

બ્રાહ્મણના પ્રયોજન વિના જીવનાર અધમ ક્ષત્રિયનું શું પ્રયોજન છે ? ઘણું યશ પ્રાપ્ત ન કરનાર નાશવંત દેહનું શું પ્રયોજન છે ? ૨૬

અબ્રાહ્મણાર્થાય બ્રાહ્મણના પ્રયોજન વિના જીવનાર અથવા ખીજ પ્રયોજન માટે જીવનાર અધમ ક્ષત્રિયનું શું પ્રયોજન ? કંઈ પણ પ્રયોજન નથી, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે જીવન નિર્થક હોવાનું કહીને, ઉત્તરાર્ધથી દેહ નિર્થક હોવાનું કહે છે. ઘણું યશ નેહતા પ્રાપ્ત ન કરનાર, 'જેની વૃદ્ધિ તેનો ક્ષય' એ નિયમ પ્રમાણે પોતાની મેજેજ નાશ પામનાર (દેહ) નું (શું પ્રયોજન) ? બ્રાહ્મણ માટે પ્રાણ ધારણ કરવા, (એ) તેનો સ્વાભાવિક (ગુણ) હતો. યશનો સંગ્રહ કરવાનો તો આમણેજ ઉપદેશ આપેલો. બલિના ગુણોનું તો (આમણે) સ્મરણ કરાવેલું. ૨૬.

એવી રીતે ત્રણ (શ્લોકો) થી વિચાર કરી, (માગેલું) આપીશ એવો નિશ્ચય કરીને, તેણે (દાન આપવાની) પ્રતિજ્ઞા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

इत्युदारमतिः ग्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।

हे विप्रा व्रियतां कामं ददाम्यात्मशिरोऽपि वः ॥ २७ ॥

એવી રીતે ઉદાર બુદ્ધિવાળાએ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને વૃકોદરને કહ્યું કે 'હે વિપ્રો! ઇચ્છામાં આવે તે માગો. મારું માથું પણ તમને આપીશ'. ૨૭.

એવી રીતે બલિના ગુણોમાં આસક્તિ હોવાથી ઉદાર બુદ્ધિવાળો થઈ તેણે તેમને દરેકને 'માગો' એમ કહ્યું. 'હે વિપ્રો!' એ સંબોધનથી દાનનું શુભ ફલ થાય તે માટે તેમના બ્રાહ્મણપણાનું સ્થાપન કરે છે. કામં એટલે પોતાની ઇચ્છામાં આવેલ હોય તે. કદાચ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા અશક્ત આ જો માફ માથું માગશે તો તે પણ આપીશ એમ 'માફ માથું પણ આપીશ' શબ્દોથી કહે છે. 'તમને' એટલે તમે બ્રાહ્મણોને (આપીશ). ૨૭.

એ પ્રમાણે સત્ય પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને ભીમ અને અર્જુન 'શું કરવું' તે (વિષય) નાં ભાન વિનાનાં થતાં, તેનો મનોરથ દૂર કરવા કાપલ્યનો ત્યાગ કરી નીચેના શ્લોકથી ભગવાને સત્ય (વૃત્તાંત) કહ્યો :—

॥શ્રીભગવાનુવાચ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

युद्धं नो देहि राजेन्द्र द्वन्द्वशो यदि मन्यसे ।

युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकाङ्क्षिणः ॥ २८ ॥

હિ રાજેન્દ્ર ! જે તારી ઇચ્છા હોય તો અમને દ્વન્દ્વ યુદ્ધ આપ. અમે યુદ્ધ કરવા આવેલા ક્ષત્રિયો છીએ, અન્ન ઇચ્છનારા નથી. ૨૮.

યુદ્ધની પ્રાર્થના ક્ષત્રિયની હલકાઈ કરાવનારી નથી. ‘હિ રાજેન્દ્ર !’ એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે માત્ર ક્ષત્રિય સૈન્ય સહિત રાજેન્દ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા આવે તે યોગ્ય નથી. તેથી (દ્વન્દ્વ) યુદ્ધની પ્રાર્થના સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. વળી અમે અમુક પ્રકારનું યુદ્ધ માગવા આવેલા છીએ એમ ‘દ્વન્દ્વ’ શબ્દથી કહે છે. એક આપ તમે (જરાસંધ), અમારામાંથી એક, ત્રણમાંનો હરકોઈ, આ પણ કપટયુક્ત વાક્યથી સ્વીકાર કરાવી કહેતા નથી, પરંતુ જે તારી ઇચ્છા હોય તો, હરકોઈ પ્રકારે દ્વન્દ્વ યુદ્ધમાં (તારી) શ્રદ્ધા હોય તો, એવો અર્થ છે, પરંતુ આગ્રહથી આ વિષયનો સ્વીકાર કરવો નહિ. યુદ્ધનો (તું) સ્વીકાર કરે તો અમારે તો યુદ્ધ પછી જય અથવા પરાજયનો નિર્ણય થશે, પરંતુ (તું) સ્વીકાર ન કરે તો પહેલાંથીજ (જયનો નિર્ણય થાય), તેથી ખંને રીતે સાફ છે. આ ઘણુંજ પોતાની સરસાઈ જણાવનારું વચન છે. વળી જગતમાં (અમારી સાથે) દ્વન્દ્વ યુદ્ધ કરવા કોઈ પણ શક્તિવાળો નથી, તેથી તારી પાસે આવ્યા છીએ એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે ‘અમે યુદ્ધ કરવા આવેલા છીએ.’

“ ‘(આ) દેવ, દૈત્ય અથવા રાક્ષસમાંના કોઈ હશે ’ એવા વિચારથી ભયથી (દ્વન્દ્વ યુદ્ધ) સ્વીકારશે નહિ ” એવી શંકા થતાં ‘ક્ષત્રિયો’ શબ્દ યોજેલ છે.

‘ત્યારે બ્રાહ્મણનો વેષ શા માટે (ધારણ) કર્યો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અન્ન ઇચ્છનારા નથી’ શબ્દો કહેલા છે. બ્રાહ્મણને ભોજન પ્રિય હોય છે, તેથી અમે અન્ન ઇચ્છનારા બ્રાહ્મણો નથી (એમ કહેલું છે), અથવા અન્ન માટે (અમે) બ્રાહ્મણનો વેષ (ધારણ કરેલ) નથી, પરંતુ મોટો ક્ષત્રિય નાના (ક્ષત્રિય) સાથે યુદ્ધ કરતો નથી, પણ બ્રાહ્મણ સાથે તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા નાના સાથે પણ (યુદ્ધ) કરે છે, તેથી બ્રાહ્મણનો વેષ (ધારણ કરેલ) છે એવો અર્થ છે. ૨૮.

‘જેમ સ્વપ્ન (વેષ) ખોડું, તેવી વાણી પણ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ક્ષત્રિયપણું સાબિત થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં પોતાનાં નામો કહે છે:—

असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्रातार्जुनो ह्ययम् ।

अनयोर्मर्तुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ २९ ॥

આ પૃથાનો પુત્ર વૃકોદર છે. આ તેનો ભાઈ અર્જુન છે. મને આ બેના મામાનો પુત્ર તારો શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ જાણ. ૨૯.

વૃકઃ દશ પ્રકારનો પ્રાણ છે ઉદર ઉદરમાં જેના તે (વૃકોદર). એ શબ્દથી બલ સૂચવેલું છે. ‘પૃથાનો પુત્ર’ એમ પોતાનો સંબંધ દર્શાવવા અથવા કપટથી આવ્યાનું

(કારણ) જણાવવા (કહેલું છે), પરંતુ નમાલાપણું દર્શાવવા કહેલું નથી. આ ખીજે તેનોજ ભાઈ પૃથાનો પુત્ર અબુન છે. આકૃતિઓ સમાન હોવાથી આ વિષય યોગ્યજ છે એમ ‘હિ’ શબ્દથી (કહેલું છે). જે પ્રયોજનથી આ બેને માતાના નામથી ઓળખાવ્યા તે, ‘મને બેના મામાનો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જાણ’ શબ્દોથી કહેલું છે.

‘ત્યારે (તમે) પ્રસિદ્ધ (ક્ષત્રિયો) વેષ ધારણ કરી શા માટે આવ્યા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તારો શત્રુ’ શબ્દો યોજેલા છે. શત્રુના સ્થાનમાં કાર્ય હોય ત્યાં સુધી વેષ ધારણ કરીને જ રહેવું જોઈએ, એવી નીતિ છે. ૨૯.

એવી રીતે ભગવાને પાર્થને ઓળખાવતાં, (તેઓ) અતિથિ હોવાની શ્રદ્ધા જતી રહેતાં, (જરાસંધને) ‘આ મૂર્ખોઈથી આવેલા છે’ એવો તેમના તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. પછી (તેમનું) આવવું આશ્ચર્યકારક છે એમ માની આરંભમાં હસવું આવ્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ।

आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥ ૩૦ ॥

એમ કહેલો રાજા માગધ મોટેથી હસ્યો; અને ક્રોધ પામેલા તેણે કહ્યું:— ‘મૂર્ખો! ત્યારે તમને યુદ્ધ આપું છું. ૩૦

‘કહેવું’ એટલે ‘ઓળખાવવું’. તે રાજા રાજ્યના મદવાળો હતો, તેથી ‘આ માણસો દૈવની ગતિથી અકસ્માત્ શત્રુના ઘરમાં કેવી રીતે આવી ચડ્યા?’ એવા વિચારથી મોટેથી હસ્યો.

‘ભગવાનનાં દર્શન થતાં વસ્તુ (ભગવદર્શન) ના સામર્થ્યથી તેને ભક્તિ કેમ ઉત્પન્ન ન થઈ! તિરસ્કાર કેમ થયો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘માગધ’ શબ્દ યોજેલો છે. દેશના દોષને લીધે (તેને) સારી બુદ્ધિ ન થઈ. ‘ત્યારે બેદરકાર રહેવું યોગ્ય હતું’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પહેલાં ભગવાનનો અપરાધ સાંભળીને તેને ક્રોધ આવ્યો. પછી ક્રોધને લીધે ‘હું હણીશ’ એમ વિચારી અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરી, ‘બંને પ્રકારે હણવાનું સંભવતું હોવાથી પ્રતિજ્ઞા એવી રીતે કેમ તજવી’ એવા વિચારથી, પોતાનું કાર્ય બંને પ્રકારે સાફ છે એમ, અને તેઓનુંજ (કાર્ય) બંને પ્રકારે ખરાબ છે એમ જણાવવા ‘હું મૂર્ખો’ એવું સંબોધન કહેલું છે. અથવા તેઓ ભલે મૂર્ખ હોય, (મારી) પોતાની પ્રતિજ્ઞા તો હું પૂર્ણ કરુંજ’ એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે ‘ત્યારે તમને યુદ્ધ આપું છું.’ ‘તમને’ એ બહુવચન યોજ્યું તેથી એમ સૂચવેલું છે કે એક બાબત તમે ત્રણે હો (રહો), ખીજી બાબત હું (જરાસંધ) (રહીશ). ૩૦.

છતાં પણ જો દ્વન્દ્વ (યુદ્ધ) નો આગ્રહ હોય, તો (તે સંબંધમાં) નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ન ત્વયાઽમીરુણા યોત્સ્યે યુધિ વિક્લવચેતસા ।

મથુરાં સ્વપુરીં ત્યક્ત્વા સમુદ્રં શરણં ગતઃ ॥૩૧॥

યુદ્ધમાં વ્યાકુલ ચિત્તવાળા બીકણુ તમારી સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ. તમે પોતાના નગર મથુરાને તજી સમુદ્રને શરણુ ગએલા છો. ૩૧

તમારી સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, તમે ભય પામતા નથી એવો સત્ય અર્થ છે. કપટથી ‘બીકણુ’ એમ કહેલ છે.

‘બીકણુ હોજી તો આવી રીતે કેમ આવું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘યુદ્ધમાં વ્યાકુલ ચિત્તવાળા’ વિશેષણુ યોજેલું છે. જો બુદ્ધિ યુદ્ધમાં સ્થિર રહેતી હોય તો જ્યાં યુદ્ધનો સંભવ હોય તેની ભૂમિ તજી ક્ષત્રિય યુદ્ધ વિનાની ભૂમિમાં જાય નહિ, એવા અભિપ્રાયથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આપત્તિમાં પણ પોતાના દેશનો ત્યાગ કરવો ન જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી ‘પોતાના નગર’ શબ્દ યોજેલ છે. (દ્વારકા જતાં) મધ્યે સમુદ્ર રહેલો (આવતો) હોવાથી કિદ્દાના આશ્રયની માફક સમુદ્રને શરણુ જવાનું (કહેલું છે.) ૩૧

અને નીચેના શ્લોકમાં અર્જુન (સાથે યુદ્ધ કરવા) ની ના કહે છે:—

અયં તુ વયસાઽતુલ્યો નાતિસત્ત્વો ન મે સમઃ ।

અર્જુનો ન મવેદ્યોદ્ધા મીમસ્તુલ્યબલો મમ ॥૩૨॥

આ અર્જુન તો વયમાં (મારી) સમાન નથી, ઘણા બળવાળો નથી, મારો બરોબરીઓ નથી. તે યુદ્ધ કરવા યોગ્ય નથી. લીમ મારી સમાન બળવાળો છે. ૩૨.

આ (અર્જુન) યુદ્ધ કરનારો છે, પણ વયમાં (મારી) સમાન નથી. અહિં ‘વય’ એટલે બળના કારણરૂપ (વય) કહેલું છે, તેમ ન હોય તો લીમ અને અર્જુન વચ્ચે ત્રણ વર્ષનો ગાળો હોવાથી લીમ પણ વયમાં (જરાસંધની) સમાન ન હતો. તેજ (વિચાર) દર્શાવવા ‘ઘણા બળવાળો નથી’ એમ કહેલું છે. જેવા લગ્નમાં જન્મ થતાં તેવું (ઘણું અધિક) બલ થાય તેવું (લગ્ન) લીમ, બલભદ્ર અને શાલ્વ વિગેરેનું જ હતું. તેથીજ (અર્જુન) મારો બરોબરીઓ નથી. ‘દિવ્ય બલ તો (હું) પ્રાપ્તિશીલું હિત કરનારો હોવાથી મારામાં પણ ઘણુંજ છે, તેથી તે (અર્જુનના દિવ્ય બલ) નો આદર કરતો નથી, કારણ કે તે નાનો છે.

‘ભીમને પણ (દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં) નકારવા માટે કપટવાળો ઉત્તર હશે’ એમ જણાય, તેથી ‘ભીમ મારી સમાન બલવાળો છે’ શબ્દોથી તેનો સ્વીકાર કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો નર અને નારાયણનો ત્યાગ કરીને, (પોતે) કાલની કન્યાનો^૧ પુત્ર હોવાથી મુખ્ય પ્રાણને જ (પોતાની) સમાન માને છે, કારણ કે ‘તું જીવ, તું જીવ’ એ વાક્ય પ્રમાણે તે (જરાસંધ) પણ દૈત્યોના પ્રાણસ્વય હતો. ૩૨

આ ત્રણની તો બધામાં (ત્રણ પૈકી ગમે તે એક સાથે દ્વન્દ્વ યુદ્ધ કરવાની) સંમતિ હતી, કારણ કે ભગવાનનું બલ તો ગમે તેનામાં મૂકવાનું હતું. તે (ભીમ સાથેના યુદ્ધનો) અંગીકાર કરવામાં આવતાં, જરાસંધે (કરેલ) કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम् ।

द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ॥ ૩૩ ॥

એમ કહીને ભીમસેનને મોટી ગદા આપી, પોતે બીજી લઇને, શહેરની બહાર નીકળ્યો. ૩૩

દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં શરીરનું બલ (જાણવાનું) પ્રયોજન છે તેથી, શરીરનું બલ ગદામાંજ યોજી શકાય તેવું હોવાથી, (અને) આયુધ વિનાનાની સાથે યુદ્ધ (કરવું) યોગ્ય નથી તેથી, તે (ભીમ) ને મોટી ગદા આપી. બીજી તેની સમાન (ગદા) પોતે લઇને, એટલે સ્વસ્થથી અને સાધનથી ફલસ્થ થઈને, પોતાના ઘરની અંદર સ્થાનનું બલ પોતાનું અધિક હોય તેથી પોતાના શહેરને મૂકી દઈ, યુદ્ધ (કરવા) માટે શહેરની બહાર નીકળ્યો. ૩૩.

પછી નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) યુદ્ધનો લૌકિક પ્રકાર કહે છે:—

ततः समे खले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ।

जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ૩૪ ॥

પછી યુદ્ધમાં દારુણ બે વીરો સપાટ ભૂમિ ઉપર એક બીજા લેગા થઈ વજ્ર જેવી ગદાઓથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ૩૪

‘સલ’ શબ્દનો અર્થ કોમલ ભૂમિ છે. સાહાય્ય કરનારાઓ વિના લેગા થવાનું કારણ ‘બે વીરો’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘એક બીજા લેગા થઈ’ શબ્દોથી (બંનેનું) યુદ્ધમાં સમાનપણું કહેલું છે. ‘વજ્ર જેવી’ શબ્દથી ગદાનું માહાત્મ્ય (કહેલું છે). ‘યુદ્ધમાં દારુણ’ વિશેષણથી તે બેનું (માહાત્મ્ય કહેલું છે.) ૩૪.

૧ ‘કાલની કન્યા’ એટલે ‘જરા’, આ રાક્ષસીએ જરાસંધને જીવતો કર્યો હતો. જૂઓ મહાભારત, સભાપર્વ. અ. ૧૭-૧૮

મણ્ડલાનિ વિચિત્રાણિ સવ્યં દક્ષિણમેવ ચ ।

ચરતોઃ શુશુભે યુદ્ધં નટયોરિવ રક્ષિણોઃ ॥ ૩૫ ॥

યુદ્ધભૂમિમાં આસક્તિવાળાનું ડાખાં અને જમણાં જ વિચિત્ર મંડલોમાં ફરતા તે બેનું યુદ્ધ નાટકભૂમિ ઉપરના બે નટોના (યુદ્ધ) જેવું શોભતું હતું. ૩૫

ડાખું જેમ થાય (ફરાય), જમણું જેમ થાય (ફરાય), તેવાં મંડલો ગદાયુદ્ધમાં કહેલાં છે. ‘જ’ ‘જ’ શબ્દથી (મંડલ ફરવામાં) બંનેનો નિશ્ચય (કહેલો છે). ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) કોઈ સમયે બંને બંને (મંડલો ફરતા). એ પ્રમાણે ફરતા (તે) બેનું યુદ્ધ શોભ્યું. તે યુદ્ધ તે બેનાઓને સુખ આપનારું થયું એમ ‘નટોના (યુદ્ધ) જેવું’ શબ્દોથી કહેલું છે.

‘આ ખોટું જ યુદ્ધ હતું, (યુદ્ધનું) ફારસ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘યુદ્ધભૂમિમાં આસક્તિવાળાનું’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘રક્ષ’ યુદ્ધનો આનંદ આ બેને છે, તેવા યુદ્ધમાં રસવાળા હતા, પરંતુ ખોટું યુદ્ધ કરતા ન હતા, એવો અર્થ છે. ૩૫

‘લોકોને બીજા પ્રકારે આનંદ ઉત્પન્ન થવાનું સંભવતું નહિ હોવાથી, ખોટું જ (યુદ્ધ) હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તતશ્વટચટાશદ્ધો વજ્રનિષ્પેષસન્નિભઃ ।

ગદયોઃ ક્ષિપ્તયોરેષ દન્તયોરિવ દન્તિનોઃ ॥ ૩૬ ॥

પછી બે હાથીઓના બે દાંતોના (અથડાવાના અવાજ) જેવો મારવામાં આવતી બે ગદાઓનો વજ્રના પડવા જેવો આ તડતડ અવાજ (થયો). ૩૬.

વજ્રનિષ્પેષઃ વજ્રનું પડવું, તત્સન્નિભઃ તેના જેવો એક બીજાને મારવામાં આવતી બે ગદાઓનો આ (અવાજ થયો). બધાને (આ) અવાજથી પણ ઘણો લય થવાનું સંભવે છે, તેઓને (તેના) પ્રહારથી પણ તે (લય) થયો ન હતો એમ (તેમનું) માહાત્મ્ય (કહ્યું). બે ગદાઓનો ત્યાગ કરશે એવી શંકા ન થાય તે માટે, અથવા ત્યાગ કર્યો ન હતો એમ જણાવવા, ‘બે હાથીઓના બે દાંતોના (અથડાવાના અવાજ) જેવો’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ૩૬.

‘બે ગદાઓનેજ એવી રીતે અન્યો અન્ય પ્રહાર કર્યો હશે, પરંતુ દેહોને કર્યો નહિ હોય’ એવી શંકા દૂર કરવા નીચેના શ્લોકમાં પ્રહારનું વર્ણન કરે છે:—

૧ ‘બીજા પ્રકારે’ એટલે સત્ય યુદ્ધ હોય તો.

તે વૈ ગદે ભુજજવેન નિપાત્યમાને
 અન્યોન્યતોસકટિપાદકરોરુજત્રૂન્ ।
 ચૂર્ણિવભૂવતુરુપેત્ય યથાર્કશાસ્ત્રે
 સંયુદ્ધતોર્દિરદયોરિવ તીવ્રમન્વોઃ ॥ ૩૭ ॥

જેમ તીવ્ર ક્રોધવાળા યુદ્ધ કરતા એ એ દાંતવાળાઓ (હાથીઓ) એ ફેંકેલી, આકડાની એ શાખાઓ ભાંગી ભુક્કો થાય તેમ, ભુજના વેગથી ફેંકાએલી તે એ ગદાઓ એક બીજાના ખભા, કેડ, પગ, હાથ, સાથળ અને હાંસડી ઉપર પછડાઈ ભુક્કો થઈ ગઈ. ૩૭.

ગદા કરતાં દેહ ઘણો કઠણ હતો, તેથી દેહનો સ્પર્શ થતાં ગદાનો નાશ (થવાનું) કહેવામાં આવે છે. ભુજના વેગથી એક બીજા ઉપર ફેંકાએલી (ગદાઓ), ખભા, કેડ, પગ, હાથ, સાથળ અને હાંસડી એ છ અવયવો ઉપર પછડાઈ ભુક્કો થઈ ગઈ. દેહ અને ગદાનો ભેદ દર્શાવવા? 'જેમ આકડાની એ શાખાઓ', એ હાથીઓએ ફેંકેલી આકડાના વૃક્ષની એ શાખાઓ (જેમ ભુક્કો થઈ જાય તેમ) એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે.

'તે (ગદા) નહિ રહેતાં યુદ્ધ બંધ થયું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'યુદ્ધ કરતા' એવું વિશેષણ યોજેલું છે. (ગદાઓ ભાંગ્યા પછી યુદ્ધનું) સાધન અવયવોજ હતાં એવું દૃષ્ટાંત 'જેમ એ દાંતવાળાઓ (હાથીઓ)' શબ્દોથી કહેલું છે.

'અવયવ (યુદ્ધનું) સાધન કેમ હોઈ શકે? કારણ કે (તેના ઉપર) પ્રહાર થતાં (તે અવયવને) પોતાને પણ દુઃખ થવાનું સંભવે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તીવ્ર ક્રોધવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. તીવ્ર: તીવ્ર મનુ: ક્રોધ છે જે બે બેના તેવા (તેઓ હતા). ૩૭.

એવી રીતે ગદાયુદ્ધનો ઉપસંહાર કરીને, નીચેના શ્લોકમાં સુક્ષ્મીથી (કરેલું) યુદ્ધ કહે છે:—

इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ
 क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्ठाम् ।
 शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्
 निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥

૧ તેઓના દેહ હાથીઓ જેવા અને ગદાઓ આકડાની શાખાઓ જેવી, દેહ કરતાં ઘણીજ નરમ હતી એમ દર્શાવવા.

એવી રીતે બે ગદાઓ ભાંગી જતાં તે બે વીર પુરુષો ક્રોધ કરી લોઢાના જેવા સ્પર્શવાળી પોતાની મુઠ્ઠીઓથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પ્રહાર કરતાં તે બેનો અવાજ બે હાથીઓના (અવાજ) જેવો થયો, (અને) હથેળીના પ્રહારથી થએલો (અવાજ) વિજળીના પડવા સાથેના વજ્રથી કઠોર થયો. ૩૮.

તે બે ગદાઓ ભાંગી ગઈ, છતાં પણ બે વીર પુરુષો ક્રોધ કરી લોઢાના જેવી મુઠ્ઠીઓથી અપિષ્ટામ્ એક બીજાના શરીર ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. છતાં પણ પહેલાનાં જેવો અવાજ (થયો એમ), ‘તે બેનો અવાજ (બે હાથીઓના અવાજ જેવો થયો)’ શબ્દોથી કહેલું છે. તે બેના દેહના સંબંધથી થતો અવાજ બે હાથીઓના (અવાજ) જેવો એટલે (હાથીઓની) ગર્જના જેવો થયો; અથવા વીરરસને લીધે તે બેનીજ વાણીસ્વરૂપ અવાજ (તેવો થયો). બંનેનોએ (અવાજ તેવો થયો) એમ કેટલાક કહે છે.

ત્યાં બીજો પણ અવાજ થયો એમ (શ્લોકના) ચોથા ચરણથી કહેલું છે. નિર્ઘાતઃ વાદળાં વિનાની વિજળીનું પડવું, તેવા (વિજળીના) પડવા સાથે વજ્ર (નો અવાજ થાય), તેથી પણ જે કઠોર (અવાજ), તલ્તાડન હથેળીનો પ્રહાર, તેનાથી ઉત્પત્તિ હતી જેની (તેવો હતો). આથી બલપૂર્વક પ્રહાર કહેલો છે. ૩૮

નીચેના શ્લોકમાં (યુદ્ધનો) ઉપસંહાર કરે છે:—

તયોરેવં પ્રહરતોઃ સમશિક્ષાબલૌજસોઃ ।

નિર્વિશેષમભૂદ્યુદ્ધમક્ષીણજવયોર્નૃપ ॥ ૩૯ ॥

હે નૃપ ! સમાન કેલવણી, બલ અને પરાક્રમવાળા (અને) જેમના વેગનો ક્ષય થતો ન હતો તેવા એવી રીતે પ્રહાર કરનારા તે બેનું યુદ્ધ સમાન (થતું હતું). ૩૯.

(યુદ્ધ) સમાન થવાનું કારણ ‘સમાન કેલવણી, બલ અને પરાક્રમવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. યુદ્ધમાં પરાક્રમ, બલ અને કેલવણી (જયનાં) કારણો છે. તે સમાન હોવાથી, યુદ્ધમાં ભેદ રહેતો નહિ. ‘(યુદ્ધ) ફરી કરતાં એકના બલનો ક્ષય થતાં, યુદ્ધમાં ભેદ થશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમના વેગનો ક્ષય થતો ન હતો’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘હે નૃપ’ એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું) છે. (યુદ્ધ) ફરી કરવાથી જરાસંધ નબળો પડશે એવા અભિપ્રાયથી (યુદ્ધ) ફરી કયું, ત્યારે આ (જરાસંધ) ને જરાએ બનાવેલો (સાંધેલો) હોવાથી, જરા બધામાંથી બલ લાવી આને આપતી હતી, તેથી કોઈ પણ સમયે આના બલનો ક્ષય થયો નહિ. ભીમ આસન્ય (પ્રાણસ્વરૂપ) હોવાથી, તેના (બલનો ક્ષય થવાનો) ન હતોજ. ૩૯.

એવી રીતે (જાને) સમાન રહે તો પ્રયોજન પાર પડે નહિ, તેથી ભગવાને ભીમને અધિક બલવાળો કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

શત્રોર્જન્મમૃતી વિદ્વાઙ્ગીવિતં ચ જરાકૃતમ્ ।

પાર્થમાપ્યાયયત્સ્વેન તેજસાચિન્તયદ્ધરિઃ ॥૪૦॥

શત્રુનાં જન્મ તથા મરણ અને જરાએ કરેલું જીવન જાણનાર હરિએ પોતાના તેજથી પાર્થને પુષ્ટ કરતાં વિચાર કર્યો. ૪૦.

ક્રાડીઆ બનેલ જ શત્રુ જરાસંધનો જન્મ ક્રાડીઆ બનેલ સિદ્ધકલથી થયેલો, અને ક્રાડીઆઓ ક્ષય વિનાનાં હતાં અને જરાએ સાંધી દીધાં તેથીજ તે જીવતો થયેલો. ક્રાડીઆઓનો સ્વરૂપથી નાશ થાય તેમ નહિ હોવાથી (તેમને) છૂટાં પાડવાથીજ (જરાસંધનું) મરણ થાય, અને ઘણું બલ હોય તોજ છૂટાં પાડવાનું થઈ શકે, તેથી (હરિએ) ‘પાર્થને પોતાના તેજથી પુષ્ટ કર્યો.’ પોતાની કાલશક્તિ તેનામાં મૂકી, એવો અર્થ છે, કારણકે કાલની કન્યા (જરા) કરતાં કાલશક્તિ અધિક (બલવાળી) છે. પછી તેના વધના ઉપાયનો વિચાર કર્યો, કારણકે (પોતે ‘હરિ’) સત્પુરુષોનાં દુષ્ટાને હરનારા છે. ૪૦.

સંચિન્ત્યારિવોપાયં ભીમસ્યામોઘદર્શનઃ ।

દર્શયામાસ વિટપં પાટયન્નિવ સંજ્ઞયા ॥૪૧॥

જેમનું જ્ઞાન નિષ્ફલ નથી તેવા (ભગવાને) શત્રુના વધનો વિચાર કરીને શાખાને ચીરતા હોય તેવી રીતે નિશાનીથી ભીમને (તે) જણાવ્યો. ૪૧.

પછી (ક્રાડીઆં) છૂટાં પાડવાં એજ ઉપાય (છે એવો) નિશ્ચય કરીને ભીમને (તે) દેખાડ્યો. (ભગવાનનો) નિર્ણય ખોટો હોતો નથી એમ જણાવવા ‘જેમનું જ્ઞાન નિષ્ફલ નથી’ એવું (વિશેષણ થોડેલું) છે, અથવા ભીમને (તે ઉપાયનું) જ્ઞાન થાય તે માટે ઉત્તમ પ્રકારે (ઉપાય) જોયો (એમ એ વિશેષણથી કહેલું છે). (ભગવાને) પોતે ભીમના સામું મુખ કરી, કેઈક (વૃક્ષ) ની વિટપં શાખાને ચીરતાં ‘આને આવી રીતે ચીરી નાખવો’ એવી સંજ્ઞા નિશાનીથી (તેને) ચીરી નાખી. ૪૧.

તદ્વિજ્ઞાય મહાસત્ત્વો ભીમઃ પ્રહરતાં વરઃ ।

ગૃહીત્વા પાદયોઃ શત્રું પાતયામાસ ભૂતલે ॥૪૨॥

તે જાણીને ઘણા બલવાળા, પ્રહાર કરનારાઓમાં ઉત્તમ ભીમે શત્રુને બે પગથી પકડી ભૂમિ ઉપર પછાડ્યો. ૪૨.

એવી રીતે ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિવાળા થયેલા, પ્રહાર કરનારાઓમાં ઉત્તમ (ભીમે) મધ્યયુદ્ધના ખાનાથી પહેલાંની પેઠેજ, તેને શક ન આવે તેવી રીતે (તેને) ભૂમિ ઉપર પછાડ્યો. ‘એ પ્રમાણે હણવો એ અયોગ્ય હતું’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શત્રુ’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘શત્રુ’ એટલે હણનાર હરકોઈ પ્રકારે વધ કરવા યોગ્ય છે. એ પગથી પકડી પછાડવામાં આવતાં (તે) ક્ષીણશક્તિવાળો થયો. ૪૨.

પછી (તેને) હણવાનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

एकं पादं पदाक्रम्य दोर्म्यामन्यं प्रगृह्य सः ।

गुदतः पातयामास शाखामिव महागजः ॥ ૪૩ ॥

તેણે એક પગને પગથી દબાવી, બે હાથથી બીજા (પગ) ને પકડી જેમ મોટો હાથી શાખાને ચીરે તેમ ગુદાથી તેને ચીરી નાખ્યો. ૪૩.

પગો તો છૂટાજ હોય છે, તેથી ગુદાથી ચીરી નાખ્યો. પહેલાં (જરાસંધની) તે (ભીમ) માં બ્રાહ્મણ હોવાની બુદ્ધિ થયેલી તેથી, (અને) તેને કાલશક્તિએ પકડેલો હોવાથી તેણે (છૂટવાનો) કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ એમ જણાવવા ‘જેમ’ શાખાને (ચીરે)’ એવું દષ્ટાંત આપેલું છે. પ્રયાસ વિના (ભીમે ચીરેલો તે) નું દષ્ટાંત ‘મોટો હાથી’ શબ્દથી (કહેલું છે). ૪૩.

પછી તેનો વધ પ્રસિદ્ધ થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ।

एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥ ૪૪ ॥

જેમાં એક પગ, સાથળ, વૃષણ, કેડ, પીઠ, સ્તન, ખંભો, માથું અને એક હાથ, આંખ અને ભ્રમર અને કાન હતાં તેવાં બે ફાડીઆં પ્રજાએ જોયાં. ૪૪.

એક પગ વિગેરે (એટલે) પગ, સાથળ, વૃષણ, કેડ, પીઠ, સ્તન, ખંભો, માથું એવાં આઠ અંગો છૂટાં પડેલાં બે સ્વપાળાં થયેલાં હતાં જેમાં (તેવાં ફાડીઆં જોયાં). ‘હાથ, આંખ, ભ્રમર અને કર્ણ’ પણ એક હતાં જેમાં’ એમ બાર અંગોમાંથી બાકીના ચાર કહેલાં છે. આવાં બે ફાડીઆં બધીએ પ્રજાએ જોયાં. ૪૪.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

हाहाकारो महानासीनिहते मगधेश्वरे ।

पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ૪૫ ॥

મગધનો રાજા હણાતાં ભારે હાહાકાર થયો. જય અને અચ્યુતે ભીમનું આલિંગન કરી પ્રશંસા કરી. ૪૫.

બધાએ (હાહાકાર) કરેલો હોવાથી, કેદમાં પૂરાએલા (રાજા)ઓ પણ જેમ (તે) સાંભળે તેવો મોટો થયો. ભગવાને તે પ્રમાણે (હાહાકાર) કરાવ્યો. મગધના રાજાના મરણ પછીજ તે પ્રમાણે થાય એમ જણાવવા તે પછી (થયાનું) કહેલું નથી. પછી ભીમ પાસેથી (પોતાનું) તેજ (પાછું) લેવા માટે ભગવાને છલથી તેનું આલિંગન અને પ્રશંસા કરી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. અર્જુન પણ ભગવાનનો અંશ હોવાથી બેનાં (આલિંગન અને પ્રશંસા) કહેલાં છે. સ્તુતિ થતાં ગર્વ થવાથી તેજ જતું રહે એવા અભિપ્રાયથી પ્રશંસા (કરી). ‘જય’ એટલે અર્જુન અને અચ્યુત (ભગવાન). બંનેનો ગુણ^૧ તે (ભીમ)માં જય (રહે) નહિ, તે માટે તેવો શબ્દ યોજેલ છે. ૪૫.

સહદેવં તત્તનયં ભગવાન્ ભૂતમાવનઃ ।

અમ્યપિશ્વદમેયાત્મા મગધાનાં પતિં વિશ્વઃ ।

મોચયામાસ રાજન્યાન્ સંરુદ્ધા માગધેન યે ॥૪૬॥

પ્રાણીઓનું પાલન કરનાર, ન કળી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા સમર્થ ભગવાને તેના પુત્ર સહદેવનો મગધના રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો. જે રાજાઓને માગધે કેદ કરેલા તેઓને છૂટા કરાવ્યા. ૪૬.

પછી રાજા વિનાના રાજ્યમાં રહેવું યોગ્ય નહિ હોવાથી, બીજાને તે દેશમાં (રાજા તરીકે) મૂકવો એ અયોગ્ય હોવાથી, (અને) તે (જરાસંધ)નો પુત્ર (રાજા તરીકે) અનુકૂલ હોવાથી, ત્યાં રહેનારા પ્રાણીઓ ઉપરની દયાને લીધે તેના પુત્ર સહદેવનો અભિષેક કર્યો, કારણ કે (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન, સર્વ જેમને સમાન છે તેવા હતા.

‘શત્રુને હણીને તેનું રાજ્ય પોતે લેવું જોઈએ, તેના પુત્રને (ભગવાને તે) કેમ આપ્યું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ન કળી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. ભગવાન હિત અથવા અહિત કરે છે એમ કોઈથી પણ કળી ન શકાય તેવું સ્વરૂપ છે જેમનું (તેવા છે). મગધદેશના રહીશોનો કુદરતી રીતેજ તે (સહદેવ) રાજા છે. તે વિરુદ્ધ^૨ થાય તોપણ કોઈપણ અડચણ નથી એમ જણાવવા ‘સમર્થ’ વિશેષણ યોજેલું છે. જે પ્રયોજનથી આટલું (કાર્ય) કર્યું તે ‘(રાજાઓને) છૂટા કરાવ્યા’ શબ્દથી કહેલ છે.

૧. અર્જુનનો ગુણ સર્વત્ર જય પ્રાપ્ત કરવાનો, અને ભગવાનનો ગુણ ક્યાંય ચ્યુતિ ન થવી તે. આ ગુણો જરાસંધનો વધ કરવા ભીમને પુષ્ટ કરવા તેનામાં મૂકેલ, તે પાછા લીધા, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. ‘વિરુદ્ધ’ એટલે પ્રજાને પીડનારો. ભગવાન સમર્થ હોવાથી તે તેવો થાય તો તેને પણ પાંસરો કરે. ‘વિરુદ્ધ’ એટલે ભગવાનનો વિરુદ્ધ, એવો પણ અર્થ લઈ શકાય, પણ ‘પ્રાણીઓનું પાલન કરનાર’ વિશેષણ કહેલું હોવાથી પહેલો અર્થ વધારે સારો જણાય છે.

‘જે પ્રયોજનથી તેઓને કેદ કરેલા, તે દૂર થએલું ન હોવા છતાં (તેમને) કેમ છૂટા કરાવ્યા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘માગધે કેદ કરેલા’ વિશેષણ યોજેલું છે. માગધજ મરણ પામેલ હોવાથી, (કેદ કરવાના) પ્રયોજનનો નાશ ઘણીજ સારી રીતે થયો, એવો અર્થ છે. ૪૬.

ઈતિ શ્રીલક્ષ્મણલટ્ના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમા તેવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

અધ્યાય ચોવીસમો

ચતુર્વિંશે વિમુક્તાનાં જ્ઞાનેનાજ્ઞાનમૌચનમ્ ।

વિષયાત્મસમૃદ્ધિં ચ પ્રાહ કૃષ્ણ ઇતીર્યતે ॥ ૧ ॥

ચોવીસમા (અધ્યાય)માં છોડાવેલા (રાજા) એના અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી દૂર કરવાનું અને વિષયોથી આત્માની સમૃદ્ધિ (કરવાનું) શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું એમ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧

સ્વધર્મેષ્વેન્ન પુષ્ટાઃ સ્યુર્નિરોધસ્તર્હનર્થકઃ ।

અતઃ સ્વાસક્તિસિદ્ધયર્થ જ્ઞાનરાજ્યે દદૌ હરિઃ ॥ ૨ ॥

તેઓ જો સ્વધર્મથી પુષ્ટ થએલા ન હોય તો નિરોધ નકામો થાય. તેથી પોતાની અંદર (તેઓને) આસક્તિ થાય તે માટે હરિએ (તેમને) જ્ઞાન અને રાજ્ય આપ્યાં. કા. ૨

૧. લક્ષ્મી સાથે સત્તા, તેમનાથી થતા મદની ઉદ્ધતાજ જાણવારૂપ પોતાનાં જ્ઞાનથી તેઓનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું અને પ્રયાસ વિના પ્રાપ્ત થતા પદાર્થોથી આત્માની સમૃદ્ધિ કરવી એમ ભગવાને તેમને કહ્યું, એવો અર્થ છે. (લે). જુઓ આગળ શ્લોક ૧૬ અને ૨૩.

ગયા અધ્યાયના અંતે (જરાસંધે) કેદ કરેલા રાજાઓને (ભગવાને) છોડાવ્યા એમ કહેલું છે. (આ અધ્યાયમાં) છૂટેલા તેઓની અધિક ભક્તિને લીધે પહેલાનાં જેવી સ્થિતિ (થયાનું) કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં (તેઓ) કેદખાનામાંથી બહાર નીકળ્યાનું કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

અયુતે દ્વે શતાન્યષ્ટૌ લીલયા યુધિ નિર્જિતાઃ ।

તે નિર્ગતા ગિરિદ્રોણ્યા મલિના મલવાસસઃ ॥ ૧ ॥

(જરાસંધે જે) વીસ હજાર આઠસો (રાજાઓ)ને યુદ્ધમાં રહેલાઈથી જીત્યા હતા, તેઓ મલિન દેહવાળા, મેલાં વસ્ત્રોવાળા પર્વતની ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા. ૧.

एकविंशतिसाहस्रे वधस्तेषां हि संमतः ।

ततः शतद्वयन्यूनास्तेन पूर्वं न मारिताः ॥ ૩ ॥

એકવીસ હજાર થાય ત્યારે તેઓનો વધ (કરવાનું) વિચારેલ હતું. તેથી બસો ઓછા હતા, તેને લીધે પહેલાં હણેલા ન હતા. કા. ૩.

આ જણાવવા ‘વીસ હજાર આઠસો’ શબ્દથી (તેઓની) સંખ્યા કહેલી છે. ખાંડણીઆ સાથેના બંધન પેઠે’ અહિં પણ બે સેંકડા ઘટતા હતા. ‘આટલા એક સ્થલે કેમ રહેલા ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘યુદ્ધમાં રહેલાઈથી જીત્યા હતા’ એમ કહેલું છે. મલિનાઃસ્નાન કર્યા વિનાના દેહવાળા, મલવાસસઃ મેલાં વસ્ત્રોવાળા તેઓ પર્વતની ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા. આથી (તેઓની) બહારની સ્થિતિ અધમ કહેલી છે. ૧.

નીચેના શ્લોકમાં (તેઓની) અંદરની સ્થિતિ કહે છે:—

क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः ।

ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ ૨ ॥

पद्महस्तं गदाशङ्खरथाङ्गैरुपलक्षितम् ।

किरीटहारकटककटिसूत्राङ्गुदाचितम् ॥ ૩ ॥

श्रीवत्साङ्कं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ।

૧. જેમ ખાંડણીઆ (સાથે બાંધવા)ના પ્રસંગમાં બાંધવામાં આવનારનું કુદરતી ઇશ્વરપણું અને બાંધનારીનું કુદરતી દાસપણું એ બે (બંધનમાં) વિઘ્નરૂપ થવાથી દોરંડુ બે આંગળજ ઘટતું, તેમ અહિં પણ કેદમાં પડેલાઓ ભગવદીય હોવાથી અને પૂરનારો અસુર હોવાથી, એ બેના રહેલા બે ગુણો વિઘ્નરૂપ થવાથી બસો રાજાઓ ઓછા રહ્યા, કારણ કે અસુર શંકરનો યજ્ઞ કરે તેમાં ભગવદીયોનો વધ થાય નહિ, એવો અર્થ છે. (લે).

चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ४ ॥

भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ।

ભૂખથી દૂખળા થએલા, સૂકાઈ ગએલાં મુખવાળા, કેદમાં રહેવાથી દુઃખી થએલા તેઓએ વાદળાનાં જેવા શ્યામ, પીળાં રેશમી વસ્ત્રોવાળા, શ્રીહસ્તમાં કમલવાળા, ગદા શંખ અને ચક્રથી ઓળખાતા, મુકુટ, હાર કડાં કંદોરો તથા બાબુબંધથી શોભતા, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, ચાર ભુજવાળા, કમલના અંદરના ભાગના જેવા લાલ નેત્રવાળા, સુંદર પ્રસન્ન મુખવાળા, પ્રકાશતાં મકરાકારના કુંડલોવાળા, કંઠમાં પ્રકાશતા ઉત્તમ મણિવાળા (અને) વનમાલાથી શોભતા (ભગવાન)નાં દર્શન કર્યાં. ૪૩.

‘ભૂખથી દૂખળા થએલા’ એટલે રોગ વિગેરે ન હોવા છતાં પણ ખોરાક ન મળવાથી દૂખળા થએલા, અંદરનો સંતોષ ન હોવાથી સૂકાઈ ગએલાં મુખવાળા (તેઓ હતા). ‘કેદમાં રહેવાથી દુઃખી થએલા’ વિશેષણથી ઇંદ્રિયોની પીડા કહેલી છે. પરિતઃ સર્વ તરફથી કર્ષિતાઃ દુઃખી થએલા એટલે બધી ઇંદ્રિયોમાં જેઓને દુઃખ થએલું છે તેવા. એવી રીતે બહારના અને અંદરના લેદથી ઘણું દુઃખ પામેલા (તેઓ) એ સર્વ (દુઃખ) દૂર થાય તે માટે તે ક્ષણે જ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં એમ, ‘તેઓએ વાદળાનાં જેવા શ્યામ જ....ના દર્શન કર્યાં’ શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાને બાર લક્ષણવાળા જેવા પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં તેવા (ભગવાન)નું વર્ણન ‘વાદળાનાં જેવા શ્યામ’ વિગેરે શબ્દોથી કરે છે. મનની બાર વૃત્તિઓ દુઃખ કરાવનારી હોય છે, તેથી બધું દુઃખ દૂર થાય તે માટે (ભગવાને પોતાના) બાર ગુણો પ્રકટ કરેલા છે. (૧) તે પૈકી સૂકાઈ ગએલાઓની પણ પુષ્ટિ થાય તે માટે (ભગવાન) વાદળાના જેવા શ્યામ હતા; કારણ કે શ્યામ વાદળું પુષ્ટિ કરનાર છે. આથી (તેઓનું) દેહનું દુઃખ દૂર કર્યું. (૨) વાણીનું દુઃખ દૂર થાય તે માટે ‘પીળાં રેશમી વસ્ત્રોવાળા’ વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે પીળું વસ્ત્ર વેદરૂપ છે અને તે પણ શ્રુતિ નિવૃત્તિનો બોધ કરનારી છે તેટલા અંશે પોતાના કર્મથી બંધાએલ જીવના કોશનો^૨ નાશ કરીને પ્રકટ થએલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (તેઓની) વાણી જ્ઞાન સાથે પ્રકટ થાય છે. ૨.

(૩) પછી વસ્ત્રોનું દુઃખ ન રહે તે માટે જલ અને ઓષધિઓનાં રસરૂપ કમલ દર્શાવવા માટે જેમના શ્રીહસ્તમાં હતું (તેવા ભગવાન હતા). (૪) પછી ‘(આ) માં છે’ એવો અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી તે દૂર થાય તે માટે (ભગવાન) ‘ગદા, શંખ અને

૧ હું પદથી સ્વીકારેલ દેહનું દુઃખ (દૂર કર્યું), એવો અર્થ છે. (લે).

૨ ‘કોશ’ એટલે (૧) રેશમ બનાવનાર કીડા જેમાં રહે છે તે કોશેટો. (૨) ઢાંકણ અથવા બંધન.

ચક્રથી ઓળખાતા' હતા. સ્ત્રી (ગદા), પુરુષ (શંખ) અને નપુંસક (ચક્ર) આયુધના પ્રયોગથી ત્રણે પ્રકારના (અહંકાર)નું છેદન કરતા હતા, કારણ કે આટલાના જ સંબંધમાં (જીવને) મમતા થાય છે. 'ઓળખાતા હોવાપણું' તો એમ જણાવે છે કે એક જ વાર (અહંકારનો) નાશ થવાથી ફરીથી (આયુધોનું) પ્રયોજન રહેતું નથી. (૫) (તેઓનાં) ચક્ષુઓને દુઃખ ન થાય તે માટે મુકુટ વિગેરે પાંચ પ્રકારના અહંકારોથી (ભગવાન) શોભાતા હતા; કારણકે શ્યામ, શ્વેત, પીળો, લાલ અને રંગબેરંગી એવા ભેદથી રૂપ (રંગ) પાંચ પ્રકારનું છે. બીજાં (સ્વરો)નો આમાં જ સમાવેશ થાય છે. ૩.

(૬) 'શ્રીવત્સના ચિત્તવાળા' વિશેષણથી (તેઓને) ચરણનું દુઃખ રહ્યું નહિ (એમ કહેલું છે), કારણકે ત્યાં જ બ્રાહ્મણના^૧ ચરણનું દુઃખ મટાડેલું. (૭) 'ચાર ભુજવાળા' વિશેષણથી ક્રિયા બમણી કરેલી હોવાથી હાથોનું (દુઃખ દૂર કર્યાનું કહેલું છે). (૮) 'કમલના અંદરના ભાગના જેવાં નેત્રો હતાં જેમનાં' એ વિશેષણથી મનનું અથવા બે નસ્તોરાંઓનું દુઃખ નાશ કર્યાનું (કહેલું છે). (૯) 'સુંદર પ્રસન્ન મુખવાળા' વિશેષણથી (તેઓની) સર્વ કામનાઓ પૂરી કરીને (તેઓનું) કામનાઓનું દુઃખ દૂર કરેલું (કહેલું છે). (૧૦) 'પ્રકાશતાં મકરાકારના કુંડલોવાળા' વિશેષણથી કાનનું (દુઃખ દૂર કર્યાનું કહેલું છે) ૪. (૧૧) 'બ્રાજત્ પ્રકાશતો જે ઉત્તમ મણિ, તે કંઠમાં હતો જેમની' એ વિશેષણથી જ્ઞાન અને ક્રિયાની વચ્ચે રહેલથી જીવને બહાર નીકળવાનું^૨ દુઃખ દૂર કરેલું છે. (૧૨) 'વનમાળાથી શોભતા' વિશેષણથી સર્વ સ્થલે રહેલી કીર્તિથી ત્વચાના સ્પર્શનાં દુઃખને દૂર કરેલું છે. ૪૩.

આવા ભગવાનનાં દર્શન કરીને 'હું પહેલી, હું પહેલી' એવા પ્રકારથી બધી ઇન્દ્રિયો (તેમના) રૂપ, રસ, ગંધ એને સ્પર્શ^૩ (કરવા) માટે તત્પર થઈ એમ કહેતાં, ભગવાનમાં તે (ઇન્દ્રિયો)ની સંપૂર્ણ રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ, એમ (નીચેના શ્લોકમાં) કહે છે:—

પિબન્ત ઇવ ચક્ષુર્મયીં લિહન્ત ઇવ જિહ્વાયા ॥ ૫ ॥

જિઘ્રન્ત ઇવ નાસામ્યાં રમ્મન્ત ઇવ બાહુભિઃ ।

પ્રણેમુર્હતપાપ્માનઃ મૂર્ધભિઃ પાદયોર્નૃપાઃ ॥ ૬ ॥

જાણે કે ચક્ષુઓથી પાન કરતા હોય, જીભથી ચાટતા હોય, નાકથી સુગંધ લેતા હોય, બાહુઓથી આલિંગન કરતા હોય તેવા, (અને) જેમનાં પાપ નાશ પામેલાં હતા તેવા રાજાઓએ મસ્તકોથી (ભગવાનનાં) ચરણારવિંદોમાં પ્રણામ કર્યા. ૬.

૧ ભ્રુગુઝ્ઞપિનાં ચરણનું દુઃખ મટાડેલું. જૂઓ દશમ ઉત્તરાધ, અધ્યાય ૪૦, શ્લોક ૭ થી ૧૩.

૨ ભગવાને કંઠમાં ચૈત્યતત્ત્વનું સ્થાપન કરેલું હોવાથી, તેને (જીવને) બહાર નીકળવાનું દુઃખ થશે નહિ. (લે.) 'જ્ઞાન અને ક્રિયાની વચ્ચે' એટલે નેત્ર અને હસ્તની વચ્ચે કંઠમાં ઉત્તમ મણિ કૌસ્તુભને રાખેલો છે.

(જાણે કે ચક્ષુઓથી પાન કરતા હોય તેવા તેઓ હતા), કારણકે રૂપની સુંદરતા-રૂપ અમૃતનું પાન ચક્ષુથી થાય છે. દર્શન (લગવાનની) બહાર સ્થિતિ હોય ત્યારેજ થાય છે, (તેમને) હૃદયની અંદર પધરાવવા તે પાન છે, એવો ભેદ છે. જે હાથે કરેલા ભોજનની પેઠે બંને (ચક્ષુઓ)થી કરેલું પાન ઘણી આસક્તિ અથવા બાલકની સ્થિતિ જણાવે છે. રસની પ્રાપ્તિ માટે ગાય વાછરડાંને (ચાટે) તેમ 'જાણેકે જીભથી ચાટતા હોય' તેમ કહેલું છે. તે પ્રકારના (તે ગુણોવાળા) લગવાનનાં દર્શન કરીને તેઓને (તેમના ઉપર) તેવો પ્રેમ થયો, એવો અર્થ છે. ૫.

(તેઓને) સુગંધનો અનુભવ થયો એમ જણાવવા 'જાણેકે નાકથી સુગંધ લેતા હોય' એમ કહેલું છે. (તેનું) વ્યાખ્યાન પહેલાંની પેઠે કરવું. સ્પર્શ (થયો એમ જણાવવા) માટે 'જાણેકે બાહુઓથી આલિંગન કરતા હોય' એમ કહેલું છે. રમ્મણમ એટલે આલિંગન, ભેટવું તે. અહિં (૧ બાહુઓથી એ) બહુવચનથી જૂદા જૂદા પ્રકારના સ્પર્શની પ્રાપ્તિ માટે (જૂદા જૂદા) અવયવોથી કરેલો (સ્પર્શ) ઇચ્છેલો છે, અથવા (તે બહુવચન લગવાને તેમને કરેલું) ચાર ભુજસ્વરૂપ સારૂપ્યનું દાન જણાવે છે.

એવી રીતે લૌકિકભાવથી લગવાનને પોતાના કરીને, પછી સંતુષ્ટ થઈ, દુઃખ દૂર થતાં જ્ઞાનનો ઉદય થતાં લગવાનનું ઐશ્વર્ય જેમને જણાએલું છે તેવા તેઓએ, 'નમસ્કાર કરવો, નમસ્કાર કરવો એવો એટલો ઉત્તમ બોધ છે' (ભાગ. ૫-૩-૪) એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે (પોતાને) કરવાનું બીજું કંઈ ન રહેવાથી સ્નેહપૂર્વક (લગવાનને) નમસ્કાર કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (પ્રણેમુઃ માંના) 'પ્ર' શબ્દથી સ્નેહ સૂચવેલો છે, કારણકે 'નમસ્કાર કરવો, નમસ્કાર કરવો' એમ બે વાર કહેવાથી તે (સ્નેહ) જ ઇચ્છેલો છે.

'આમની આવી બુદ્ધિ કેવી રીતે થઈ ? (તેઓ) તેવાજ હતા એમ ન માનવું જોઈએ, કારણકે (તેઓ) કેદમાં પડેલા હતા' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનાં પાપ નાશ પામેલાં હતા તેવા' એ વિશેષણ કહેલું છે. (લગવાનનાં) દર્શનથી, ભોગથી^૧ અને (દર્શન અને ભોગના) સ્મરણથી (તેઓનાં) ત્રણે પ્રકારનાં પાપનો નાશ થયો. પછી શુદ્ધ થઈને, પોતાના જ્ઞાનરૂપ આત્માને પરબ્રહ્મ અક્ષરરૂપ લગવાનનાં ચરણારવિંદ સાથે જોડતા હોય તેમ, અંતર્યામી અને અવતારના ભેદથી બંનેમાં અંદરથી અને બહારથી સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે 'મસ્તકેથી ચરણારવિંદોમાં' (પ્રણામ કર્યો) એમ કહેલું છે. તેઓ 'રાજાઓ' હોવાથી ચતુર હતા. આથીજ (તેઓને) રાજ્યના ભોગનું પ્રયોજન ન હતું એમ સૂચવેલું છે. ૬.

'દુઃખ દૂર થાય તે માટે (લગવાનને) કેમ નમસ્કાર કર્યો નહિ ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

૧ સંસ્કૃતમાં બેથી વધારે પદાર્થો માટે જ બહુવચન યોગ્ય છે. તેથી હાથ બેથી વધારે હોવા જોઈએ. તેથી આ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

૨ રૂપની સુંદરતારૂપ અમૃતનું પાન વિગેરે ઉપર કહ્યા તે 'ભોગ' કહેલા જણાય છે.

કૃષ્ણસંદર્શનાહ્વાદધ્વસ્તસંરોધનક્રમાઃ ।

પ્રશંસંસુર્હષીકેશં ગીર્મિઃ પ્રાજ્ઞલયો નૃપાઃ ॥ ૭ ॥

શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનથી થએલા આનંદથી જેઓનું કેદખાનાનું દુઃખ નાશ પામ્યું હતું તેવા રાજાઓએ એ હાથ ભેડી હૃષીકેશની વાણીથી સ્તુતિ કરી. ૭.

સદાનંદ (શ્રીકૃષ્ણ)નાં અંદર પ્રવેશ કરાવવારૂપ દર્શનથી થએલા આનંદથી, જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકાર નાશ પામે તેમ, નાશ પામેલું હતું કેદખાનાનું ક્રમઃ દુઃખ જેઓનું તેવા (રાજાઓ થયાં). એવી રીતે સંપૂર્ણ રીતે જેમના સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થએલા છે તેવા (રાજાઓએ) આવી સ્થિતિ દઢ થાય તે માટે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ ભગવાનની પ્રસન્નતા થાય તે માટે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘ હૃષીકેશ ’ એ શબ્દ એમ જણાવે છે કે ભગવાને પ્રેરેલી વાણી આનંદકારક રીતે તેમની સ્તુતિ કરે છે, (અને) તે (રાજા)ઓને કંઈ પણ ચિંતા નથી. ‘ એ હાથ ભેડી ’ શબ્દથી ચિત્ત અને શરીરનું સાવધાનપણું (જણાવેલું છે). (તેઓને) નીતિનું જ્ઞાન હતું એમ ‘ રાજાઓએ ’ શબ્દથી (જણાવેલું છે). સંબોધન કરેલું છે એવા મત પ્રમાણે પણ તેમ (કરવું) યોગ્ય હોવાનું જણાવે છે. ૭.

સગુણાસ્તે મહાત્માનો ગુણાતીતં હરિં મુદા ।

નવભિઃ શ્લોકયામાસુર્નિર્ગુણત્વાય સર્વશઃ ॥ ૩ ॥

તે સગુણ મહાત્માઓએ સર્વ પ્રકારે નિર્ગુણપણું (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે ગુણથી પર હરિની નવ (શ્લોક)થી આનંદથી સ્તુતિ કરી. કા. ૩.

પ્રાર્થના મત્સરાભાવો ગતરાજ્યાનુમોદનમ્ ।

યુક્તિસ્તત્ર સ્વદોષોક્તિઃ સ્વભાગ્યસ્યામિનન્દનમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રાર્થના (૮), ઈર્ષ્યા ન હોવી (૯), રાજ્યની હાનિનું અનુમોદન (૧૦), તે વિષયમાં યુક્તિ (૧૧), પોતાના દોષનું કથન (૧૨), પોતાના ભાગ્યથી થએલ આનંદ (૧૩), કા. ૪.

વૈરાગ્યમુપદેશસ્ય પ્રાર્થના સ્વાધિકારિતા ।

ક્રમાનિરૂપિતા હર્થા યતસ્તાન્ સુર્વ્વબોધયત્ ॥ ૫ ॥

વૈરાગ્ય (૧૪), ઉપદેશ માટે પ્રાર્થના (૧૫), પોતાનું અધિકારી હોવાપણું (૧૬), આ વિષયો અનુક્રમે (સ્તુતિમાં) કહેલા છે, કારણ કે (ભગવાને) તેઓને સારી રીતે જ્ઞાન આપેલું. કા. ૫.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરવા માટે નમસ્કાર કરે છે.

॥ રાજાન ઝ્રુઃ ॥ રાજાઓ કહે છે :—

નમસ્તે દેવદેવેશ પ્રપન્નાર્તિહરાવ્યય ।

પ્રપન્નાન્ પાહિ નઃ કૃષ્ણ નિર્વિણ્ણાન્ ઘોરસંસૃતેઃ ॥ ૮ ॥

હે દેવોના દેવોના ઈશ ! હે શરણુ આવેલાઓના દુઃખને હરનાર ! હે વિકાર વિનાના ! આપને નમસ્કાર છે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઘોર સંસારથી દુઃખી થએલા અને શરણુ આવેલાનું અમારું પાલન કરો. ૮.

આપને નમસ્કાર છે. માગેલું આપવાનું (આપમાં) સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા ‘હે દેવોના દેવોના ઈશ !’ એવું સંબોધન કરેલું છે. દેવોના પણ દેવો કાલ વિગેરે છે, તેઓને પણ વશ રાખનાર (આપ) છો એવો (અર્થ છે.) સામર્થ્ય હોય છતાં પણ ખીજનાં દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા નોંધએ, તેથી ‘હે શરણુ આવેલાઓના દુઃખને હરનાર’ સંબોધનથી તે (ઇચ્છા) કહેલી છે. વળી, આ વિષય (અમારા) અનુભવથી સાબિત થએલો છે. ભક્તો માટે કાર્ય કરવા છતાં પણ ભગવાનને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, એમ ‘હે વિકારવિનાના !’ એ સંબોધનથી કહેલું છે.

(ભગવાન) શરણુ આવેલાઓના જ દુઃખનો નાશ કરે છે એવો તેમનો સ્વભાવ કહી, ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! શરણુ આવેલાનું અમારું પાલન કરો’ શબ્દોથી પોતે શરણુ આવેલ હોવાનું કહે છે. રક્ષણ કરવાનો વિષય^૧ દેખાડતાં હોય તેમ ‘ઘોર સંસારથી દુઃખી થએલા’ એમ કહે છે. (સંસારના) ઘોરપણનો અનુભવ થએલો જ છે. જન્મ અને મરણ વારાફરતી થયા કરે તે સંસાર. ૮.

એ પ્રમાણે પાલન માટે પ્રાર્થના કરી, પહેલાં ભગવાને (કેદખાનામાંથી) છોડાવવાનું લૌહિક (કાંચ) કયું તેને જો તેઓ ક્ષત તરીકે માનતા હોય તો જેમ (લૌહિક) દુઃખનો નાશ કર્યો તેમ ભગવાન સુખ પણ લૌહિક જ આપે, તેથી તેમ (ભગવાન) ન કરે તે માટે (તેઓને) દુઃખ આપનાર તરફ ઈર્ષ્યા નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

નનં નાથાન્વસૂયામો માગધં મધુસૂદન ।

અનુગ્રહો યદ્ભવતો રાજાં રાજ્યચ્યુતિર્વિમોઃ ॥ ૯ ॥

હે નાથ ! હે મધુસૂદન ! આ માગધની અમે ઈર્ષ્યા કરતા નથી; કારણકે હે સમર્થ ! રાજાઓ રાજ્ય ગૂમાવે તે આપની કૃપા છે. ૯.

‘આ’ એટલે મારી નાખેલો પાડી નાખેલો જરાસંધ. ‘તમારા માટે જ આને હણ્યો. (હવે) એમ કેમ બોલો છો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે નાથ !’ એવું સંબોધન

૧ ‘રક્ષણનું સ્થાન (વિષય)’ એટલે રક્ષણની સ્થિતિનું કારણ, ‘દુઃખ’ એવો અર્થ છે. (લે)

કરે છે. (આપ) નાથ હોવાથી જ (તેને હણવાનું કાર્ય) કયું, પરંતુ અમારી પ્રેરણાથી કરેલું નથી, આવો અર્થ છે. ઈર્ષ્યા એટલે 'દોષવિનાના અમોને (આણે) દોષ દીધો, તેથી આ દુષ્ટ છે' એવા દોષનો આરોપ કરીને બેવું તે. વળી આ 'માગધ' હોવાથી દેશના દોષને લીધે આની પણ એવી બુદ્ધિ થઈ. વળી આ (જરાસંધને હણ્યો તે) આપનું પરાક્રમ નથી, કારણકે આપ 'મધુસૂદન' (મધુદૈત્યને હણનારા) છો.

ઈર્ષ્યા ન હોવાનું કારણ ઉત્તરાધર્થી સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ સંનિપાતવાળાઓનો સંનિપાત દૂર થાય, તેમ રાજાઓ રાજ્ય ગૂમાવે તે આપની કૃપા છે. (આપની) કૃપા પ્રાપ્ત કરાવનારો ખચિત ઈર્ષ્યા કરવા યોગ્ય નથી.

'રાજ્ય ઇચ્છેલા (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તે ગૂમાવવામાં આવતાં ઇચ્છેલું કેમ (પ્રાપ્ત) થયે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હું સમર્થ' એવું સંબોધન કરેલું છે. ૯.

રાજ્ય હુઃખનું કારણ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

રાજ્યશ્ચર્યમદોન્નદ્વો ન શ્રેયો વિન્દતે નૃપઃ ।

ત્વન્માયામોહિતો નિત્યા મન્યતે સંપદોઽચલાઃ ॥ ૧૦ ॥

રાજ્યની સત્તાના મદથી છકી ગયેલો રાજા કદ્યાણુ પ્રાપ્ત કરતો નથી. આપની માયાથી મોહ પામેલો (તે) સંપત્તિને નિત્ય અને અચલ માને છે. ૧૦.

રાજ્યની જે સત્તાનો 'હું ઈશ્વર છું, મને આનંદ થશે તેમ કરીશ' એવો મદ (રહેલો) છે, તેનાથી રૂઢ છકી ગયેલો (રાજા) પોતાનું જે ધર્મ વિગેરે કદ્યાણુ તે બાણુતો નથી, અને કેાઈ પણ સમયે પ્રાપ્ત કરતો નથી. વળી એમ ન માનવું કે તે તેની ઇચ્છેલી દશા હોવાથી, ધર્મ વિગેરે તેને હોતા નથી જ, કારણ કે (તે) રાજા (હોઈ) પ્રબળનું રક્ષણ કરવાના ધર્મવાળો છે. તાત્પર્ય એવું છે કે તે (પ્રબળનું રક્ષણ) પણ કરતો નથી. 'સંપત્તિ પણ કદ્યાણુ છે (અને રાજા) તે પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી એમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાધર્ યોજેલો છે. સંપત્તિ કદ્યાણુ છે એ ખરું, પણ મૂલવાળી હોય તો. ધર્મ વિગેરે તેનું મૂલ છે. તે (ધર્મ વિગેરે) ન હોય ત્યારે (સંપત્તિ) મૂલવિનાની હોઈ ક્ષણમાં જતી રહે છે. ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલો (રાજા) આવી સંપત્તિને નિત્ય જ અને વળી અચલ માને છે. ચલવું એટલે થોડો નાશ થવો. અનિત્યપણું એટલે સર્વનો નાશ થવો. તેથી મૂલવિનાની સંપત્તિ મોહ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી સારી નથી. ૧૦.

વળી સંપત્તિ સર્વ પ્રકારે દુષ્ટ નથી, પરંતુ મૂલવિનાની જ (દુષ્ટ છે) એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી તે સર્વ પ્રકારે દુષ્ટ હોવાનું દષ્ટાંતથી કહે છે :—

મૃગતૃણાં યથા ચાલા મન્યન્ત ઉદકાશયમ્ ।

एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥ ११ ॥

જેમ બાલકો ઝાંઝવાના જલને જલાશય માને છે, તેમ (આપના) સંબંધ વિનાના વિકારવાળી માયાને વસ્તુ તરીકે જુએ છે. ૧૧.

(સંપત્તિ) માત્ર દેખાવમાં સંપત્તિ છે, વાસ્તવિક રીતે તો ઉપયોગ વિનાની હોવાથી, જેમ ઝાંઝવાના જલમાં જલ હોવાની માન્યતા (સુખરૂપ નથી) પરંતુ તેથી ઉલટું ઉનાળામાં દોડાવનારી હોઈ દુઃખરૂપજ છે; તેમ દુઃખરૂપજ છે, છતાં પણ સાડું અથવા નહાઈ પારખવાની શક્તિ વિનાના બાલકો તર્કથી જલ ન હોય (એમ જણાય) તેવા પ્રદેશમાં પણ તે (ઝાંઝવાના જલ)ને જલાશય જ માને છે, તેવી રીતે અયુક્તા: આપના ચરણારવિંદના સંબંધ વિનાનાઓ વૈકારિકી જાતજાતના વિકારવાળી (સત્ય) વસ્તુ નથી એમ સિદ્ધ થાય તેવી માયાને સત્ય વસ્તુ જાણે છે, કારણકે આત્મામાં સંદેહ અથવા જૂઠા જૂઠા પ્રકારના હોવાનું હોતાં નથી. છતાં પણ વિકારથી ઉત્પન્ન થએલા (પદાર્થ) ને (સત્ય) વસ્તુ તરીકે માનનાર, માયાથી મોહ પામેલોજ હોય છે. ૧૧.

‘ મૂર્ખાઓનેજ સંપત્તિ દુઃખનાં કારણરૂપ થાય છે, તમને નહિ ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

वयं पुरा श्रीमदनष्टबुद्धयो जिगीषयास्या इतरेतरस्पृधः ।

मन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुरस्त्वावगणय्य दुर्मदाः ॥ १२ ॥

હે પ્રભો! લક્ષ્મીના મદથી વિનાશ પામેલ બુદ્ધિવાળા, છાકટા થએલા અમે પહેલાં આ (પૃથ્વી) ને જીતવાની ઇચ્છાથી એકબીજાની સ્પર્ધા કરતાં, ઘણા કૂર થઈ પોતાની પ્રજાને હણતાં આગળ (રહેલ) મૃત્યુરૂપ આપની અવગણના કરી (રહેતા હતા). ૧૨

લક્ષ્મીના મદથી વિનાશ પામેલી હતી બુદ્ધિ જેઓની, તેવાનો અમારો તો પહેલાંજ સારી રીતેજ નાશ થયો હતો, કારણકે આ પૃથ્વીને જીતવાની ઇચ્છાથી (અમે) એકબીજાની સ્પર્ધા કરનારા થએલા. પોતાના નાશનું મુખ્ય કારણ સ્પર્ધા છે. સમાન સ્વભાવ વાળાઓ પ્રતિ માત્ર સ્પર્ધા એજ (અમારો) દોષ ન હતો, પરંતુ (અમે) ઘણા કૂર થઈને તેઓની પ્રજાને હણતા હતા, (અને) ખોટી રીતે (કરેલ) દંડ વિગેરેથી પોતાની પ્રજાને પણ પીડતા હતા. ‘ હે પ્રભો ! ’ એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે તે (રાજા)ઓ પ્રભુ ન હતા.

‘ ભગવાને રાજ્ય આપ્યું તે સમયે જ રાજ્યમાં રહેલી બધીએ (પ્રજા) તેઓને આપી, તેથી પોતાની (પ્રજા સાથે તેઓ) પોતાની ઇચ્છા પ્રમણે (વર્તન) કરે (તેમાં) શું દોષ ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ આગળ રહેલ મૃત્યુરૂપ આપની અવગણના કરી ’

શબ્દો યોજેલ છે, કારણ કે તે મૃત્યુરૂપ ભગવાન ‘ આ શું કરે છે ? ’ એમ જોવા તેની આગળ ધૂપાઈને રહે છે, અને ખોટું કરવામાં આવે તો હણશે એમ જાણવા છતાં પણ (અમે) તેમની અવગણના કરી રહેતા હતા. એવી રીતે બુદ્ધિમાં ભ્રાંતિ થવાનું કારણ ‘ છાકટા થએલા ’ વિશેષણથી કહેલું છે. ૧૨.

‘ ત્યારે ભગવાને (તમારી તરફ) બેઠરકારી કરી કે તમને સબ કરી ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો સ્લોક કહે છે :—

ત एव कृष्णाय गभीररंहसा दुरन्तवीर्येण विचालिताः श्रियः ।

કાલેન તન્વા ભવતોઽનુકમ્પયા વિનષ્ટદર્પાશ્રયણૌ સ્મરામ તે ॥ ૧૩ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! ગંભીર વેગવાળા, અત્યંત પરાક્રમવાળા આપની મૂર્તિરૂપ કાલે લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ કરેલા તે જ અમે આજે આપની કૃપાથી મદ વિનાના થઈ આપના ચરણોનું સ્મરણ કરીએ છીએ. ૧૩.

‘ હે શ્રીકૃષ્ણ ! ’ એ સંવાદથી ઉદ્ભવેલ બનેલાઓએ સ્નેહથી કરેલું સંબોધન છે. ‘ આજે ’ શબ્દથી (એમ જાણાવેલ છે કે) આ ધૂપી (વાત) નથી. ‘ શું થયું ? ’ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘ ગંભીરરહસા ગંભીર વેગવાળા કાલે લક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ કરેલા ’ શબ્દો યોજેલ છે. કાલનું (તેવું) સામર્થ્ય હોવાનું અને તે વિષયમાં (તેના પ્રતિ) દ્વેષ ન હોવાનું કારણ ‘ આપની મૂર્તિરૂપ ’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ ગંભીર વેગવાળા ’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) કાલને ઠગીને બીજા દેશમાં જતું રહેવાય તેમ ન હતું. ‘ અત્યંત પરાક્રમવાળા ’ વિશેષણથી (એમ કહેલ છે કે) તેનું વેર વાળી શકાય તેમ નથી.

‘ (કાલ) મારી મૂર્તિરૂપ છે એવો નિર્ણય કેવી રીતે કર્યો ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે, કારણ કે રાજ્ય ગૂમાવ્યા પછી આપની કૃપાથી મદ વિનાના એટલે દોષ વિનાના થઈ, આપના ચરણોનું સ્મરણ કરીએ છીએ એટલે (અમે) મોટો ગુણ પ્રાપ્ત કરેલો છે. જો ભગવાનેજ તે પ્રમાણે કયું (અમને રાજ્ય વિનાના કર્યો) ન હોત, તો રાજ્ય ગૂમાવતાં (અમારી) ઘણી ઉત્તમ જ બુદ્ધિ ન થાત. ભગવાન તો બહુ કૃપાલુ હોઈ તેમણે અનિષ્ટ (રાજ્ય) નો ત્યાગ કરાવી (અમોને) ઉત્તમ કાર્યમાં યોજ્યા, તેથી કાર્યને અનુસરીને કાલ આપની મૂર્તિ છે એવો નિર્ણય અમે કરેલ છે. ૧૩.

‘ જેમ તાવવાળાને અન્ન (હુઃખનું કારણ થાય છે) તેમ દોષ વાળાઓનેજ રાજ્ય હુઃખનું કારણ થાય છે. તેથી હમણાં દોષ દૂર થએલા હોવાથી, રાજ્ય ગ્રહણ કરો ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો સ્લોક કહે છે :—

अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं देहेन शश्वत्पतता रुजां भुवा ।

ઉપાસિતવ્યં સ્પૃહયામહે વિમો ક્રિયાફલં પ્રેત્ય ચ કર્ણરોચકમ્ ॥ ૧૪ ॥

હે સમર્થ! નિરંતર મૃત્યુએ ગળેલા, રોગોના સ્થાનરૂપ, દેહથી ભોગવી શકાય તેવા ઝાંઝવાના જલ જેવા રાજ્યની, અને કર્ણને આનંદકારક, મરણ પછી (પ્રાપ્ત થાય તેવા) કર્મનાં ફલની હવે અમે ઇચ્છા રાખતા નથી. ૧૪.

આથી આ લોકના અને પરલોકના દોષ દર્શાવીને વૈરાગ્ય જણાવવામાં આવે છે. 'અયો' દોષ દૂર થયા પછી 'હવે' અમે રાજ્યની ઇચ્છા રાખતા નથી. 'ઝાંઝવાના જલ જેવા' વિશેષણથી રાજ્યનો સ્વરૂપથી દોષ કહેલા છે, (તે) લાલ વિનાનું છે એવો અર્થ છે.

આ (રાજ્ય ભોગવવા)નું સાધન તો બહુજ દુષ્ટ છે એમ 'દેહથી ભોગવી શકાય તેવા' વિશેષણથી કહે છે, કારણ કે રાજ્ય આત્માથી ભોગવી શકાય તેવું નથી, પરંતુ દેહથીજ (ભોગવી શકાય તેવું છે). દેહ તો (૧) હાલની સ્થિતિમાં અને (૨) ભવિષ્યમાં દોષવાળો છે એવા (તેના) બે દોષો. ' (૧) શશ્વત્પતતા નિરંતર મૃત્યુએ ગળેલા અને (૨) રૂઝાં મુઝા રોગોની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ' એ બે વિશેષણોથી કહેલા છે. તેથી (દેહ) પોતાથી અને અનુચરોથી દોષવાળો હોવાથી અમે (તેનાથી ભોગવાય તેવા રાજ્યની) ઇચ્છા રાખતા નથી. એવી રીતે આ લોકના ફલમાં દોષ કહ્યો. 'અને મરણ પછી (પ્રાપ્ત થાય તેવા) કર્મનાં ફલની અમે ઇચ્છા રાખતા નથી' શબ્દોથી પરલોકનાં (ફલ) નો પણ દોષ કહેલો છે. યજ્ઞ વિગેરે કર્મ તેનું ફલ સ્વર્ગ વિગેરે (છે), તે પણ પ્રત્યેવ મરણ પછીજ પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. નાત બહાર થવાથી જે પ્રાપ્ત થાય તેવું હોય તેની પણ લોકો દરકાર કરતા નથી, તો પછી જે મરણથી પ્રાપ્ત થાય તેવું હોય તેની કાંઈ માણસ કેમજ દરકાર કરે? તે પણ માત્ર કર્ણનેજ આનંદકારક હોઈ, દૂરથીજ સાંઝે હોવાનું સાંભળવામાં આવે છે, પરંતુ ત્યાં (સ્વર્ગમાં)જ સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા, ભય વિગેરે ઘણાં હોવાથી સાંઝે નથી. ૧૪.

એવી રીતે આ લોકના અને પરલોકના ફલ (પ્રતિ પોતાનો) વૈરાગ્ય (હોવાનું) કહીને, પોતે જ્ઞાનના ઉપદેશ માટે અધિકારી છે એમ જણાવીને નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

તન્નઃ સમાદિશોપાયં યેન તે ચરણાબ્જયોઃ ।

મતિર્યથા ન વિરમેદપિ સંસરતામિહ ॥ ૧૫ ॥

આ લોકમાં જન્મ મરણ થતાં હોવા છતાં પણ જે (કરવા) થી અમારી બુદ્ધિ આપના ચરણકમલથી અટકે નહિ તે ઉપાયનો અમને ઉપદેશ કરો. ૧૫.

(ભગવાનના) ચરણના સ્મરણથીજ (તેઓ સન્માર્ગમાં) આટલે દૂર આવ્યા, તેથી (ચરણના) નિરંતર સ્મરણના ઉપાયનીજ પ્રાર્થના કરે છે. જો ઉપાય જાણવામાં આવે તોજ તે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે પોતાના ઉપયોગમાં આવે, તેથી યજ્ઞ જે ઉપાયથી આપના ચરણ કમલના સંબંધવાળી (અમારી) બુદ્ધિ અટકે નહિ (તેવો ઉપદેશ કરો). પોતાથી બુદ્ધિને (ભગવાનના ચરણમાં) રાખવાનું અશક્ય છે એમ કહેવા ' જન્મ મરણ યતાં હોવા છતાં ' શબ્દોથી તેનો વિનાશ કરનાર જણાવે છે. જન્મ મરણરૂપ સંસારજ ભગવાનના ચરણના સ્મરણને વિસરાવનારો છે.

‘ ત્યારે તે (સંસાર) ન રહે તેનીજ પ્રાર્થના કરવી યોગ્ય છે, (ચરણના) સ્મરણના ઉપાયની પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ? ’ તેવી શંકા થાય, તેથી ‘ અપિ ’ ‘ પણ ’ શબ્દ યોજેલ છે. સંસાર તો ભગવાનના માર્ગમાં ઉપયોગી હોવાથી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. ૧૫.

એવી રીતે પ્રાર્થના કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનાં છ ગુણો જણાવનારાં નામો કહીને નમસ્કાર કરે છે:—

કૃષ્ણાય વાસુદેવાય હરિયે પરમાત્મને ।

પ્રણતક્લેશનાશાય ગોવિન્દાય નમો નમઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીકૃષ્ણ, વાસુદેવ, હરિ, પરમાત્મા, પ્રણામ કરનારાઓનાં દુઃખનો નાશ કરનારા, ગોવિન્દને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. ૧૬

(શ્રીકૃષ્ણ) સદાનંદરૂપ હોવાથી અથવા કાલરૂપ હોવાથી વૈરાગ્યના કારણરૂપ છે. વસુદેવ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ હોવાથી ‘ વાસુદેવ ’ જ્ઞાનનાં કારણરૂપ છે. બહારનું દુઃખ શ્રી (લક્ષ્મી) થીજ દૂર થાય છે, તેથી (દુઃખ હરનાર) ‘ હરિ ’ શ્રીનાં કારણરૂપ છે. સર્વથી ઉત્તમ હોવાપણુંજ યશનું કારણ હોવાથી ‘ પરમાત્મા ’ યશનાં કારણરૂપ છે. વીર્યનું કાર્ય ‘ પ્રણામ કરનારાઓનાં દુઃખનો નાશ ’ (વીર્યનાં) કારણરૂપ છે, ‘ ગોવિન્દ ’ ઇન્દ્ર હોવાથી ઇશ્વર (ઐશ્વર્યવાળા) છે. પ્રેમ દર્શાવવા (નમસ્કાર) જે વાર કરેલા છે. (તેથી) એમ સૂચવેલું છે કે પ્રેમથી (કરેલા) નમસ્કાર સર્વ કાર્યો સફળ કરાવનાર છે. ૧૬

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

સંસ્તૂયમાનો ભગવાન્ રાજભિર્મુક્તચન્દનૈઃ ।

તાનાહ કરુણસ્તાત શરણ્યઃ શ્લક્ષ્ણયા ગિરા ॥ ૧૭ ॥

હે તાત! બંધનથી મુક્ત થએલા રાજાઓથી સ્તુતિ કરાતા, કૃપાલુ અને શરણુ જવા યોગ્ય ભગવાને સુખ આપનારી વાણીથી તેઓને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૭

મોટા પુરુષ જેમને સ્તુતિ પ્રિય હોય તેવા હોય છે જ. તેથી ‘ભગવાન’ એમ કહેલું છે. મોટાઓ સ્તુતિ કરે ત્યારે પ્રસન્ન થાય છે એમ જણાવવા ‘રાજાઓથી (સ્તુતિ કરાતા)’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘(કેદખાનામાંથી) છૂટા કરવાથી કાર્ય પૂરું થયું નથી’ અથવા ‘એક વાર ફક્ત પ્રાપ્ત કરેલાઓએ (સ્તુતિ કરી)’ એમ ‘બંધનથી મુક્ત થએલા’ વિશેષણથી (કહેલું છે.) ઉદ્ધતાઈ થતાં ક્રોધ કર્યા વિના વરદાન આપવાનું કારણ ‘કૃપાલુ’ શબ્દ કહેલું છે. (શુક પરિક્ષિતને) ઠગતા નથી એમ જણાવવા ‘હે તાત!’ એવું પરિક્ષિતનું સંબોધન કરેલું છે. ‘શરણુ જવા યોગ્ય’ એ તેમનો (ભગવાનનો) કુદરતી ગુણ છે એવો (અર્થ છે). શ્લક્ષ્ણા એટલે માત્ર શ્રવણ થતાં સુખ આપનારી વાણી (થી કહ્યું). પાંચમો પદાર્થ^૧ શબ્દ પણ^૨ કહ્યો. ૧૭

જિજ્ઞાસાર્તી તદધિકારે દ્વયમસ્તીતિ વૈ હરિઃ ।

સાત્ત્વિકેભ્યો મુખ્યશાસ્ત્રં સગુણં ગ્રાહ યોગ્યતઃ ॥ ૬ ॥

તે (મુખ્ય શાસ્ત્ર) ના અધિકારના સંબંધમાં (રાજાઓને તે) જાણવાની ઇચ્છા અને ઉત્કંઠા બે હતાં જ, તેથી હરિએ સાત્ત્વિક (રાજાઓને) યોગ્ય હોવાથી ‘ગુણવાણું’ મુખ્યશાસ્ત્ર કહ્યું. કા. ૬.

સ્વકીયાન્ ષડ્ગુણાન્ ગ્રાહ ષડ્ભિઃ સર્વત્ર દુર્લભાન્ ।

મક્તિદાનં બુદ્ધિશંસા રાજ્યદોષઃ કૃપાકૃતિઃ ॥ ૭ ॥

ઋણત્રયં નિરાકૃત્ય તત્ર ચિન્તા વિરાગતા ।

એવં ધર્મેર્હરિપ્રાપ્તિરિતિ વાક્યાર્થસર્ગ્રહઃ ॥ ૮ ॥

(ભગવાને) છ (શ્લોકો) થી સર્વ (કોઈપણ) સ્થલે પ્રાપ્ત ન થાય તેવા પોતાના છ ગુણો કહ્યા. ભક્તિનું દાન (૧૮), (રાજાઓની) બુદ્ધિની પ્રશંસા (૧૯), રાજ્યમાં (રહેલ) દોષ (૨૦), કૃપાથી (દર્શાવેલ) કર્તવ્ય (૨૧), ત્રણ ઋણ ભરી દઈ તેમનું (ભગવાનનું) ચિંતન (૨૨), વૈરાગ્ય (૨૩), એવા ગુણોથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થશે એવો (ભગવાનના) વાક્યોનો ભાવાર્થ છે. કા. ૭-૮.

૧. શ્લોક ૫ (તથા ૬)માં રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ કહેલા છે. અહિં (બાકીનો પાંચમો ગુણ) શબ્દ પણ કહ્યો, એમ ‘અપિ’ ‘પણ’ શબ્દ જણાવે છે. (લે).

૨. ‘ગુણવાણું’ એટલે છ ગુણો દર્શવનારૂં. (લે)

જરાસંધને હણી તેઓના દેહોને મુક્ત કરાવી, સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી (ભગવાન તેઓના) આત્માઓને મુક્ત કરાવે છે :—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

અઘપ્રમૃતિ વો ભૂપા મય્યાત્મન્યસ્વિલેશ્વરે ।

સુદઢા જાયતાં મક્તિર્વાદમાશંસિતં તથા ॥ ૧૮ ॥

હે રાજાઓ ! સર્વના ઈશ્વર (અને) આત્મારૂપ મારામાં આજથી તમારી ઘણી દૃઢ ભક્તિ થાઓ. તમે તેવી રીતે (તે) ઘણું સારું ઇચ્છેલું છે. ૧૮.

‘(અમારું) સ્મરણ અટકે નહિ’ એમ તેઓએ જે પ્રાર્થના કરેલી, તેનો આરંભમાં ઉત્તર આપે છે કે ‘આજથી વઃ તમારી મારામાં ઘણી દૃઢ ભક્તિ થાઓ.’ સિદ્ધાંત એવો છે કે ઘણો સ્નેહ હોય ત્યારેજ સદા સ્મરણ થાય છે, પ્રયોજન સિદ્ધ કરાવનાર હોવાપણું તો સ્મરણનું ઉપાધિવાળું કારણ છે. તે^૧ પણ ‘સર્વના ઈશ્વર (અને) આત્મા-રૂપ મારામાં’ શબ્દોથી કહે છે. અંદરથી અને બહારથી (ભગવાન) જરૂર સેવા કરવા યોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). (તેઓને) ભેદનું જ્ઞાન થાય તે માટે ‘હે રાજાઓ’ એવું સંબોધન કરેલું છે. બાદ જેમ ઇચ્છેલું, આ યોગ્ય પ્રકારે ઇચ્છેલું (તે)જ આપેલું છે, પરંતુ કાંઈ નવીન (અભણુયું) આપેલ નથી. ૧૮.

ત્યારે ‘ઇચ્છા (કરવા)માં દોષ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સારી ઇચ્છા કરી’ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

દિષ્ટ્યા વ્યવસિતં ભૂપા ભવન્તઃ કૃતમાષિણઃ ।

શ્રિયૈશ્વર્યમદોન્નાહં પશ્ય ઉન્માદકં નૃણામ્ ॥ ૧૯ ॥

હે રાજાઓ ! તમેએ સદ્ભાગ્યે સારો નિશ્ચય કર્યો છે. તમે સત્યવાદી છો. લક્ષ્મી સાથેની સત્તાથી થતા મદનું બંધન મનુષ્યોને ગાંડા કરનારું હું જોઉં છું. ૧૯.

અટક્યા વિનાનું સ્મરણ થવાના ઉપાયની પ્રાર્થના સંબંધી એવો નિશ્ચય સાધારણ (પુરુષો)ને થતો નથી. વળી તમે સત્યવાદી છો. રાજ્ય દુઃખનું કારણ હોવાનું (તમારું) વચન, (જે) તમે અંતઃકરણપૂર્વક વિચારેલું છે તે સત્યજ છે, કારણ કે હું પણ લક્ષ્મી સાથેની સત્તાથી થતા મદનું બંધન મનુષ્યોને ગાંડા કરનારું જોઉં છું. લક્ષ્મી સાથેની જે સત્તા, તેનાથી જે મદોન્નહઃ મદનું બંધન, સદા મદવાળી સ્થિતિ થાય છે, તે મનુષ્યોને ગાંડા કરનારી એટલે બ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરનારી છે. આ વિષયનું પ્રમાણ ‘હું જોઉં છું’ શબ્દોથી કહેલું છે. ૧૯.

૧ ‘તે’ એટલે ‘(મારામાં) ઘણો સ્નેહ હોવાનું કારણ’ એવો અર્થ જણાય છે.

તેથીજ મેં ઘણાને તે મદનો ત્યાગ કરાવેલો છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

હૈહયો નહુષો વેનો રાવણો નરકોઽપરે ।

શ્રીમદાદ્ર્ગ્ચિતાઃ સ્થાનાદેવદૈત્યનરેશ્વરાઃ ॥ ૨૦ ॥

હૈહય, નહુષ, વેન, રાવણ, નરક (તથા) બીજા, દેવ દૈત્ય અને મનુષ્યના રાજાઓ લક્ષ્મીના મદને લીધે સ્થાનથી બ્રષ્ટ કરાવેલા છે. ૨૦.

જે આ (રાજાઓ)નેજ આજેજ (મદનો) ત્યાગ કરાવવામાં આવે તો વિવેક વિનાની સ્થિતિમાં ઈર્ષ્યા (થી તેમ કર્યું) એમ પણ થાય (માનવામાં આવે); પરંતુ પહેલાં પણ એવી સ્થિતિ હોય તો ‘પાંચની સાથે દુઃખ (થતું) નથી’ એ નિયમ પ્રમાણે (ભગવાનમાં) દોષ હોવાનો સંભવ રહેતો નથી; અને જે તેઓ (પહેલાં મદનો ત્યાગ કરાવેલા રાજાઓ) મોટા હોય તો તે જરાએ (દોષ હોવાનો સંભવ) રહેતો નથી; તેથી તેઓની મોટાઈ સિદ્ધ થાય તે માટે (તેઓનાં) નામ કહે છે. હૈહય એટલે સહસ્રાબ્દન, અને યયાતિના બાપ નહુષને (અનુક્રમે) પરશુરામ અને ઈંદ્રાણીએ બ્રષ્ટ કરાવેલા. વેનને બ્રાહ્મણોએ, રાવણને રામે, (અને) નરકને મેં (શ્રીકૃષ્ણે)જ (બ્રષ્ટ કરાવેલા), અને હિરણ્યકશિપુ વિગેરે એવા (બ્રષ્ટ) થયેલા બીજા સેંકડો છે. લક્ષ્મીનો મદ અને સ્થાનનો ત્યાગ કરાવેલા એટલે રાજ્ય અને દેહ તજીવેલા એવો (અર્થ છે). નહુષ વિગેરે દેવો, હિરણ્યકશિપુ વિગેરે દૈત્યો, અબ્દુન (સહસ્રાબ્દન) વિગેરે મનુષ્યના રાજાઓ, એમ ત્રણે ગુણુવાળાઓને પણ સ્થાનથી બ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે. ૨૦.

તેથી મદ હશે તો સ્થાનથી બ્રષ્ટ થવાશે એવો નિશ્ચય કરીને, મદનો ત્યાગ કરી, હું કહું તેમ કરો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ભવન્ત એતદ્વિજ્ઞાય દેહાદ્યુત્પાદ્યમન્તવત્ ।

માં યજન્તોઽધ્વર્યુક્તાઃ પ્રજા ધર્મેણ રક્ષથ ॥ ૨૧ ॥

તમો આ જાણીને, ઉત્પન્ન થનારા દેહ વિગેરેને અંતવાળા જાણીને, માંડ યજ્ઞોથી પૂજન કરતાં, સાવધાન રહી ધર્મ પ્રમાણે પ્રજાનું રક્ષણ કરો. ૨૧.

‘આ’ એટલે પહેલાં કહેલ (મદથી થતો) બ્રષ્ટ થવા સ્વપ (અનર્થ) અનુભવ અને તર્કથી વધારે જાણીને, દેહ વિગેરે પ્રતિ વૈરાગ્ય રાખવો જોઈએ એમ કહેતાં, પહેલાં દેહના દોષ કહે છે. ‘દેહ વિગેરે’ દેહ, રાજ્ય વિગેરે ઉત્પાદ્ય કેાઈકથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે સદા રહેનારાં કુદરતી નથી. તેથીજ આને અંતવાળાં એટલે નાશ થનારાં જાણીને, દેહનું રક્ષણ કરવામાં ઓછા પ્રયત્નવાળા થઈ, પોતાની મેજેજ દેવને

લીધે રહેલા તે (દેહ) થી અઘ્વરૈ: યજ્ઞોથી માંડે પૂજન કરતાં ધર્મપ્રમાણે પ્રજ્ઞાનું રક્ષણ કરે. પ્રજ્ઞાનું પાલન અને યજ્ઞો (કરવાં એ) રાખ્યોના ધર્મો છે. ૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં સાધારણ ધર્મ કહે છે :—

વિતન્વન્તઃ પ્રજાતન્તૂન્ સુખં દુઃખં ભવાંભવૌ ।

પ્રાપ્તં પ્રાપ્તં ચ સેવન્તો મચ્ચિત્તા વિચરિષ્યથ ॥ ૨૨ ॥

સંતતિની પરંપરાનો વિસ્તાર કરતાં, સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ અને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેનું સેવન કરતાં મારામાં ચિત્ત રાખી વચરશે. ૨૨.

આ ગૃહસ્થનોજ ધર્મ છે. સર્વ સ્થલે (આશ્રમમાં) પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતા હોવાથી બીજા આશ્રમોનો (ભગવાન) ઉપદેશ કરતા નથી. પ્રજાતન્તૂન્ સંતતિની પરંપરા વિતન્વન્તઃ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરતાં, (અને) ત્યાર પછી (૧) સુખ અને (૨) દુઃખ, (૩) ભવઃ લાભ અને (૪) અભવઃ હાનિ, સાધ્ય અને સાધનસ્વપ આ ચાર દૈવને લીધે પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત જે જે પ્રાપ્ત થાય (તેનું સેવન કરતાં વિચરશે). એકવાર દુઃખ પામીને મટી ગયેલો રોગ ફરી થાય ત્યારે પહેલાં અનુભવ કરેલા દુઃખના લયને લીધે તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ, એમ સૂચવવા (પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત એમ) બેવાર કહેલ છે. ‘ ચ ’ ‘ અને ’ શબ્દથી બીજાં પણ સુખ અને દુઃખના પ્રાપ્ત થયેલાં સાધનો કહેલાં છે. ‘ મારામાં ચિત્ત રાખી ’ શબ્દથી (તેમને) સહન કરવાનું સાધન (કહેલું છે). ‘ શ્રીકૃષ્ણ મારા છે, આ (સુખ વિગેરે) સારા અથવા (દુઃખ વિગેરે) નઠારાનું શું પ્રયોજન ? ’ એવો નિશ્ચય કરીને, જેવું જેવું પ્રાપ્ત થાય તેનો અનુભવ કરવો, એવો અર્થ છે. ૨૨.

એમ કરવાથી જે ફલ થશે તે નીચેના શ્લોકમાં સાધન સહિત જણાવે છે :—

ઉદાસીનાશ્ચ દેહાદાવાત્મારામા ધૃતવ્રતાઃ ।

મય્યાવેશ્ય મનઃ સમ્યક્ મામન્તે બ્રહ્મ યાસ્યથ ॥ ૨૩ ॥

અને દેહ વિગેરે પ્રતિ ઉદાસીન રહી, આત્મામાં રમણ કરનાર વ્રત ધારણ કરનાર થઈ, મારામાં સારી રીતે મન રાખી, અંતે બ્રહ્મરૂપ મને પ્રાપ્ત કરશે. ૨૩.

પોતાનાં ધન, બંધુઓ દેહ (તેના) ધર્મો વિગેરે પ્રતિ ઉદાસીન રહી, એટલે (તે) પ્રાપ્ત થાયો અથવા ન થાયો એમ (તેમનામાં) પ્રેમ અથવા દ્વેષ વિનાના થઈ (મને પ્રાપ્ત કરશે). માત્ર બહિર્મુખપણું ન હોય એટલું જ જરૂરી નથી, પરંતુ આત્મામાં રમણ (કરવાનું) પણ (જરૂરી છે). આ બંને સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાનના વ્રત ધારણ

કરનારા થાઓ. એવી રીતે સાધનોથી, જીંદગી રહે ત્યાંસુધી, મારામાં સારી રીતે મન રાખી અંતે એટલે મરણ સમયે બ્રહ્મ જેમનું સ્વરૂપ છે તેવા મને વાસ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરશે. વચમાં દેહનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો દેહમાં બીજું^૧ રહે, તેથી દેહના પડવાની જ રાહ જોવી જાઈએ. માંડ સ્મરણ જ કરી શકાય તેવું અને કાર્ય સિદ્ધ કરાવનારું છે, અને તેનાથી મારી જ પ્રાપ્તિ થશે. હું બ્રહ્મ હોવાથી તે (મારા સ્મરણ)નું ફલ મોક્ષ જ થશે, એમ ફલ અને તેની પ્રશંસા કહ્યાં. ૨૩.

એવી રીતે અભિમાન વિનાની સ્થિતિ, પ્રેમભક્તિ, અટકે નહિ તેવું સ્મરણ અને મરણ થતાં મોક્ષ તેઓને આપીને, સંતોષ પામેલાઓને પણ લોકો માન આપે તે માટે લૌકિક સેવાથી વિશુદ્ધ કર્યા એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

इत्यादिश्य नृपान् कृष्णो भगवान् भुवनेश्वरः ।

तेषां न्ययुङ्क्त पुरुषान् स्त्रियोमज्जनकर्मणि ॥ ૨૪ ॥

ભુવનોના ઇશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રાજાઓને એમ કહીને તેઓને સ્નાન કરાવવાના કર્મમાં પુરુષોને (અને) સ્ત્રીઓને યોજ્યાં. ૨૪

કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સદાનંદ હોઈ તેમણે ભક્તોના સુખ માટેજ અવતાર લીધેલો હતો. (તેમની પાસે) સાધન ઘણાં હતાં એમ જણાવવા ‘ભુવનોના ઇશ્વર’ શબ્દ યોજેલ છે. આરંભમાં તેઓને મજ્જનકર્મણિ સ્નાન કરાવવાનાં કર્મમાં પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને યોજ્યાં. પુરુષો શ્રમ દૂર કરાવે, (અને) સ્ત્રીઓ સૌંદર્ય (પ્રાપ્ત) કરાવે તેથી જાનેને યોજ્યાં; અથવા સ્નાન ન કરવું પડે તેવાં કર્મોમાં અને સ્નાન કરાવવું પડે તેવાં કર્મોમાં એટલે જે કર્મો કરવામાં આવતાં સ્નાન કરવું પડે તથા સ્નાન કરવું ન પડે (તેવાં કર્મોમાં યોજ્યાં) એવો (અર્થ લેવો). હજામત કરાવવી, (તેલ વિગેરે) ચોળાવવું વિગેરેમાં સ્નાન (કરવું પડે છે અને) તિલક કરવું વિગેરેમાં સ્નાન (કરવું પડતું) નથી. ૨૪

सपर्यां कारयामास सहदेवेन भारत ।

नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्मૂषणैः सग्विलेपनैः ॥ ૨૫ ॥

હે ભારત ! રાજાઓને યોગ્ય વસ્ત્રો, ભૂષણો, માલાઓ અને લેપોથી સહદેવ પાસે (તેઓની) પૂજા કરાવી. ૨૫

પછી તે રાજાઓ (સહદેવના) ઘેર આવેલા હોવાથી જરાસંઘના પુત્ર સહદેવ પાસે તેઓની સપર્યાં વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરાવી. (પરિક્ષિતને) ધર્મના કાર્યમાં વિશ્વાસ રહે

૧ પ્રયત્ન કરી દેહનો નાશ કરવામાં આવે તો દેહનું બીજું એટલે દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારું કર્મ રહીજ નાય. એવા પ્રસંગે બીજો જન્મ થાયજ, એવો અર્થ છે. (લે)

તે માટે ' હે ભારત ' એમ સંબોધન કરેલું છે. પૂજનો પ્રકાર ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઉત્તમ ઝખ્ખા, પાઘડી વિગેરે (વસ્ત્રો)થી, કુંડલ વિગેરે ભૂષણોથી, માલાઓથી (અને) ચંદન વિગેરે (લેપો)થી (પૂજા કરાવી.) ૨૫.

મોજયિત્વા વરાન્નેન સુસ્નાતાન્ સમલક્ષ્ણાન્ ।

મૌઘૈશ્ચ વિવિધૈર્યુક્તાંસ્તામ્બૂલાઘૈર્નૃપોચિતૈઃ ॥ ૨૬ ॥

ઉત્તમ અન્નથી ભોજન કરાવીને, સારી રીતે નાએલા અને શણુગારેલાઓને રાજાને યોગ્ય તાંબૂલ વિગેરે જાતજાતના ભોગ કરાવ્યા. ૨૬.

પછી પકાવેલાં ઉત્તમ અન્નથી ભોજન કરાવીને, ફરી સાંજે નાએલા અને શણુગારેલાઓને નૃત્ય, ગીત વિગેરે જાતજાતના ભોગ કરાવ્યા. રાજાના ભોગમાં તાંબૂલ મુખ્ય હોવાથી, અન્ન અને વસ્ત્ર (ના ભોગ) સર્વને સમાન હોવાથી, (આ) લેહ ગૌણ જ છે. તે (તાંબૂલ વિગેરે) પણ રાજાને યોગ્ય (હતાં). ૨૬.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાને વિશુદ્ધ કરેલા તે (રાજા)ઓનું વર્ણન કરે છે :—

તે પૂજિતા મુકુન્દેન રાજાનો મૃષ્ટકુણ્ડલાઃ ।

વિરેજુર્મોચિતાઃ ક્લેશાત્ પ્રાવૃઢન્તે યથા ગ્રહાઃ ॥ ૨૭ ॥

મુકુંદે પૂજેલા ઉજળાં કુંડલોવાળા, દુઃખમાંથી છોડાવેલા તે રાજાઓ, વર્ષાઋતુના અંતે જેમ ગ્રહો ઘણા શોભે તેમ, ઘણા શોભ્યા. ૨૭.

પહેલાં બીજા મારફત શુદ્ધ થએલા હોવા છતાં, મુકુંદે વચનોથી અને ઉત્તમ પદાર્થો આપીને ફરીથી પૂજેલા બધાએ રાજાઓ મૃષ્ટકુણ્ડલાઃ રત્ન જેવાં ઉજળાં કુંડલોવાળા થઈ એટલે રાજ્યનાં ચિહ્નો પ્રાપ્ત કરી, પહેલાંની સ્થિતિ કરતાં પણ ઘણા વધારે શોભ્યા. તેનું કારણ ' દુઃખમાંથી છોડાવેલા ' વિશેષણથી કહેલું છે. દુઃખ ભોગવ્યા પછી ફરીથી શુદ્ધિ થતાં, વધારે કાંતિ થાય છે. આ (વિષય)નું દૃષ્ટાંત ' વર્ષાઋતુના અંતે જેમ ગ્રહો ઘણા શોભે તેમ ' શબ્દોથી કહેલું છે. વાદળાંઓ જાય ત્યારે શુક્ર વિગેરે ગ્રહો પહેલાં કરતાં પણ ઘણા ઉજળા થાય છે. વચમાં રહેલાં ભૂમિનાં રજકણો વરસાદથી અને વાદળાંઓની ગતિથી નીકળી જતાં હોવાથી, મેલવાળા (પદાર્થો) વચ્ચે રહેતા નહિ હોવાથી, ગ્રહો ઉજળા થાય છે. એવી રીતે પુરુષો પણ (દુઃખના) ભોગથી પાપનો નાશ થતાં (અને) શુદ્ધિથી બહારનો મેલ નીકળી જતાં, ભૂષણોથી ઘણા કાન્તિવાળા^૧ થાય છે, એવો અર્થ છે. ૨૭.

૧. ' સોજ્જ્વલા ' એટલે ઉજળાં રૂપવાળા, એવો અર્થ છે (લે).

પછી ભગવાન (તેઓને) પોતાની સાથે લઈ જશે એવી શંકા દૂર કરવા નીચેના શ્લોક કહે છે:—

સ્થાન્ સદશ્વાનારોપ્ય મણિકાશ્વનમૂષિતાન્ ।

પ્રીણય્ય સ્નૃતૈર્વાક્યૈઃ સ્વદેશાન્ પ્રત્યયાપયત્ ॥ ૨૮ ॥

ઉત્તમ અશ્વો ભેડેલા, મણિ અને સુવર્ણથી શણગારેલા રથોમાં બેસાડી, મધુર વચનોથી પ્રસન્ન કરી પોતપોતાના દેશોએ પહોંચાડ્યા. ૨૮

બધાને રથોમાં બેસાડ્યા, અને રથોને ઉત્તમ અશ્વો ભેડાવ્યા. વળી તે રથો મણિ, સુવર્ણ વિગેરેથી શણગારેલા હતા. પછી મધુર વચનોથી પણ તે રાજાઓને પ્રસન્ન કરીને (પોતપોતાને દેશ પહોંચાડ્યા). એવી રીતે કાયા, વાણી, અને મનથી તેઓને સંપૂર્ણ રીતે સુખી કરીને સ્વદેશાન્ (પોતપોતાના) જૂઠા જૂઠા દેશોએ પ્રત્યયાપયત્ પહોંચાડ્યા. નિરોધમાં પહોંચાડવાનું જરૂરી છે, અને તે ઘરમાં સ્થિર થાય ત્યાં સુધીનું (હોવું જોઈએ); તેમ ન હોય તો (પહોંચાડવાનું) અધૂરું જ કરેલું થાય (ગણાય). ૨૮.

એવી રીતે ભગવાનથી માન પામેલાઓ પોતાના દેશ ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ત एवं મોક્ષિતાઃ કૃચ્છ્રાત્કૃષ્ણેન સુમહાત્મના ।

યયુસ્તમેવ ધ્યાયન્તઃ કૃતાનિ ચ જગત્પતેઃ ॥ ૨૯ ॥

એવી રીતે ઉત્તમ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે દુઃખમાંથી મુક્ત કરાવેલા તેઓ તેમનું જ અને જગત્પતિના કૃત્યોનું ધ્યાન ધરતાં ગયા. ૨૯.

લોકમાં જેઓને મુક્ત કરાવવામાં આવે છે તેઓ પાસેથી ઉલટું કાંઈક લઈને અથવા લીધા વિના (તેઓને) સાંકળો વિગેરેથી માત્ર છૂટા કરવામાં આવે છે, પરંતુ આવી રીતે સર્વ સુખનાં સાધનો આપવામાં આવતા નથી. આમને તો આવી રીતે મુક્ત કરાવવામાં આવ્યા, અને તે પણ દુઃખમાંથી, કારણ કે થોડોક વિલંબ થયો હોત તો મહાદેવ માટે (તેઓને) હણવામાં આવ્યા હોત. શ્રીકૃષ્ણે એટલે સદાનંદે મુક્ત કરાવ્યા તેથી મુક્ત કરાવનારા ગુણોનો પાછલથી (તેમનામાં) પ્રવેશ થવાથી એવી રીતે (થયું), એવો અર્થ છે. મહાત્મા તો^૧ પોતાના ઉપકાર^૨ વિનાજ બીજાને

૧. (આ વાક્યમાં) 'પરં' શબ્દ બે વાર આવે છે. તેમાંનું એક 'તો' ના અર્થમાં છે, બીજું 'શત્રુ' ના અર્થમાં છે. (લે). 'બીજાને' એવો અર્થ પણ થાય છે.

૨. 'ઉપકાર વિનાજ' એટલે પોતે ઉપકાર કરે છે એવી બુદ્ધિ વિનાજ, એવો અર્થ જણાય છે.

મુક્ત કરે છે. આ (શ્રીકૃષ્ણ) તો ઉત્તમ મહાત્મા છે, તેથી પોતાની મેળે સર્વનું દાન કરે તે યોગ્ય છે. તેથી તેમનું જ અને ભગવાને કરેલાં સન્માન વિગેરેનું ધ્યાન ધરતાં તેઓ ગયા. વળી તેઓ આ (ભગવાનનું) સ્મરણ કરે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાન પતિ હોવાથી તે આવશ્યક છે, પરંતુ આ (સ્મરણ)થી પણ તેઓ બદલો વાળતા ન હતા એમ જણાવતાં ' જગત્પતિના ' એમ કહેલ છે. ૨૯.

પોતાના ઘેર જઈને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થએલા પોતાના ઘરમાં રહેનારાઓ પાસે તેમણે (ભગવાનના કૃત્યનું) ગાન કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

જગદુઃ પ્રકૃતિમ્યસ્તે મહાપુરુષચેષ્ટિતમ્ ।

યથાન્વશાસદ્ભગવાંસ્તથા ચક્રુસ્તન્દ્રિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

તેઓએ મહાપુરુષના ચરિત્રનું રૈયત પાસે ગાન કર્યું (અને) ભગવાને જેમ આજ્ઞા કરેલી તેમ આલસ વિનાના થઈ કર્યું. ૩૦.

મહાપુરુષનું ચરિત્ર આલુંજ હોય છે એમ મહાપુરુષ ભગવાનના ચરિત્ર (નું ગાન કર્યું). પછી અભિમાન વિનાના જ થઈને (ભગવાનની આજ્ઞાનું) પાલન કર્યું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ૩૦.

એવી રીતે તેમની જીવન્મુક્ત અવસ્થાનું નિરૂપણ કરીને જરાસંધના વધનું (રાજાઓની) મુક્તિમાં ઉપયોગીપણું કહીને, (તેનું) ભક્તિ અને ધર્મમાં ઉપયોગીપણું કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી (ભગવાન) ઈંદ્રપ્રસ્થ પાછા પધાર્યા તે કહે છે :—

જરાસંધં ઘાતયિત્વા ભીમસેનેન કૈશવ ।

પાર્થમ્યાં સંયુતઃ પ્રાયાત્ સહદેવેન પૂજિતઃ ॥ ૩૧ ॥

ભીમસેનથી જરાસંધનો ઘાત કરાવીને, સહદેવથી પૂજાએલા કૈશવ બે પાર્થો સાથે મળી (ત્યાંથી) નીકળ્યા. ૩૧.

ભીમસેનરૂપ સાધન^૧થી જરાસંધનો ઘાત કર્યો. બ્રહ્મા અને મહાદેવે તેનું રક્ષણ ન કર્યું,^૨ તેનું કારણ ' કૈશવ ' શબ્દથી (કહેલું છે) કે ક: બ્રહ્મા અને ઈશ: મહાદેવ, બંનેને મોક્ષ આપનાર હોવાથી, (ભગવાન તેમના) આશ્રય છે. પછી ઘવાયા વિનાના

૧. ' બલભદ્ર, અર્જુન, ભીમ વિગેરેના વ્યાજથી (શ્રીમદ્ભાગવત. ૨. ૭. ૩૫.) એ વાક્ય પ્રમાણે બલભદ્ર વિગેરેમાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી તેમણે ઘાત કરેલ એમ કહેલું હોવાથી તેઓ કરણ જ હતા. (લે).

૨. જરાસંધ બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર હોવાથી બ્રહ્મા તેનું રક્ષણ કરે, અને મહાદેવનો સેવક હોવાથી તે તેનું રક્ષણ કરે એમ સંભવતું હતું. (લે).

એ પૃથાના પુત્રો સાથે મળી, પિતાના વધનું પણ સ્મરણ નહિ કરતાં, દેવના અંશરૂપ સહદેવે પૂજેલા (ભગવાન) નીકળ્યા; પહેલાંની પેઠે દ્રેષનો ત્યાગ કરીને સારી રીતે (ત્યાંથી) નીકળ્યા, એવો અર્થ છે. ૩૧.

એવી રીતે આવીને, દૂરથી જ પોતાનું આગમન જણાવ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

ગત્વા તે સ્વાન્ડવપ્રસ્થં શઙ્ખાન્ દધ્મુર્જિતારયઃ ।

હર્ષયન્તઃ સ્વસુહૃદો દુર્હતાં ચાસુસ્વાવહાઃ ॥ ૩૨ ॥

શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલા તેઓએ ખાંડવપ્રસ્થ જઈને પોતાના મિત્રોને આનંદ પમાડતાં અને શત્રુઓને દુઃખ કરતાં શંખો વગાડ્યા. ૩૨.

ખાંડવ (વન) ને જાળ્યા પછી ત્યાં ઇંદ્રપ્રસ્થ પાસે ભગવાને ઘણા અદ્ભુત પદાર્થોવાળું નગર વસાવેલું હતું, ત્યાં જઈને ઇંદ્રપ્રસ્થના વતનીઓને (પોતાનું આગમન) જણાવવા માટે “ હૃષીકેશે પાંચજન્ય....(વગાડ્યો)” (ભગવદ્ગીતા ૧. ૧૫) એ શ્લોકમાં કહેલા શંખો વગાડ્યા. તેઓએ શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી ઉત્સાહથી (શંખો) વગાડ્યા. તે વગાડવાનું પ્રયોજન પોતાના મિત્રોને આનંદ પમાડવાનું અને શત્રુઓને દુઃખ કરવાનું હતું. ઘણા ભાગે રાત્રે (ખાંડવપ્રસ્થ) પહોંચેલા. ૩૨.

જે પ્રયાજનથી (શંખો) વગાડેલા તે (સિદ્ધ) થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તચ્છૃત્વા પ્રીતમનસઃ ઇન્દ્રપ્રસ્થનિવાસિનઃ ।

મેનિરે માગધં શાન્તં રાજા ચાપ્તમનોરથઃ ॥ ૩૩ ॥

તે સાંભળીને ઇન્દ્રપ્રસ્થના વતનીઓએ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થઈ જરાસંધને મરણ પામેલો માન્યો, અને રાજા સિદ્ધ થયેલ મનોરથવાળો થયો. ૩૩.

અથા ઇન્દ્રપ્રસ્થના વતનીઓ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થયા. તેઓએ (શંખના) અવાજ સાંભળીને જ જરાસંધને મરણ પામેલો માન્યો, અને રાજા સિદ્ધ થયેલ મનોરથવાળો થયો. ૩૩.

એવી રીતે નગરના વતનીઓ આનંદ પામતાં, પછી (તેઓને) નયનોને આનંદ આપવા તેઓ આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

અભિવન્ધ્યાથ રાજાનં મીમાર્જુનજનાર્દનાઃ ।

સર્વમાશ્રાવયાશ્ચક્રુરાત્મના યદનુષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

પછી ભીમ અર્જુન અને જનાર્દને રાજને નમસ્કાર કરીને પોતેજ કરેલું તે સર્વ સંભળાવ્યું, ૩૪.

ત્રણેએ અનુક્રમે પ્રસ્તાવનાને અનુસરીને આત્મના ભગવાને અથવા પોતે (પોતપોતે) (જે કરેલું) તેનો વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. જો કે અર્જુને કરેલું સ્પષ્ટ ન હતું, છતાં પણ શસ્ત્રથી (કરવાનું) યુદ્ધ વિગેરે પ્રાપ્ત થતાં તેણેજ (ભીમનું) રક્ષણ કરેલું એમ જાણવું, કારણ કે જે કરેલું તે સામાન્ય રીતે વર્ણવેલું છે. ૩૪.

એ પ્રમાણે સંભળાવવામાં આવતાં, યુધિષ્ઠિરની ભગવાનમાં આસક્તિ થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

નિશમ્ય ધર્મરાજસ્તત્કેશવેનાનુકમ્પિતમ્ ।

આનન્દાશ્રકણાન્ મુશ્ચન્ પ્રેમ્ણા નોવાચ કિંચન ॥ ૩૫ ॥

કેશવે કરેલી તે કૃપા સંભળીને, આનંદના આંસુઓનાં ખિંદુઓ પાડતાં ધર્મરાજે કંઈ કહ્યું નહિ. ૩૫

ધર્મરાજ અધિકારી હતા. તેથી આ સર્વ કેશવે અનુકમ્પિતમ્ કૃપાથી કર્યું એમ તેમણે જાણ્યું, પરંતુ પોતાના ભાઈઓનું (આ) પુરુષાતન હોવાનું જાણ્યું નહિ. પછી (કેશવ પ્રતિ) ઘણો પ્રેમ થવાથી, આનંદના આંસુઓનાં ખિંદુઓ પાડતાં, (તેમની) વાણી અટકી પડતાં, તેમણે (કેશવની) પ્રશંસા, અભિનંદન વિગેરે કંઈ પણ કહ્યું નહિ, એવો અર્થ છે. ૩૫

ઈતિ શ્રીલક્ષ્મણલદ્ધના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુખોધિનીમાં દશમા સ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં ચોવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય પચીસમો

પન્ચવિંશે નિરુદ્ધસ્ય રાજ્ઞો ધર્મો નિરૂપ્યતે ।

પ્રતિબન્ધવિહીનસ્ય પ્રેમગદ્ગદચેતસઃ ॥ ૧ ॥

પચીસમા (અધ્યાય)માં નિરોધ કરેલા, વિરોધ વિનાના, પ્રેમને લીધે ગદ્ગદચિત્તવાળા રાજાના ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧

આધિદૈવિકયજ્ઞોઽપિ ધર્મેઽત્ર વિનિરૂપ્યતે ।

તત્રાપિ બાધકં કૃણ્ણો ન્યવાસ્યદિતીર્યતે ॥ ૨ ॥

અહિં ધર્મમાં આધિદૈવિક યજ્ઞનું^૧ પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ (થએલ) વિદ્ય^૨ શ્રીકૃષ્ણે દૂર કર્યું એમ કહેવામાં આવે છે. કા. ૨

મોચનાદેવ રાજ્ઞાં હિ તત્સેવાઽત્ર નિરૂપિતા ।

બ્રહ્મણ્યત્વાન્માગધસ્ય બ્રાહ્મણેષ્વત્ર સંશયઃ ॥ ૩ ॥

રાજાઓને મુક્ત કરવાથી જ તેઓની સેવા આ (યજ્ઞ)માં કહેવાઈ. જરાસંધ બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારો હોવાથી, આમાં બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં સંશય (રહે). કા. ૩

અતઃ સર્વેઽત્ર ઋષયો નિરૂપ્યન્તે સ્વનામતઃ ।

આધિદૈવિકયજ્ઞસ્ય સર્વોપ્યુત્કર્ષ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

તેથી અહિં બધા ઋષિઓ પોતાના (તેમના) નામથી જણાવવામાં આવે છે. આધિદૈવિક યજ્ઞની બધીએ શ્રેષ્ઠતા કહેવામાં આવે છે. કા. ૪

આધ્યાત્મિકસ્તુ તચ્છેષઃ પ્રધાનાર્થો યતઃ પરઃ ॥

આધ્યાત્મિક (યજ્ઞ) તો તેના પેટાનો છે, કારણકે મુખ્ય પ્રયોજનવાળો બીજો (આધિદૈવિક) છે. કા. ૪^૧

ગયા અધ્યાયના અંતે એમ કહેલું છે કે (ધર્મરાજ) ભક્તિને લીધે આનંદથી ભરપૂર થયો. હવે તેવા (ધર્મરાજ)ના મનોરથની સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. આરંભમાં

૧. ' આધિદૈવિક યજ્ઞ ' એટલે ભગવાનની પૂજા, તેમાં વિદ્ય કરનાર શિશુપાલ હતો. (લે).

તે ભક્ત થયો એમ કહેવા માટે, પહેલાં આજ્ઞા કરવાને લીધે તે ભક્તથી વિરુદ્ધ (કાર્ય) કરનારો થઈ હવે તેણે તે(વી વર્તાણુક)નો ત્યાગ કર્યો એમ પાંચ (શ્લોકો)થી કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી દોષનો ત્યાગ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભમાં (તેનો) ઉદ્ધમ કહેવામાં આવે છે :—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः ।

कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥ ૧ ॥

એવી રીતે યુધિષ્ઠિર રાજાએ જરાસંધનો વધ અને સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનો તે પ્રભાવ સાંભળીને પ્રસન્ન થઈ, તેમને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧.

પોતાના ધર્મમાં રહેલા, ઉદાર, ભગવાનનો (પોતા ઉપરનો) ઉપકાર સાંભળીને જેણે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યું છે તેવા (યુધિષ્ઠિરે) વિભો: સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનો પોતાની ઉપરનો ભક્તિરૂપ પ્રભાવ જાણીને, અને વળી નારદ વિગેરેના મુખથી તેનો નિર્ણય સાંભળીને, (પોતે) કૃતાર્થ થયો તેથી પ્રસન્ન થઈને, પહેલાં કરેલો પોતાનો અપરાધ દૂર થાય તે માટે ભગવાનને કાંઈક કહ્યું, એવો અર્થ છે. ૧.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે :—

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યુધિષ્ઠિર કહે છે :—

ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकाः सहेश्वराः ।

बहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसवानुशासनम् ॥ ૨ ॥

स भवानरविन्दाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ।

धत्तेऽनुशासनं भूमस्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ૩ ॥

જેઓ ત્રણ લોકમાં ઉપદેશકો છે, ઈશ્વરસહિત સર્વ લોકો છે, તેઓ (જેમની) દુર્લભ આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને માથા ઉપરજ ચઢાવે છે, તે કમલના જેવાં નયનવાળા આપ, શોક કરવા યોગ્ય, પોતાને ઈશ્વર માનનારાઓની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે તે, હે પરમેશ્વર, ઘણુંજ ભારે અનુકરણ છે. ૨-૩

ત્રલોક્યગુરવઃ ત્રણ લોકમાં ઉપદેશકો એટલે બ્રહ્મા વિગેરે આજ્ઞા કરનારાઓ અથવા વેદમાં કહેલા ઋષિઓ, અને ઈશ્વરસહિત એટલે ઇન્દ્ર વિગેરે સહિત સર્વ લોકાઃ પ્રાણીઓ અથવા ભૂર્ વિગેરે (લોક) ના અભિમાની દેવો. એ પ્રમાણે લોક અને

વેદમાં તત્પર રહેનારાઓ, પોતે અધિકારી ન હોવાને લીધે (પોતાને) દુર્લભ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને માથા ઉપર ચઢાવે છે, એટલે ઘણા આદરથી (તે પ્રમાણે) વર્તન કરે છે એવો અર્થ છે. ૨.

‘ એમ હોય તેથી શું ? ’ એવો વિચાર આવે તેથી ત્રીજો શ્લોક કહે છે. તે જ સર્વના ઈશ્વર પુરુષોત્તમ આપ ભક્તો ઉપર દયા કરવા માટે કમલનાં જેવા નયનવાળા એટલે દ્વિષ્ટીજ (તેઓને) પુષ્ટ કરનાર થયા. એવા (ભગવાન) દીનાનામ્ શોક કરવા યોગ્ય, પોતાને ઈશ્વર માનનારા એટલે દોષવાળાઓની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતે વર્તે છે, તે કપટથી કરેલી મનુષ્ય હોવાની લીલાના દેખાવ કરતાં પણ ઘણું જ ભારે વિડમ્બનમ્ અનુકરણ છે. ૩.

હલકા (પુરુષ)ની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું અયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરી ‘ (ભગવાન) અયોગ્ય (આચરણ) કરે છે’ (એમ કહેવું) એ પણ અયોગ્ય હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં પ્રભુએ પણ તે (હલકાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન) કરવું યોગ્ય છે એમ કહે છે :—

न ह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।

कर्मभिर्वर्धते तेजो हसते च यथा रवेः ॥ ૪ ॥

કારણ કે એક, અદ્વિતીય, બ્રહ્મ, પરમાત્માનું તેજ, સૂર્યની પેઠે, કર્મોથી વધતું નથી, અને ઘટતું નથી. ૪.

જો આત્માઓ ઘણા હોય તો (તેઓમાં) હલકા અને મુખ્યની સ્થિતિ થતાં, બીજાના ગુણનો આશ્રય કરવાની (શાસ્ત્રમાં) મના હોય; પરંતુ (આત્મા) એક હોય ત્યારે જેમ હાથથી ચરણ ધોવામાં આવે છે તેમ હલકામાં હલકા અંગની પણ સેવા ઉત્તમ અંગ કરે ત્યારે વિરોધ થતો નથી. તેથી ભગવાન જગતમાં એકજ હોવાથી (તે હલકાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે તેમાં) વિરોધ નથી. ‘ હિ ’ કારણ કે ‘ શબ્દથી તો કહેલો તર્ક જણાવેલ છે.

વળી જ્યાં બેપણા જેવું હોય ત્યાં એકબીજાની હલકાપણાની સ્થિતિ માને, જેનાથી બીજો (કોઈ) નથી એવા ભગવાનજ જગતમાં સર્વ સ્થલે છે, તેથી ભગવાનમાં કોઈ પણ દૂષણ નથી એમ ‘ અદ્વિતીય ’ વિશેષણથી કહેલું છે.

વળી કાર્ય કરવાની પ્રેરણા કરવી, અને કાર્ય કરાવવું—આ જીવોનો ગુણ છે, પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મનો નથી. લીલાથી બીજાનો ગુણ સ્વીકારવામાં આવે તેમાં તો શું વડાઈ અથવા હલકાઈ થાય ? એમ ‘ બ્રહ્મ ’ શબ્દથી કહેલ છે.

વળી સર્વને વશ રાખનાર ભગવાન પરમાત્મા પ્રેરણા કરનારા હોઈ બધાઓને સુખ થાય તેમ સર્વ સ્થલે પ્રેરણા કરે છે. તેમાં શું ઉત્તમ અથવા અધમ છે ? બધાઓમાં

(કાંઈ પણ) ભેદ વિના ભગવાન રહેલા હોવાથી (તેમને) બીજાના ધર્મનો સંબંધ થાય ત્યારે પણ (તેમને) કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. જેમ આકાશમાં વાદળાં, અંધકાર અને પ્રકાશ છે, તેમ ભગવાનમાં પણ (જૂદા જૂદા પદાર્થો છે) એવા અભિપ્રાયથી ‘ પરમાત્મા ’ શબ્દ કહેલો છે. તેથી જ પોતાના કર્મોથી, કર્મસ્વયં પરમ સ્થિતિમાં રહેલા, નહિ લેવાતા (ભગવાન)નું તેજ વધતું પણ નથી, તેમ ઘટતું પણ નથી. અલૌકિકપણાને લીધે ‘ સૂર્યની પેઠે ’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ઊંચાં તથા હલકાં સ્થાનમાં ફિરણોનો સંબંધ થવા છતાં પણ (સૂર્યની) કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, અને (સૂર્યનાં ફિરણોને) સર્વ ગ્રહોનો સંબંધ થાય તો પણ કયાંય પણ (તેનો) ઉદય અથવા અસ્ત થતો નથી. ૪.

“ એમ હોય તો ભગવાન (પોતે) સર્વના ઈશ્વર હોવાનું જ કેમ માને છે ? (પોતાની) હલકી સ્થિતિ કેમ માનતા નથી ? ‘ તેમ હોય (ભગવાન પોતાની હલકી સ્થિતિ માનતા હોય) તો જીવોની (ભગવાન) હલકા હોવાની બુદ્ધિ થતાં, તેઓનો નાશ થશે ’ એમ કહેવામાં આવે, ચાલુ પ્રસંગમાં પણ તેમ થશે ” એવી શંકા થતાં, નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

ન વ તેજજિત મક્તાનાં મમાહમિતિ માધવ ।

ત્વં તવેતિ ચ નાનાધીઃ પશૂનામિવ વૈકૃતા ॥ ૫ ॥

હે અજીત! હે માધવ ! હું, મારું, અને તું, તારું ’ એવી પશુઓના જેવી વિકારવાળી ભેદબુદ્ધિ આપના ભક્તોની હોતી નથી જ. ૫.

હે અજિત એટલે કોઈને પણ વશ ન થાઓ તેવા આપના ભક્તોને ‘ હું મારું ’ એવું પોતાના સંબંધી પોતાની વડાઈ દર્શાવનારું અભિમાન કોઈ પણ સમયે થતું નથી પંચભૂતના બનેલા દેહવાળા જીવોને વડાઈ તો લક્ષ્મીથી જ થએલી હોય છે, અને તે (લક્ષ્મી)ના તો આપ જ પતિ છો. તેથી આપમાં તો અભિમાન શેનું જ થાય ? એવો ભાવ છે. વળી ત્રણ પ્રકારના^૧ અદ્વૈતવાળા આપના ભક્તોને કોઈપણ (પદાર્થ)માં (અભિમાન થતું નથી), અને દ્રવ્ય વિગેરે જૂદાં થાય (ગણાય) તે માટે ‘ તું, તારું ’ એવી બુદ્ધિ થતી નથી. ‘ જે જેનામાં શ્રદ્ધાવાળો છે, તે તેવો જ છે ’ (ભ. ગી. ૧૭. ૩) એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે (આપના ભક્તો) આપસ્વયં જ હોવાથી તેમને સર્વોત્તમપણું સદા સ્ફૂરે છે. તેથી (તેઓને) નાનાધીઃ ભેદબુદ્ધિ થતી નથી.

‘બધાએ (જીવો)ની બુદ્ધિ દુષ્ટ હોઈ છે, ભક્તોમાં શું સરસાઈ છે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પશુઓના જેવી’ શબ્દો યોજેલા છે. દુષ્ટ હોવા છતાં પણ (બીજાઓની બુદ્ધિ) બહિર્મુખની થાય છે એવો (અર્થ છે.)

૧ ભાવાદ્વૈત, ક્રિયાદ્વૈત, અને દ્રવ્યાદ્વૈત એ ત્રણ પ્રકારનાં અદ્વૈત શ્રીમદ્ભાગવત. ૭-૧૫-૬૨ માં કહેલાં છે. (લે).

‘લેદબુદ્ધિ લગવાનના સંબંધમાં થાય, તેમાં કાંઈ લેદ નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિકારવાળી’ વિશેષણ યોજેલું છે. (લક્તો ન હોય તેઓની) તે (બુદ્ધિ) વિકારવાળી હોય છે, કારણકે વાસ્તવિક રીતે લેદ નથી, એવો ભાવ છે. ૫

આવી રીતે સર્વના આત્મા હોવાપણું વિગેરે લગવાનના ગુણને લીધે અનુસંધાનથી યોતાનો આપરાધ દૂર કરી, વિદ્ય વિનાના થઈ, (યુધિષ્ઠિરે) ધૃત્તેલા રાજસૂય (યજ્ઞ) નો આરંભ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :-

इत्युक्त्वा याज्ञिये काले वव्रे युक्तान् स ऋत्विजः ।

कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥

એમ કહીને યજ્ઞના સમયે શ્રીકૃષ્ણનું અનુમોદન પામેલા તે પાર્થ યોગ્ય બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોને ઋત્વિજ તરીકે પસંદ કર્યા. ૬

કાલ મુખ્ય હોવાથી ‘યજ્ઞના સમયે’ એમ કહેલું છે. રાજસૂય (યજ્ઞ) પણ ખાર દિવસમાં કરાય તેવો હોવાથી માઘ માસમાં જ (તેનો) આરંભ થાય છે. એક વર્ષમાં થનારા (યજ્ઞ)નો પણ તેજ (આરંભનો) સમય છે. ‘યુક્તાન’ ‘યોગ્ય’ એટલે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા અથવા (શાસ્ત્રથી) મના કરવામાં આવેલ ન હોય તેવા, ઘણા ભાગે વૃદ્ધ, વિદ્યા અને તપની સમૃદ્ધિવાળા ઋત્વિજોને અધ્વર્યુ વિગેરેની સ્થિતિએ પસંદ કર્યા. ‘શ્રીકૃષ્ણનું અનુમોદન પામેલા’ વિશેષણથી વિદ્ય થવાની શંકા દૂર કરેલી છે. ‘પાર્થ’ શબ્દથી નિશ્ચયપૂર્વક લગવાનનું સાહાય્ય સૂચવેલું છે. બધાએ યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણો જ ઋત્વિજ હોય છે, તેથી ‘બ્રાહ્મણોને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વિદ્યા અને તપની સમૃદ્ધિવાળા ક્ષત્રિયોને ઋત્વિજ કર્યા ન હતા. ‘બ્રહ્મવાદી’ વિશેષણથી બ્રાહ્મણોનું પણ ઉત્તમપણું જણાવેલું છે. ૬

નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી તે (બ્રાહ્મણો)નાં નામ કહે છે:-

द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गौतमोऽसितः ।

वसिष्ठश्चयवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥ ७ ॥

विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ।

पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन एव च ॥ ८ ॥

अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ।

वीतिहोत्रो मधुच्छन्दा वीरसेनोऽकृतव्रणः ॥ ९ ॥

(૧) દ્વૈપાયન (૨) ભરદ્વાજ (૩) સુમંતુ (૪) ગૌતમ (૫) અસિત
(૬) વસિષ્ઠ (૭) વ્યવન (૮) કણ્વ (૯) મૈત્રેય (૧૦) કવચ (૧૧) ત્રિત. ૭

(૧૨) વિશ્વામિત્ર (૧૩) વામદેવ (૧૪) સુમતિ (૧૫) જૈમિનિ (૧૬) કંતુ
(૧૭) પૈલ (૧૮) પરાશર (૧૯) ગર્ગ, અને વળી (૨૦) વૈશમ્પાયન. ૮

(૨૧) અથર્વા, (૨૨) કશ્યપ (૨૩) ધૌમ્ય (૨૪) રામ (૨૫) ભાર્ગવ
(૨૬) આસુરિ (૨૭) વીતિહોત્ર (૨૮) મધુચ્છંદા (૨૯) વીરસેન (૩૦)
અકૃતપ્રણ. ૯

જો કે અહિં (યજ્ઞમાં) ઘણા પ્રાહ્મણોની જરૂર છે, છતાં ઉત્તમ આટલા જ છે એમ અકૃતપ્રણ સુધીના ત્રીસ ઋષિઓનાં નામ અહિં કહેલાં છે. સત્તર ઋત્વિજો દશ ચમસ^૧ રાખનારા, (અને) ત્રણ એકધન વાળા;^૨ અથવા ઉત્તમપણું વિગેરે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા દશ દશ પોતાના જેવા બીજા સૂચવનારા કહેલા છે. પહેલા (સાતમા) શ્લોકમાં કહેલા અગીઆર પ્રાહ્મણોજ પ્રદ્ધ જાણનારા છે, વિશ્વામિત્ર વિગેરે નવ મધ્યમ છે, અથર્વા વિગેરે દશ છે. અથવા રામ ભાર્ગવને એક ગણતાં નવ છે. આ સર્વ મોટા ઉપાખ્યાનવાળા છે. ૭-૯

બીજા પણુજાનઓ અને પ્રાહ્મણોને ખોલાવેલા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

उपहृतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः ।

धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥ ૧૦ ॥

વળી તેજ પ્રમાણે બીજા દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃપ વિગેરે, પુત્રો સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર, અને ઘણી બુદ્ધિવાળા વિદુરને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૦

ભીષ્મ વિગેરે ઉત્તમ બંધુઓ, દ્રોણ વિગેરે ગુરુઓ, કૃપ વિગેરે માન આપવા યોગ્યોને પણ (આમંત્રણ આપેલાં). સર્વ સાથે મૈત્રી કરેલી એમ જણાવવા ‘પુત્રો સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર’ શબ્દોથી ધૃતરાષ્ટ્ર વિગેરેને આમંત્રણ આપ્યાનું કહેલું છે. દુર્યોધન વિગેરે (પુત્રો) સહિત (ધૃતરાષ્ટ્રને આમંત્રણ આપેલ). અને વળી વિદુર શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થએલ હોવા છતાં ઘણી બુદ્ધિવાળો હોવાથી, બીજાના મુખ્યપણાને લીધે સ્માર્ત જ્ઞાનમાં પૂર્ણ હોવાથી (તેને) આમંત્રણ આપવું યોગ્ય હતું. ૧૦

૧ યજ્ઞમાં સોમનું પાન કરવાનો ચાટવો ‘ચમસ’ કહેવાય છે.

૨ યજ્ઞમાં જલ રાખવાનો કળશો ‘એકધન’ કહેવાય છે.

વધારે (કહેવા)થી શું ? જગતમાં રહેલા આરે વર્ણોને આમંત્રણ આપેલું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાઃ શૂદ્રા યજ્ઞદિદક્ષવઃ ।

તત્રેયુઃ સર્વરાજનો રાજાં પ્રકૃતયો નૃપ ॥ ૧૧ ॥

બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો (અને) શૂદ્રો (ને આમંત્રણ આપવામાં આવેલાં). હે નૃપ ! યજ્ઞનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા સર્વ રાજાઓ અને રાજાઓની સ્ત્રીઓ ત્યાં ગએલાં. ૧૧

‘યજ્ઞનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા’ એ વિશેષણથી આ વિષયમાં શ્રદ્ધાથી અધિકાર (પ્રાપ્ત થએલ) કહેલો છે. માત્ર આમંત્રણ આપવામાં આવેલ એટલું જ નહિ, પરંતુ બધા આવ્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છું. ખીજની સ્ત્રીઓ આવશે જ, રાજાની સ્ત્રીઓ નહિ આવે (એમ જણાય), તેથી ‘રાજાની સ્ત્રીઓ’ શબ્દોથી તેઓ (આવ્યાનું) કહેલું છે. ‘હે નૃપ !’ એવું પ્રેમથી સંબોધન કરેલું છે.

તતસ્તે દેવયજનં બ્રાહ્મણાઃ સ્વર્ણલાઙ્ગલૈઃ ।

કૃષ્ટવા તત્ર યથામ્નાયં દીક્ષયાન્વક્રિરે નૃપમ્ ॥ ૧૨ ॥

પછી તે બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞની ભૂમિને સુવર્ણના હળથી ખેડીને, ત્યાં શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે રાજાને દીક્ષા આપી. ૧૨

રાજસૂય, અગ્નિવાળા ઇચ્છા કરી શકે તેવો હોવાથી, ‘આ (ભૂમિ) અગ્નિના ઘણા દાહથી ભય પામી’ એ ઉપાખ્યાનમાં (ભૂમિને) ખેડવાનું કહેલું છે. પછી દેવયજનં એટલે આ (જ) સ્થાનમાં દેવોની પૂજા કરવામાં આવે છે તે સ્થાનને બ્રાહ્મણોએ પોતે છ બલદો અથવા બાર બલદો બેડેલા સુવર્ણના હળથી ખેડી, અને (તેમાં) વાવણી કરી, ત્યાં જ યથામ્નાયં શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે (રાજાને) દીક્ષયાન્વક્રિરે દીક્ષા આપી, એવો અર્થ છે. ‘અમ્યુત્સાદયામ્’ એ (પાણિનિસૂત્ર ૩. ૧. ૪૨) પ્રમાણે આ (શબ્દ)નો પણ ‘આમ્’ પ્રત્યય વૈદિક છે. ૧૨

નીચેના શ્લોકમાં યજ્ઞમાં પદાર્થોની સમૃદ્ધિ કહે છે:-

હૈમાઃ કિલોપકરણા વરુણસ્ય યથા પુરા ।

ઇન્દ્રાદયો લોકપાલા વિરિજિવશિવસંયુતાઃ ॥ ૧૩ ॥

સગણાઃ સિદ્ધગન્ધર્વા વિદ્યાધરમહોરગાઃ ।

મુનયો યક્ષરક્ષાંસિ સ્વગાઃ કિન્નરચારણાઃ ॥ ૧૪ ॥

રાજાનશ્ચ સમાહૂતા રાજપત્ન્યશ્ચ સર્વશઃ ।

રાજસૂયં સમીયુઃ સ્મ રાજઃ પાણ્ડુસુતસ્ય વૈ ॥ ૧૫ ॥

પહેલાં વરુણના (યજ્ઞમાં) હતી તેવી સુવર્ણની સામગ્રી ખરેખર હતી. બ્રહ્મા અને શંકર સાથે ઈંદ્ર વિગેરે લોકપાલો, ૧૩. ગણોસહિત સિદ્ધો અને ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, મોટા સર્પો, મુનિઓ, યક્ષો, અને રાક્ષસો, પક્ષીઓ, કિત્તરો અને ચારણો ૧૪. અને રાજાઓ અને રાજાઓની પત્નીઓ આમંત્રણ આપેલાં હોવાથી રાજા પાંડુપુત્રના રાજસૂય (યજ્ઞ)માં સર્વ તરફથી ગયા. ૧૫

‘કિલ’ ‘ખરેખર’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) લોક આ વિષયમાં પ્રમાણ છે. વરુણ ખજાનાનો પતિ હોવાથી, તેનું દષ્ટાંત અહિં આપેલું છે. ‘પહેલાં’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેને પણ આ સમયે (આવો ખજાનો) ફેલાઈ હતો, એમ (યુધિષ્ઠિરની) સર્વથી સરસાઈ (કહી). ‘દેવ વિગેરે લોકપાલો અને બીજા દ્વીપમાં રહેનારા રાજાઓ આવ્યા નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી તેઓને (કરેલું) આમંત્રણ અને તેમનું આગમન (તેરમા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કહે છે. બ્રહ્મા અને શંકર સાથે (ઈંદ્ર વિગેરે દેવો આવ્યા). ૧૩.

‘સગણાઃ’ ગણો સહિત (આવ્યા). અથવા આદિત્ય, વિશ્વ વિગેરે ગણદેવો (આવ્યા); અને સિદ્ધો અને ગંધર્વો વિગેરે (આવ્યા). ‘મુનિઓ’ એટલે સમર્પિતરૂપ અધિકારીઓ, કુબેર, પુલસ્તિ, વિલીપણુ વિગેરે યક્ષો અને રાક્ષસો, ગરુડ વિગેરે પક્ષીઓ, અને કિત્તરો અને ચારણો (આવ્યા). ૧૪

પછી બીજા દ્વીપમાં રહેલા રાજાઓ, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (સૂચવેલા) ગ્રાહણો અને વૈશ્યો આમંત્રણ આપેલા હોવાથી આવ્યા; અને રાજાઓની પત્નીઓ સર્વ તરફથી એટલે જ્યાં જઈ ન શકાય તેવા સ્થલેથી પણ (આવી), કારણકે રાજસૂય (યજ્ઞ) આવી. ‘સ્મ’ શબ્દથી પ્રમાણ કહેલું છે. મોટો (પુરુષ યજ્ઞ) કરે છે, તેથી ત્યાં આવવામાં શરમ નથી, એમ જણાવવા ‘રાજા પાંડુપુત્રના’ શબ્દો યોજેલા છે. ૧૫

‘વિચાર વિના બધાને આવવાનું શું પ્રયોજન ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

મેનિરે કૃષ્ણમક્તસ્ય સૂપર્ણમવિસ્મિતાઃ ।

અયાજયન્ મહારાજં યાજ્ઞકા દેવર્ક્ષસઃ ।

રાજસૂયેન વિધિવત્ પ્રાચેતસમિવામરાઃ ॥ ૧૬ ॥

તેઓએ માન્યું કે શ્રીકૃષ્ણના ભક્તને (આ યજ્ઞ) રહેલાઈથી થઈ શકે તેવો છે, (અને) વિસ્મય પામ્યા નહિ. જેમ દેવોએ વરુણને કરાવેલો તેમ દેવના જેવા તેજસ્વી યજ્ઞ કરાવનારાઓએ મહારાજને વિધિપ્રમાણે રાજસૂય (યજ્ઞ) કરાવ્યો. ૧૬.

ખીજનને દેશ વિગેરે શુદ્ધ પ્રાપ્ત ન થાય તેથી (યુધિષ્ઠિરથી) સહેલાઈથી થઈ શકે તેવો હતો. તેથીજ ઘણી સમૃદ્ધિ જોઈને પણ તેઓ વિસ્મય પામ્યા નહિ. પછી યજ્ઞ કરાવનારા ઋત્વિજોએ મહારાજને રાજસૂય યજ્ઞ કરાવ્યો. ‘દેવના જેવા તેજસ્વી’ એ વિશેષણથી યજ્ઞના પ્રકાશ કરાવવાનું તેઓનું સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. ‘વિધિપ્રમાણે’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કોઈ પણ અંશમાં અનુકલ્પ^૧ ન હતો. ‘દેવોએ વરુણને કરાવ્યો તેમ’ એ પહેલાંની પેઠેજ દૃષ્ટાંત કહેલું છે.

સુત્યેઽહન્યવનીપાલો યાજકાન્ સદસસ્પતીન્ ।

અપૂજયન્ મહાભાગાન્ યથાવત્સુસમાહિતઃ ॥ ૧૭ ॥

સોમ કાઢવાના દિવસે રાજાએ મહાભાગ્યવાળા યજ્ઞ કરાવનારાઓ તથા સભાસદોની વિધિપ્રમાણે ઘણા શાંત ચિત્તથી પૂજા કરી. ૧૭.

પછી સોમ કાઢવાના મુખ્ય દિવસે, ‘મધ્યાહને સોમ કાઢવાના સમયે દક્ષિણા લઈ જાય છે, ‘જેટલા સભાસદો હોય તે બધા દક્ષિણા આપવા યોગ્ય છે’ એ વાક્યો પ્રમાણે સોમ કાઢવાના દિવસે દક્ષિણા આપવાના આરંભમાં રાજાએ યજ્ઞ કરાવનારા ઋત્વિજોની, સદસસ્પતીન્ સભાસદોની અને ખીજ પણ ઘણા ભાગ્યવાળાઓની પૂજા કરી. ‘ઘણા શાંત ચિત્તથી’ એટલે ‘ક્રોધ, લોભ વિગેરે વિનાના થઈ, ‘વિધિપ્રમાણે’ એટલે આત્રેય^૨ વિગેરેની પૂજા કરવાના પ્રકારથી (પૂજા કરી). ૧૬.

આધિદૈવિકની પૂજા માટે આ જ યજ્ઞ મુખ્ય હોવાથી, અહિં (કોણ પૂજા કરવા યોગ્ય છે તેનો) નીચેના શ્લોકથી આરંભી સુકતાલીસમા સુધીના શ્લોકોથી વિચાર કરવામાં આવે છે :—

સદસ્યાગ્ર્યાર્હણાર્હૈ વૈ વિમૃશન્તઃ સમાસદઃ ।

નાધ્યગચ્છન્નૈકાન્ત્યાત્ સહદેવસ્તદાબ્રવીત્ ॥ ૧૮ ॥

સભાસદોમાં મુખ્યપણાને લાયક કોણ તે વિષે વિચાર કરતાં, (મુખ્યપણાનો) નિર્ણયકારક (હેતુ) નહિ હોવાથી, સભાસદો નિર્ણય કરી શક્યા નહિ; ત્યારે સહદેવે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૮.

બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોમાં સભાસદોમાં મુખ્યપણાને લાયક બહુ પ્રસિદ્ધ છે, જેમ કે બ્રાહ્મણોમાં બ્રહ્મ જાણનાર જ તેને યોગ્ય હોવાથી યાજ્ઞવલ્કયને એક હબ્બર

૧. મુખ્ય જોઈએ તે પદાર્થ ન મળે ત્યાં ખીજથી ચલાવી લેવું તે ‘અનુકલ્પ’ કહેવાય છે.

૨. સભાસદોના ગાઢ સંબંધવાળો પુરોહિત ‘આત્રેય’ કહેવાય છે.

આયસ્વ (દક્ષિણ) આપેલી^૧. જો અહિં આકાર ધારણ કરીને પરબ્રહ્મ (રહેલા) ન હોય, તો જીવોમાં તે (બ્રહ્મવિદ્યા) જાણનાર પણ મોટો થાય (ગણાય); પરંતુ જ્યાં જેમના મહિમાનો દોષ થએલો નથી તેવા ભગવાનજ આકાર ધારણ કરીને રહેલા છે, ત્યાં પહેલાના નિયમ પ્રમાણે અનુકલ્પ^૨ જ કરવો, અથવા ભગવાનને (મુખ્યપણું) આપવું ? કારણ કે અનુકલ્પથી પણ આરંભ કરવામાં આવે ત્યારે તેનાથીજ સમાપ્તિ કરવી જોઈએ.

કેટલાકનો મત એવો હતો કે બધા યજ્ઞોમાં ઋષિઓએ અનુકલ્પ જ કરેલો હોવાથી અહિં પણ બ્રહ્મ જાણનારાઓમાં કોઈપણ (પ્રકારની) શ્રેષ્ઠતાને લીધે જે ઉત્તમ હોય, તેજ પૂજા (કરવા) ને યોગ્ય છે. તેમ હોય તો યજ્ઞો સર્વમાં રહેલા હોવાનું કહેલ હોવાથી વ્યાસ અથવા વસિષ્ઠ (પૂજા કરવા યોગ્ય) થાય. બીજી રીતે મુખ્યનો સંભવ હોય ત્યાં હલકાની કલ્પના અયોગ્ય હોવાથી, બીજાઓનો મત એવો હતો કે ભગવાન જ તેને યોગ્ય છે. બીજાઓ એવા મતના હતા કે એમ હોય તો પણ વ્યાસ (ભગવાન અને બ્રહ્મ જાણનાર) ઉભય પ્રકારના હોવાથી, કુલમાં વૃદ્ધ હોવાથી અને (યુધિષ્ઠિર વિગેરેના) પિતામહ હોવાથી, તે જ (પૂજા કરવા) યોગ્ય હતા. બીજાઓ એમ કહેતા હતા કે સર્વ ધર્મ જાણનાર ભીષ્મ તેમનાથી (વ્યાસથી) પણ મોટા હોવાથી તે જ યોગ્ય હતા. બીજાઓ એમ માનતા હતા કે તે (ભીષ્મ)ના પણ ગુરુ પરશુરામ યોગ્ય હતા, અને બધામાં જૂઠા જૂઠા પ્રકારના વિચાર પ્રસરતા હતા. તેમાં (મુખ્યપણું) સિદ્ધ કરનારો વ્યભિચાર^૩ વિનાનો કોઈ પણ હેતુ ન હતો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું બ્રહ્મ જાણનાર હોવાપણું, ભગવત્પણું, માન આપવા યોગ્યપણું, ઉત્તમપણું અથવા બીજું સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ હોવાપણું, સર્વકલાઓથી ભરપૂર હોવાપણું, સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા હોવાપણું કોઈક જ જાણતું. તેથી (ભગવાનના) અંશ હોવાપણુંજ (સર્વમાં) સમાન હોવાથી પહેલાં બધાની (શ્રીકૃષ્ણને ઉત્તમપણું આપવામાં) સંમતિ થતી ન હતી. તેથી બધાએ સભાસદોએ ઉત્તમપણાનો વિચાર કરતાં કોઈને પણ સર્વથી ઉત્તમ જાણ્યા નહિ. તેનું કારણ ‘ નિર્ણયકારક નહિ હોવાથી ’ શબ્દથી કહેલું છે. તે પ્રસંગે સાક્ષાત્ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ હોવાપણાને અને સર્વ દોષ વિનાના હોવાપણાને (ઉત્તમપણાનો) હેતુ માનનાર સહદેવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં તે (હેતુ) સિદ્ધ કરવા કહ્યું, કારણ કે તે જ્ઞાનકલાનો અવતાર, સર્વ જાણનાર હોઈ, બાર વર્ષમાં થનાર જાણતો

૧. દૈવરાતિ જનકના યજ્ઞમાં યાગવલ્ક્યને આવું આયોજન દાન થયું હતું, એવી કથા મહાભારતના શાંતિપર્વમાં છે.

૨. મુખ્ય પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં તેના જેવા બીજાથી કાર્ય ચલાવી લેવું તેને ‘ અનુકલ્પ ’ કહે છે.

૩. બધા હેતુઓ સત્યભિચાર દોષવાળા હેતુભાસ હતા, એવો અર્થ છે.

હતો; છતાં પણ પૂછ્યા વિના બોલતો ન હતો. આ પ્રસંગે (થતા) વિચારમાં તો બધાએ પૂછેલા ગણાય, તેથી ભગવાનની પ્રેરણાથી તે બોલ્યો. ૧૮.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે કહે છે :—

અર્હતિ હચ્યુતઃ શ્રૈષ્ઠ્યં ભગવાન્ સાત્ત્વતાં પતિઃ ।

एष वै देवताः सर्वं देशकालधनादयः ॥ १९ ॥

વૈષ્ણવોના પતિ ભગવાન અચ્યુત ઉત્તમપણાને યોગ્ય છે. આ, નિશ્ચય સર્વ દેવતાઓ, દેશ, કાલ, ધન વિગેરે છે. ૧૯

તેનો હેતુ ‘ભગવાન’ શબ્દથી કહેલો છે. ‘ભગવત્પણું’ વ્યાસ વિગેરેમાં પણ છે એવી શંકા થાય, તેથી ‘વૈષ્ણવોના પતિ’ શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે બીજાઓ કાર્યને માટે, ભગવાનના અંશ પુરુષે રચેલા જગતના એક ભાગનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે માટે કોઈક અંશથી અવતરેલા છે, (અને) શ્રીકૃષ્ણ તો વૈષ્ણવોના પતિ હોવાથી, કાલને ઠગીને કાલના ઘરમાં આવેલાઓને લઈ જવા પધારેલા હોવાથી, મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા પતિ હોવાથી પધારેલા છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાનેજ લીધે કાલના સંબંધવાળાઓ તેમને બાણતા નથી. તેથી આ ‘પૂણું ભગવાન હોવાપણું’ એ વ્યભિચાર વિનાનો હેતુ છે.

“ છતાં પણ પ્રકરણને અનુસરીને પદાર્થનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ‘(આપની) વિભૂતિઓનું પૂજન કરીશ ’ (ઉત્તરાર્ધ ૨૩. ૩) એ વાક્ય પ્રમાણે અહિં પ્રકરણ દેવોની પ્રીતિ છે. જે સેવકોને આપવા યોગ્ય છે, તે સ્વામીને આપી શકાતું નથી. સ્વામીના દર્શન થતાં હોય ત્યારે પણ લોકો સેવકોને આપે છે ” એવી શંકા થાય, તેથી ‘ આ નિશ્ચય સર્વ દેવતાઓ છે ’ એમ કહેલું છે. જે બંધા દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાના હોય તો (દેવતાઓને રહેવાના) સ્થાન કરતાં (દેવતાઓનું) સ્વરૂપ ઉત્તમ હોવાથી, ‘ જેટલા દેવતા છે (તે બ્રહ્મ બાણનાર બ્રાહ્મણમાં રહેલા છે)’, ‘ જેની ભગવાનમાં નિષ્પ્રયોજન ભક્તિ છે, (તેમાં સર્વ દેવતાઓનો વાસ છે)’ વિગેરે વાક્યોનો આદર તજીને સાક્ષાત્ સર્વ દેવતારૂપ ભગવાનની જ પૂજ કરો, એવો અર્થ છે. જેમ ‘ અગ્નિ સર્વ દેવતાઓ છે, ‘ જલ સર્વ દેવતાઓ છે ’ એ જૂઠા જૂઠા ઉપાખ્યાનોમાં તેઓનું સર્વદેવપણું ગોણુભાવથી^૧ કહેલું છે, તેવો ઉપચાર^૨ કરેલો નથી એમ જણાવવાં ‘વૈ’ ‘નિશ્ચય’ શબ્દ યોજેલા છે. જેમ ‘ દેવો અને અસુરો યુદ્ધ કરતા હતા. તે દેવો ભય પામી અગ્નિમાં પેઠા. તેથી અગ્નિ સર્વ દેવતાઓ છે એમ કહે છે, ’ તેમ અગ્નિએ પણ ‘ તે સંતાઈ ગયો, તેણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો ’ એ વાક્ય પ્રમાણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો. એવી રીતે કોઈ એક નિમિત્તથી જ સર્વનું સર્વદેવતારૂપપણું ગોણુ જ છે.

૧ ‘ગોણુભાવથી’ એટલે ગોણુ છે ભાવ જેમનો તેવા હોવાથી એવો અર્થ છે.

૨ સરખા ગુણોને લીધે એકજ હોવાની કલ્પના કરવામાં આવે તેને ઉપચાર કહે છે.

ભગવાન સ્વભાવથીજ સર્વ દેવતાસ્વરૂપ છે. ‘કોઈવાર આત્માજ સર્વ થાય છે’ એ મત પ્રમાણે તે જ દેવો અહિં (શ્રીકૃષ્ણમાં) પૂજવા યોગ્ય છે; અથવા ‘ઇંદ્ર વિગેરે બાહુઓ છે’ વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે આધિદેવિકોજ યજ્ઞનો ભાગ લેનારા હોય છે.

‘છતાં પણ કોઈક દેશમાં કોઈક કાલમાં ત્યાં થતો યજ્ઞ (અને) ઋષિઓ તે (દેશ અને કાલ) ને આધીન હોવાથી, પ્રકરણને લીધે તે દેશ અને તે કાલના અભિમાનવાળી દેવતા જ પૂજા કરવા યોગ્ય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘દેશ, કાલ, ધન છે’ શબ્દ યોજેલા છે.

‘છતાં પણ યોગ્યનો યોગ્ય સાથે સંબંધ થાય છે. તેથી ધન વિગેરે હલકા પદાર્થો સાક્ષાત્ ભગવાનને કેમ આપી શકાય? લોકમાં પણ શૂદ્ર પોતાની કન્યા વિપ્ર ગુરુ (તથા) સ્વામીને આપતો નથી, પરંતુ શૂદ્ર અધમ હોવા છતાં તેને જ આપવા ઇચ્છે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ધન વિગેરે’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘વિગેરે’ શબ્દથી વસ્ત્રો, આભરણો, ગાયો વિગેરે કહેલાં છે. ૧૯

એવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણમાં) બ્રહ્મપણું સ્વીકારી લઈ, તેમને (મુખ્યપણું) આપવાનું સિદ્ધ કર્યું. બ્રહ્મપણું તો નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:—

યદાત્મકમિદં વિશ્વં ક્રતવશ્ચ યદાત્મકાઃ ।

અગ્નિરાહુતયો મન્ત્રાઃ સાંખ્યં યોગશ્ચ યત્પરઃ ॥ ૨૦ ॥

આ વિશ્વ જેમના રૂપ છે અને યજ્ઞો જેમના રૂપ છે, (આ) અગ્નિ, આહુતિઓ, મંત્રો (છે), સાંખ્ય અને યોગ જેમનામાં લીન થએલા છે (તેવા શ્રીકૃષ્ણ છે). ૨૦

વિશ્વ આ (શ્રીકૃષ્ણ)સ્વરૂપ હોવામાં યજ્ઞોદા પ્રમાણ છે. માત્ર લૌકિક (વિશ્વ)ના આત્મા હોવાથી બ્રહ્મપણું થતું નથી, તેથી ‘અને યજ્ઞો જેમનાસ્વરૂપ છે’ શબ્દોથી (તે) વેદના અર્થસ્વરૂપ હોવાપણું પણ કહે છે. યજ્ઞો તે (શ્રીકૃષ્ણ)સ્વરૂપ હોવામાં વરાહ અવતાર જ પ્રમાણ છે. સર્વ યજ્ઞોનું સ્વસ્વરૂપ પ્રકટ કરીને ભગવાન તે સ્વરૂપથી પ્રકટ થએલા.

બધાનો અગ્નિમાં હોમ કરવામાં આવે છે, તેથી અગ્નિની પ્રીતિ (પ્રાપ્ત) કરવી જોઈએ, એવું પ્રકરણ હોવાના મત પ્રમાણે પણ ‘અગ્નિ’ એમ કહેલ છે. ‘ત્યારે અગ્નિ બ્રહ્મ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે આ (શ્રીકૃષ્ણ)જ અગ્નિ છે. આહુતિઓ (પૂજા કરવા) યોગ્ય થાય તે માટે ‘આહુતિઓ’ શબ્દથી (તેમને) ભગવાન કહેલ છે. ‘પ્રકરણને લીધે મંત્રોના અભિમાનવાળી દેવતા મુખ્ય (પૂજા યોગ્ય) છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મંત્રો’ એમ કહેલ છે.

‘છતાં પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે ઉત્તમ હોય તેજ (પૂજા કરવા યોગ્ય) સ્વીકારવા જોઈએ, પરંતુ તર્કથી કાંઈ કરવું ન જોઈએ ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ સાંખ્ય અને યોગ જેમનામાં લીન થએલા છે ’ એમ કહેલું છે. વેદ વિગેરે પાંચ શાસ્ત્રો છે. તે પૈકી, બ્રહ્મપણું અને યજ્ઞપણું સિદ્ધ થતાં (૧) વેદના અર્થરૂપપણું સિદ્ધ થયું. (૨) સાંખ્યનું તો આ (શ્રીકૃષ્ણ)માં જ તાત્પર્ય છે. આજ સ્નેહને લીધે સર્વના આત્મા હોવાનો નિર્ણય કરેલો છે. (૩) (આ શ્રીકૃષ્ણ) યોગનું તાત્પર્ય છે, કારણ કે યોગની પણ ધ્યાન કરવાની મૂર્તિ આ (શ્રીકૃષ્ણ)જ છે, અને (શ્રીકૃષ્ણ) આત્મા હોવાથી ‘ (મન) આત્માનેજ વશ કરવું ’ (ભ. ગી. ૬.૨૬) એ વાક્ય પ્રમાણે આપના માટેજ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનો છે. (૪) ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) પશુપતિમતનું પણ તાત્પર્ય આપનામાંજ છે, કારણ કે પુરાણમાં મહાદેવે સ્કંદને કહેલું છે કે ‘ એક વિષ્ણુજ સર્વથી મોટા છે. તેમનું જ્ઞાન ઉત્તમ મનાયેલું છે. આ શાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે. તેનાથી જૂઠું મોઢું કરવા કહેલું છે. ’ (૫) વૈષ્ણવસિદ્ધાંતમાં તો (શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તમ હોવામાં) સંદેહ જ નથી. તેથી સર્વ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય આ (શ્રીકૃષ્ણ)માં જ છે એવો અર્થ છે. ૨૦.

‘ છતાં પણ (શ્રીકૃષ્ણમાં) બ્રહ્મનું લક્ષણ ન હોવાથી, (તે) બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

एक एवाद्वितीयोऽसात्तदात्म्यमिदं जगत् ।

आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ ૨૧ ॥

આ એકજ અદ્વિતીય છે. આ જગત્ના આ આત્મા છે. હે સભ્યો ! પોતાની મેળે પોતાના આશ્રયવાળા જન્મરહિત (આ જગતને) ઉત્પન્ન કરે છે, પાળે છે અને નાશ કરે છે. ૨૧.

બ્રહ્મ એક છે, અદ્વિતીય છે, એવું ઉપનિષદોમાં કોઈ સ્થલે તેનું લક્ષણ છે. કોઈ સ્થલે નિર્ણય (કરનારા) શાસ્ત્રમાં ‘ વિશ્વ બ્રહ્મ છે ’ (એવું લક્ષણ છે.) તેથી જ ‘વિશ્વ’ એવું પહેલું નામ (શ્લોક ૨૦ માં કહેલું છે). વળી ‘ તેમણે પોતાની મેળે પોતાને કયાં ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે, જે પોતાની મેળે પોતાને (આત્માને) કરે છે, તે આત્મા બ્રહ્મ છે. તેથી જે પોતાના આશ્રયવાળા છે તે બ્રહ્મ છે. ‘ જેમાંથી આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.... ’ વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે સૃષ્ટિ અને પ્રલય કરનાર બ્રહ્મજ છે. વળી ‘ અંદર રહેલ

૧. ‘પુત્ર પુત્ર હોવાથી પ્રિય નથી’ વિગેરેથી આત્મામાં જ સ્નેહ થતો હોવાથી સર્વમાં સ્નેહ થાય છે એમ કહેલું છે. (લે).

૨. અસુરોની આસુરબ્રહ્મવિદ્યામાં દેહ જ આત્મા છે એમ નિર્ણય કરેલો હોવાથી, તેઓને ભગવાન આત્મા તરીકે સ્ફુરતા નથી, તેથી તેમનો (ભગવાનમાં) સ્નેહ હોતો નથી એવો ભાવ છે. (લે).

વશ કરે છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે જે સર્વના અંતર્યામી, સર્વને પ્રેરણા કરનાર છે તે બ્રહ્મ છે. એ પ્રમાણે ઘણાં વાક્યો પ્રમાણે બધાએ ગુણોનો સમૂહ ભગવાનમાં રહેલો છે એમ કહે છે.

આ ' એકજ ' છે. આ વિષયમાં ઉત્તમ (પુરુષો)ની દૃષ્ટિ પ્રમાણ છે, કારણ કે તેઓ સર્વ સ્થલે શ્રીકૃષ્ણને જ જૂએ છે. વળી ' તારાઓ વિષય છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે (આ) ' અદ્વિતીય ' છે. તે (ઉત્તમ પુરુષો)નો અનુભવ પણ (આ વિષયમાં) પ્રમાણ છે.

' તે બીજા હશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' આ ' એમ કહેલું છે. ' તે માધવ બધાએ પ્રાણીઓના પિતા અને માતા છે. હે ઉત્તમ કૌરવો ! શરણે જવા યોગ્ય તેમને જ શરણ જાઓ ' (મહા. વનપર્વ ૧૮૯. ૫૫) એ માર્કંડેયના વાક્ય પ્રમાણે, અને પાંદડા-રૂપ પાત્રમાં તે (માર્કંડેયે) આપને જ જોયા અને ઓળખ્યા તેથી (તે આ જ છે). વળી ' આ જગતના આ આત્મા છે. ' આરણ્યક પર્વમાં દુર્વાસાએ (એવો) નિર્ણય કરેલો છે. તેમ ન હોત તો એક મુઠી શાકરૂપ અન્ન (આ શ્રીકૃષ્ણે) ભક્ષણ કરતાં તેઓ (દુર્વાસા અને તેમના શિષ્યો) ધરાઈ કેમ જાત ? વળી આ જ ' પોતાની મેળે પોતાના આશ્રય-વાળા થઈ ' પોતાના સ્વરૂપવાળા જગતને ' ઉત્પન્ન કરે છે, પાળે છે અને નાશ કરે છે, પોતે તો જન્મરહિત રહે છે. આ વિષયમાં ' સભ્યો ' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). તેઓની સંમતિ દર્શાવવા સંબોધન કરેલું છે. ૨૧.

વિવિધાનીહ કર્માણિ જનયન્ યદવેક્ષ્યા ।

ઈહતે યદયં સર્વઃ શ્રેયો ધર્માદિલક્ષણમ્ ॥ ૨૨ ॥

આ લોકમાં વિવિધ કર્મો ઉત્પન્ન કરતાં (તે રહે છે), કારણ કે આ સર્વ (લોક) જેમની સંભાળને લીધે ધર્મ વિગેરેરૂપ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે. ૨૨.

વળી હવે આ જગતમાં જ વિવિધ કર્મો ઉત્પન્ન કરતાં જે (શ્રીકૃષ્ણ) રહે છે. ' જે અંદર પ્રવેશ કરીને મારી વાણીને (પ્રેરે છે) ' એ વાક્ય પ્રમાણે આ (ભગવાન) જ સર્વ કર્મોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિષયમાં પણ ' સભ્યો ' એ શબ્દથી જ પ્રમાણ કહેલું છે. વળી આ (શ્રીકૃષ્ણ) સાક્ષી છે, કારણ કે આપણે વિગેરે બધાએ લોક જેમની (તેમની) સંભાળને લીધે જ ધર્મ વિગેરેરૂપ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે, કારણ કે ભગવાનની સંભાળ વિના કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી જ. આ વિષયમાં અમે (પાંડવો) જ પ્રમાણ છીએ. ૨૨.

તસ્માત્કૃણાય મહતે દીયતાં પરમાર્હણમ્ ।

एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ ૨૩ ॥

તેથી ઉત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું મુખ્ય પૂજન કરો. એમ કરવામાં આવશે તો સર્વ પ્રાણીઓનું અને આપણું પૂજન થશે. ૨૩.

‘તેથી’ એટલે (શ્રીકૃષ્ણ) સાક્ષાત્ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ હોવાથી અને (તેમ હોવામાં) કેાઈ પણ અયોગ્યતા ન હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણનું જ મુખ્ય પૂજન કરો.

‘તો પણ અમારાથી નાના મામા (પૂજનના) દાન માટે યોગ્ય કેમ ગણાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઉત્તમ’ વિશેષણ યોજેલું છે. (લગવાને પોતાનું) વિશ્વરૂપ દર્શાવેલું તેથી, અને (તે સર્વના) ‘પિતા માતા છે’ (૧૦. ૪૩. ૪૨) એ વાક્યથી (તેમનું) ઉત્તમપણું સિદ્ધ થએલું છે, અને તેમનું અદ્યપણું તો મોહ ઉત્પન્ન કરવા જ (દેખાડે છે). પરંતુ હલકું પૂજન ન કરવું, પણ મુખ્ય પૂજન કરવું.

‘એમ કરવામાં આવે તેમાં શું વધારે છે? વળી લૌકિક ન હોય તેવું થાય છે. તેથી કેાઈક વ્યાસ વિગેરેજ પૂજન કરવા યોગ્ય લલે રહે’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. આ પ્રસંગે ઘણાએ સરખા છે. બધાઓનું એક સમયે પૂજન કરવું અશક્ય છે. તેથી એકનું પૂજન કરતાં બીજાઓનો દ્રોહ થશે, એમ પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે, અને ‘જે બીજા દેવતાને પૂજે છે’ એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. તેથી તેવાને (પૂજનનું) દાન કરવું કે જેમને દાન કરવાથી બધાઓની તૃપ્તિ થાય. તે (તેવા) આ શ્રીકૃષ્ણ જ છે એમ ‘એમ કરવામાં આવશે તો સર્વ પ્રાણીઓનું અને આપણું પૂજન થશે’ એ શબ્દોથી કહે છે. ૨૩.

તેનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

સર્વભૂતાત્મભૂતાય કૃષ્ણાય નન્યદર્શિને ।

દેયં શાન્તાય પૂર્ણાય દત્તસ્યા નન્યમિચ્છતા ॥ ૨૪ ॥

દાનનું અનંત ફલ ઇચ્છનારે સર્વ પ્રાણીઓ અને આત્મા બનેલા, બીજું કાંઈ નહિ જોનાર, શાંત, પૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણને દાન કરવું જોઈએ. ૨૪.

સર્વ પ્રાણીઓ બનેલા અને આત્મા બનેલા (શ્રીકૃષ્ણને દાન કરવું જોઈએ). વેદવ્યાસને (દાન) કરવાનું નથી એમ જણાવવા ‘કૃષ્ણાય’ ‘શ્રીકૃષ્ણને’ એમ એક વચ્ચન કહેલું છે.

‘છતાં પણ અવતાર ધારણ કરેલા (શ્રીકૃષ્ણ) કેાઈ પ્રસંગે પણ પોતાને હૃદવાળા માને, ત્યારે દોષને લીધે (કરેલું) દાન અયોગ્ય થાય (ગણાય)’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બીજું કાંઈ નહિ જોનાર’ વિશેષણ કહેલું છે. તે કેાઈ પણ સમયે બીજું જોતા નથી, પરંતુ સર્વને આત્મા તરીકે જ જૂએ છે એવો અર્થ છે. પ્રસંગને લીધે

(તેમનામાં) બીજો પણ દોષ થતો નથી, એમ ' શાંત, પૂર્ણ ' વિશેષણોથી કહે છે. શાંત અને પૂર્ણ, દાન આપવા યોગ્ય છે. લોભ અને ક્રોધ બે દોષો છે. એ પ્રમાણે દોષ-વિનાના અને પૂર્ણ ગુણો જેમનામાં છે તેવાને દાન આપવાથી અનંત ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે. ૨૪.

इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ।

तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः ॥ २५ ॥

શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણનાર સહદેવ એમ કહીને શાંત રહ્યો. તે સાંભળીને બધા ઉત્તમ પુરુષોએ ' બહુ સારું, બહુ સારું ' એમ (કહી) પ્રશંસા કરી. ૨૫.

એમ યુધિષ્ઠિરને કહીને, (સહદેવ) પોતે ઉદ્યમ નહિ કરતાં શાંત રહ્યો; નહિ તો પૂજા કરવા માટે પોતે જ બલથી સામગ્રી તૈયાર કરત. તે (શાંત રહેવા)નું કારણ ' શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણનાર ' વિશેષણથી કહેલું છે. જો (ભગવાને આ) વિષય ઇચ્છેલો હશે તો ભગવાનનો પ્રભાવ પોતેજ સર્વનાં હૃદયને (તેમનું પૂજન કરવાની) પ્રેરણા કરશે. આ (પૂજન) માં ભગવાનના ગુણો પ્રકટ થાય છે, તેથી (તે વિષયમાં) ભગવાનની ઇચ્છામાં સંદેહ હોવાથી (તે) શાંત રહ્યો. પછી ભગવાનની ઇચ્છાથી તેના વાક્યમાં સર્વની સંમતિ થઈ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે વિષય સર્વ ઉપપત્તિવાળો હોવાથી, બધાએ જ ' બહુ સારું, બહુ સારું ' એમ કહીને ભગવાન (અને) સહદેવની પ્રશંસા કરી. દૈત્યના અંશવાળાઓની સ્તુતિ તેઓના નાશમાં અડચણરૂપ હોવાથી, તે (તેઓના નાશમાં અડચણ થાય તે) વિષયમાં ભગવાનની ઇચ્છા નહિ હોવાથી ઉત્તમ પુરુષોએ જ તે જ પ્રમાણે કહ્યું. ૨૫.

પછી સર્વની સંમતિ જાણીને, શાપ (થવાના) વિગેરે ભયને તજીને (યુધિષ્ઠિરે) ભગવાનની પૂજા કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

श्रुत्वा द्विजेस्तिं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ।

समर्हयर्द्धषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥

દ્વિજેએ કહેલું સાંભળીને, સભાસદોનો આશય જાણીને પ્રેમથી વિહ્વલ થએલા રાજાએ પ્રસન્ન થઈ હૃષીકેશનું પૂજન કર્યું. ૨૬.

બધાએ દ્વિજેએ કહેલું (સાંભળ્યું). રાજા હોવાથી તેઓનો આશય પણ જાણ્યો; તે ' સભાસદોનો આશય જાણીને ' શબ્દોથી કહેલું છે. સભાસદો એમ

૧ ભગવાન પૂર્ણ હોવાથી તેમને લોભ નથી, શાંત હોવાથી તેમને ક્રોધ નથી.

માનતા હતા કે આ વિષયમાં વાદીઓ સંમત છે. પછી (રાજાએ) ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર અંતર્યોમીનું, તેમની પ્રેરણાથી, પૂજન કર્યું. ' પ્રસન્ન થઈ ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) અંતઃકરણથી પૂજન (કર્યું). ' પ્રેમથી વિહવલ થએલા ' વિશેષણથી ઇંદ્રિયોથી (પૂજન કર્યાનું કહેલું છે). શરીરથી તો પૂજન કરે છે જ. ૨૬.

તે પૂજનનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તત્પાદાવવનિજ્યાપઃ શિરસા લોકપાવનીઃ ।

સમાર્યઃ સાનુગામાત્યઃ સકુટુમ્બોઽવહન્મુદા ॥ ૨૭ ॥

તેમનાં ચરણો ધોઈને, લોકને પવિત્ર કરનાર જલ પત્ની સાથે, સેવકો અને અમાત્યો સાથે, કુટુંબ સાથે આનંદથી માથા ઉપર ધારણ કર્યું. ૩૭.

ચરણ ધોએલ જલને ધારણ કરવું એ ઘણી શ્રદ્ધા જણાવનાર છે. તેમ કર્યું ન હોય તો શ્રદ્ધા વિના કરેલું (પૂજનનું) દાન વ્યર્થ થાય. તેથી લોકને પવિત્ર કરનાર જલ માથા ઉપર ધારણ કર્યું. ' પત્ની સાથે ' એટલે સંપૂર્ણ (થઈને), સાનુગામાત્યઃ એટલે સેવકો અને અમાત્યો સાથે, અને કુટુંબ સાથે (માથા ઉપર ધારણ કર્યું). આથી સર્વની શ્રદ્ધા અને સંમતિ કહેલાં છે. ૨૭.

પછી નીચેના શ્લોકમાં પીતાંબર વિગેરેથી (કરેલ) પૂજન કહે છે :—

વાસોમિઃ પીતકૌશેયૈર્મૂષણૈશ્ચ મહાર્ચનૈઃ ।

અર્હયિત્વાશ્રુપૂર્ણાક્ષો નાશકત્સમવેક્ષિતુમ્ ॥ ૨૮ ॥

પીળાં રેશમી વસ્ત્રોથી અને ઘણાં કિંમતી આભૂષણોથી પૂજન કરીને, આંસુઓથી ભરેલાં ચક્ષુઓવાળો દર્શન કરી શક્યો નહિ. ૨૮.

(ભગવાન પૂજન કરવા) યોગ્ય હતા એમ જણાવવા પીતકૌશેયૈઃ પીળાં રેશમી વસ્ત્રોથી અને ઘણાં કિંમતી આભૂષણોથી પૂજન (કર્યું), અને (દેહની) અંદર હર્ષ થયો. ભક્તિથી (કરેલું) પૂજન (કેઈ) અંગમાં ખોડવાળું હોતું નથી, એમ જણાવવા ' પૂજન કરીને ' શબ્દ યોગ્ય છે. ' આંસુઓથી ભરેલાં હતાં ચક્ષુઓ જેનાં, ' એ શબ્દોનો એવો અર્થ છે કે ભગવાનનાં દર્શનથી (યુધિષ્ઠિરનું) ચક્ષુ તેજમાંથી જેની ઉત્પત્તિ થાય છે તે (જલ) વાળું થયું. પછી જેમ ઇચ્છેલું તેમ (તે ભગવાનનાં)

૧. પૂજન કર્યું ત્યાંસુધી ચક્ષુમાં આંસુ ન હતાં, તેથી પૂજન થયું ત્યાં સુધી ચક્ષુ ખોડવાળું ન હતું, એવો ભાવ જણાય છે.

૨. તેજમાંથી જલ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ચક્ષુ જલવાળું થયું. ચક્ષુ તેજનો અંશ હોવાથી તેમ થયું, એવો ભાવ છે. (લે).

દર્શન કરી શક્યો નહિ, એમ 'દર્શન કરી શક્યો નહિ' શબ્દોથી કહેલું છે. એમ સૂચવેલું છે કે દર્શનના સંબંધથી પણ તેનો વ્યય થયો નહિ, એટલે તેનું આધિદૈવિકનું પૂજન પૂર્ણ રહ્યું. ૨૮.

આ આધિદૈવિક ધર્મ ઉત્તમ છે એમ જણાવવા, બધાએ ધન્યવાદ આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ।

नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥

એવી રીતે (કરેલું શ્રીકૃષ્ણનું) પૂજન જોઈને બધા માણસોએ બે હાથ જોડ્યા, 'નમઃ, જય' એમ કહીને તેમને નમસ્કાર કર્યા. પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ થઈ. ૨૯.

કાયા, વાણી અને મનથી સ્તુતિ (કરી), અને ઈર્ષ્યા ન હતી એમ કહેવામાં આવે છે. 'બે હાથ જોડ્યા' એ કાયાની ક્રિયા છે. 'નમસ્કાર કર્યા' એ મનની (ક્રિયા) છે. 'જય' (કહ્યા), એ વાણીની (ક્રિયા) છે, અને ઈર્ષ્યા ન હતી (એમ જણાવે છે). ત્યાંના (લોકો)નુંજ (એમ હતું) એમ ન હતું, પરંતુ સ્વર્ગમાં રહેનારાઓનું પણ (એમ હતું) એમ જણાવવા 'પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ થઈ' એમ કહેલું છે. આ સર્વથી ઉત્તમ ધર્મ હતો એમ જણાવવા (પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ થઈ.) ૨૯.

દૈત્યના અંશવાળાએ (શ્રીકૃષ્ણના પૂજનનું) અભિનંદન ન કરવું, દ્વેષ કરવો અને નિંદા કરવી, અને ભગવાનનો (આ) ઇચ્છેલો વિષય હોવાથી પોતાની^૧ મેળે જ તેને હણવો, અને (ભગવાન) સર્વના આત્મા હોવાથી^૨ તેને પણ ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (ભોગમાં) પ્રતિબંધ કરનાર અંશનો નાશ કરી (તેને આપેલ) સાયુજ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે પૈકી આરંભમાં તે (પૂજન)ના દર્શનથી દૈત્યને કોપ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठा—

दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।

उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी

संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥ ૩૦ ॥

૧. સ્વતઃ શિશુપાલના કારણથીજ તેને હણ્યો, એમ કહેવામાં આવે છે પણ ભગવાનના કારણથી હણ્યો નથી. તેનું કારણ 'ભગવાન સર્વના આત્મા છે' એમ કહેલ છે. ભગવાન શિશુપાલના પણ આત્મા હોવાથી, તેના ઉદ્ભવ વિના તેને કેમ હણે? એવો ભાવ છે. 'ભગવત-શ્ચાભિપ્રેતોડર્થે' इति स्वतः' પાઠ હોવાથી સ્વતઃ ભગવાનને લાગુ પડે છે. વળી પ્રથમાના એકવચનના શબ્દો જે વિષય કહે છે, તે જણાવે છે. તેથી સાર્વાત્મકત્વાત્ શબ્દનો સંબંધ, 'તેનો ભોગ સિદ્ધ થાય છે તે માટે તેને સાયુજ્ય આપ્યું' તેની સાથે લેવો વધારે યોગ્ય જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણના ગુણોના વર્ણનથી જેને ક્રોધ થયો હતો તેવા, અદેખા દમઘોષના પુત્રે પોતાના આસન ઉપરથી ઉભા થઈ, હાથ ઉંચો કરીને, ભયરહિત થઈ ભગવાનને સભામાં કઠોર (વચનો) સંભળાવતાં આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૦.

બધાનું અનુમોદન અને સ્તુતિ સાંભળીને, ઉલટાવેલા^૧ મદનું એટલે દુષ્ટ મદનું જે ઘોષ: સર્વ લોકમાં ખરાડવું તેવા સ્વપ્નાળો દમઘોષ; તેનો, બીજ અને યોનિના દોષ ને લીધે, દુષ્ટ પુત્ર (શિશુપાલ) હતો. (તે) પોતે પણ જે બેઠો રહીને બોલે તો બધાં એ સાંભળે નહિ, તેથી પોતાના આસન ઉપરથી ઉભા થઈ (તેણે કહ્યું). ભગવાને પોતાના ગુણો પ્રકટ કર્યા ત્યારે સિંહાસનમાં ભગવાનનો ગુણ પ્રકટ થયો, એટલે ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો એવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છે. ‘શ્રીકૃષ્ણના ગુણોના વર્ણનથી જેને ક્રોધ થયો હતો’ એ વિશેષણથી તેનો (સભામાં આસન ઉપર બેસવાનો) અધિકાર ન હતો એમ સૂચવેલ છે. ભગવાનના સંબંધવાળા વિષયનું શ્રવણ કરીને જે તેને સહન કરતો નથી, દુઃખી થાય છે અને (તેની) વિરુદ્ધ બોલે છે તેને જ દૈત્યનો અંશ જાણવો; અને તેથી યજ્ઞમાં દૈત્યનો સંબંધ યોગ્ય નહિ હોવાથી, ભગવાનની પ્રેરણાથીજ તે અયોગ્ય વચન (બોલ્યો). તેમ (થયું) ન હોત તો તે વધ કરવા યોગ્ય ન થાત. એક બાળુ દેવો, મનુષ્યો અને પિતૃઓ છે, અને બીજી બાળુએ અસુરો, રાક્ષસો અને પિશાચો છે. ‘વેદી ઉપર બેઠેલા અસુરો, રાક્ષસો અને પિશાચોને કાઢી મૂકેલા છે’ (યજુ. ૨. ૨૯) એ મંત્રના પ્રમાણથી અસુરો વગેરેને સર્વ પ્રકારે કાઢી મૂકવા બોધ્યો. તે પૈકી આ બંધુના વેષથી છૂપાએલ હોવાથી, વધ કરી શકાય તેવો ન હતો. તે માટે આટલું કહેવામાં આવે છે.

‘હાથ ઉંચો કરીને’ શબ્દોથી પોતાની ક્રિયાશક્તિ ઘણી છે એમ સૂચવે છે. ‘આ’ એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તે (તેણે) કહ્યું. ‘સભામાં’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે તેનો અપરાધ સર્વને પ્રસિદ્ધ થાયો. ‘સદસિ બધાઓને અને ભગવાનને કઠોર (વચનો) વારંવાર સંભળાવતાં’ એ શબ્દોથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ બધા એના શત્રુ છે. ‘ભયરહિત થઈ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે બધાથી (કેઈથી) વધ કરી શકાય તેવો ન હતો. ૩૦.

તેવા (શિશુપાલ)નું સર્વને ઠપકારૂપ વાક્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ।

बुद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ૩૧ ॥

૧. દમઘોષ માંનો દમ શબ્દ ‘મદ’ શબ્દને ઉલટાવવાથી થાય છે, તેથી ‘દમ’ એટલે ઉલટાવેલો અથવા દુષ્ટ મદ.

કાલ ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવો ઈશ છે એવું વચન સત્ય છે, કારણ કે વૃદ્ધોની બુદ્ધિ પણ ખાલના વચનોથી ફરી જાય છે. ૩૧.

કારણ કે સભાસદો સભામાં (શું) યોગ્ય અને (શું) અયોગ્ય તેનો વિચાર કરે છે, તેથી તેઓને ઠપકો (આપવો) યોગ્ય છે, કારણ કે દૈત્યનો અંશ સમીપમાં રહેલો હોવા છતાં (તેને) દૂર કાઢતા નથી. અહિં ધર્મના સ્થાનમાં (આ) જે અયોગ્ય થાય છે, તેનું કારણ ‘ કાલ ’ જ છે, કારણ કે તે કોઈવાર ધર્મનો અંગીકાર કરે છે (અને) કોઈવાર અધર્મનો અંગીકાર કરે છે એમ દ્વિસ્વભાવવાળો છે. વળી તે ‘ ઈશ ’ કોઈથી પણ ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવો છે, એવું, ‘ લોક જેને વશ છે તે કાલ ’ એ કાલનું માહાત્મ્ય જણાવનારું વચન સત્ય જ છે.

‘ કાલનો વિપરીત ગુણ તે કયો જોયો ? ’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાધ્વ કહેલો છે. બંને પ્રકારે (સ્તુતિ અને નિંદા બંને પ્રકારે અર્થ કરતાં) સભાસદો વૃદ્ધ છે. (ભગવાનની નિંદા કરે છે એવો) નિંદાનો અર્થ લેતાં સહદેવ ખાલ છે. સ્તુતિનો અર્થ લેતાં શિશુ: ખાલ અને તે વળી પલસમૂહ: પાલ: માંસનો ઢગલો એમ નામથી શિશુપાલ (માંસનો ઢગલો છે), પરંતુ તેમાં ધર્મના કારણરૂપ ઇંદ્રિયોનો સમૂહ અથવા જીવ કોઈ પણ રહેલ નથી, તેથી તે રાક્ષસોને જ યોગ્ય છે. કાલનો આ વિપરીત (ગુણ) છે કે આ (શિશુપાલ)ના વચનથી પણ વૃદ્ધોની બુદ્ધિ પણ ફરી જશે. (૨) (શિશુપાલને) પોતાને કાલ અનુકૂલ છે તેથી તેણે એમ જણાવ્યું કે ‘ હું એકલો હોવા છતાં પણ તે પ્રમાણે (સભાના આશયથી) વિરુદ્ધ બોલું છું. ’ આ સભાસદોનો બીજો દોષ છે. ૩૧.

પોતાનું વચન (સભાસદો) સાંભળે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં પાછો તેઓની પ્રશંસા કરે છે :—

यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितम् ।

सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोऽर्हणे ॥ ३२ ॥

હે સભાસદો ! તમે બધા પાત્ર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ છો. ખાલનું વચન જેને લીધે કૃષ્ણને પૂજનની સમીપ રહેવા દીધો તે ન ગણકારો. ૩૨.

‘ માત્ર વિદ્યાથી અથવા તપથી પણ પાત્રપણું થતું નથી ’ એમ પાત્રનું સ્વરૂપ જેઓ જાણે છે તેઓ પાત્ર જાણનારા છે. તેઓમાં શ્રેષ્ઠ, પાત્રનું સૂક્ષ્મપણું જાણનારાઓ છે. તેથી જ ખાલનું એટલે માફ (અથવા) સહદેવનું વચન સ્વીકારો નહિ. ખાલના વચનથી પાત્રનો નિર્ણય ન કરવો, પરંતુ (તમારે) પોતાની બુદ્ધિથી જ કરવો જોઈએ; કારણ કે તમે સભાસદો, સભામાં નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છો. તમે બધા તેવા જ છો, એવી પણ (તેઓની) સ્તુતિ (કરેલી છે). ‘જેને લીધે કૃષ્ણને પૂજનની સમીપ રહેવા

દીધો' શબ્દોથી તેવા (સભાસદોના કાર્ય)નો અયોગ્ય ભાગ કહેલો છે. દુષ્ટના મુખમાંથી નીકળેલો 'કૃષ્ણ' શબ્દ મલિનપણાના સંબંધને લીધે મલિનને જ દર્શાવે છે, અને શિશુપાલનો અભિપ્રાય પણ તેવો જ છે. તેથી (મલિનપણાના) સંબંધને લીધે તેવો (મલિન) શિશુપાલ જ છે. તેવા આને 'યત્' જે કારણથી પૂજનની સમીપમાં સંમતઃ 'ભલે રહે' એમ રહેવા દીધો છે. આ (કાર્ય) સભાસદોને યોગ્ય નથી, એવો અર્થ છે, કારણ કે (આથી) યજ્ઞમાં કાલનો વિલંબ થશે. ૩૨.

‘તું પણ ક્ષત્રિય છે, નજીકનો સગો છે, તેથી સમીપ રહે તેમાં શું દોષ ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

તપોવિદ્યાવ્રતધરાજ્ઞાનવિધ્વસ્તકલ્મષાન્ ।

પરમર્ષીન્બ્રહ્મનિષ્ઠાન્લોકપાલૈશ્ચ પૂજિતાન્ ॥ ૩૩ ॥

સદસસ્પતીનતિવ્રજ્ય ગોપાલઃ કુલપાંસનઃ ।

યથા કાકઃ પુરોડાશં સપર્યી કથમર્હતિ ॥ ૩૪ ॥

(૧) તપ, વિદ્યા અને વ્રત ધારણ કરનારા, (૨) જ્ઞાનથી જેઓનાં પાપ નાશ થએલાં છે તેવા, (૩) બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળા, અને (૪) લોક-પાલોએ પૂજેલા, (૫) મોટા ઋષિરૂપ સભાસદોનું ઉલ્લંઘન કરી, (૧) ઇંદ્રિયોને પોષનાર, (૨) કુલમાં અધમ, (૩) જેમ કાગડો યજ્ઞના બલિ (પાસે રહેવા) યોગ્ય નથી તેમ, પૂજન સમીપ રહેવા યોગ્ય કેમ ગણાય ? ૩૩-૩૪.

(શ્રીકૃષ્ણની) નિંદાના અર્થમાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ અર્થ (લેવાનો છે). તપ અને વિદ્યા (પૂજન કરવા યોગ્ય) પાત્રના લક્ષણમાં જ સાધન હોવાનું સ્પષ્ટ છે. ‘આચાર રહિતને વેદો પવિત્ર કરતા નથી’ (વસિષ્ઠ સ્મૃતિ ૬. ૩) એ વાક્યમાં વ્રતને પણ (પૂજન યોગ્ય થવાનું) કારણ કહેલું છે. ‘વ્રત’નો અર્થ ‘નિયમ’ થાય છે. વધારે (કહેવા)નું શું પ્રયોજન ? ભગવાનનાં વ્રત સુધીના વ્રતો ધારણ કરનારા અહિં (સભામાં) છે.

પાત્રમાં ગુણો કહીને ‘જ્ઞાનથી જેઓનાં પાપ નાશ થએલાં છે તેવા’ એ વિશેષણથી (સભાસદોમાં) દોષ નથી એમ કહે છે. ‘જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને (બાળે છે)’ (ભ. ગી. ૪. ૩૧) એ વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાન સર્વથી વધારે પાપનો નાશ કરનાર છે.

સાધારણ બ્રાહ્મણોમાં પણ આટલું સંભવે છે. તમે તો ‘મોટા ઋષિ’ મંત્રોનું દર્શન કરનારા છો. આથી એમ કહ્યું કે (તમે) પૂર્વકાંડની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છો. તેમાં પણ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળા, એટલે ઉત્તરકાંડથી પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છો. લોકમાં પણ

તેવા તરીકે મનાએલા છે, એમ 'લોકપાલોએ પૂજેલા' વિશેષણથી કહે છે. લોક-પાલોને પણ ફલનું દાન કરવા તમે (સલાસદો) શક્તિવાળા છો. ૩૩.

‘આવા ‘સલાસદોનું’ ઉલ્લંઘન કરીને’ એમ ઉલ્લંઘન કરવાનો દોષ પણ કહ્યો. તે (સલાસદો)ની જ (પૂજનના) સમીપમાં સ્થિતિ યોગ્ય છે, મારી (સમીપમાં સ્થિતિ) યોગ્ય નથી, એમ (કહે છે). તેનાં કારણ તરીકે (૧) ઇન્દ્રિયોને પોષનાર, (૨) કુલમાં અધમ, અને (૩) જેમ કાગડો (ચરના બલિ પાસે રહેવા યોગ્ય નથી) એવાં પોતાનાં દૂષણો કહે છે. સલાસદોમાં પાંચ ગુણો છે. પોતામાં ત્રણ દોષો છે. (૧) ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરનાર, અથવા ‘રાજા દશ વેશ્યાઓની સમાન છે’. (મનુ. ૪. ૮૫) એમ (રાજાના) દોષનું શ્રવણ થતું હોવાથી ભૂમિનું પાલન કરનાર, અધમ ક્ષત્રિય (હું છું). (૨) તેમાં પણ કુલપાસન: કુલમાં અધમ છું, જેને લીધે બધાએ ચૈદવંશની નિંદા થએલી છે. તેઓ (ચૈદવંશના રાજાઓ) તો હજારોમાં કીર્તિને પવિત્ર કરે છે. વળી (૩) જેમ કાગડો ચરના બલિ (પાસે રહેવા યોગ્ય નથી તેવો છું), કારણ ‘જે કાળું પક્ષી ઉપર ઉડે’ એમ (તે) સમીપમાં રહેવાથી પણ દોષ (થવાનું) કહેલું છે. તે બહાર રહેલા બલિને જ યોગ્ય છે, પરંતુ વેદીમાં રહેલા ચરના બલિને યોગ્ય નથી, કારણ કે (તે) સમીપમાં આવે તો પણ ચરના બલિનો નાશ થાય છે. તેવી રીતે હું સર્વ પૂજનની પાસે રહેવા યોગ્ય કેમ હોઉં? (શ્રીકૃષ્ણની) નિંદાના અર્થમાં તો બાલ-પણમાં અન્યાયવાળું વર્તન, પછી બીજાની સ્ત્રીઓનું હરણ વિગેરેથી અપકીર્તિ થએલી.

અથવા જેમ અકાક: ચરના બલિને યોગ્ય નથી, —કમ્ સુખ, અકમ્ દુઃખ, તે બંને વિનાનો શુક વિગેરેની સમાન (હોય તે) અકાક:—તે જેમ પુરોહાસ કર્મમાર્ગ માટે યોગ્ય નથી, તેમ હું પણ પૂજન (સમીપે રહેવા) યોગ્ય નથી, એવો અર્થ છે.

(ગોપાલ:) વેદનું^૧ રક્ષણ કરનાર, કુલપાત્ર કુલ પવિત્ર કરવામાં પ્રવીણ અથવા કુલનું રક્ષણ કરનારાઓને અંસેન બલા ઉપર નયતિ લઈ જાય છે, એમ (ભગવાનને) સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરનાર કહેલા છે. (તેવા ભગવાન) ભૌતિક કર્મના અધ્યક્ષપણને યોગ્ય નથી, એમ (આ શબ્દોને) કેટલાક ભગવાનના સંબંધમાં પણ યોજે છે; તેની અવગણના કરવી યોગ્ય છે, કારણ કે (કુલપાસન:) શબ્દ દુષ્ટ છે. ૩૪.

ફરીથી પોતાની નિંદા થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં બીજો દોષ કહે છે :—

યયાતિનૈષાં હિ કુલં શપ્તં સન્નિર્બહિષ્કૃતમ્ ।

વૃથાપાનરતં શશ્વત્સપર્યો કથમર્હતિ ॥ ૩૫ ॥

૧ ‘ગો’ શબ્દના ઘણા અર્થો છે. (૧) ઇન્દ્રિય, (૨) ભૂમિ અને (૩) વાણી = વેદ એ અર્થો લઈ ‘ગોપાલ:’ ના જૂદા જૂદા અર્થો અહિં કહેલા છે.

યયાતિએ આપના કુલને શાપ આપેલ છે. સત્પુરુષોએ (તેનો) બહિષ્કાર કરેલો છે, (અને) તે વિના કારણ મદિરાપાનમાં આસક્તિવાળું છે. (તે કુલમાં જન્મેલ) પૂજનને યોગ્ય કેમ હોય ? ૩૫.

યયાતિએ ચાર પુત્રોની^૧ નિંદા કરી છે, એકલા પૂરુની પ્રશંસા કરી છે. અથવા યયાતિએ આ પાંડવોના કુલને શાપ આપેલો છે, કારણ કે (પાંડવોના વડવા પૂરુ) પુત્રના વયથી તેણે તેની (પૂરુની) માતા સાથે સંલોગ કરેલો. તે (પાંડવ યુધિષ્ઠિર) ને પરંપરાથી પણ દોષનો સંબંધ હોવાથી પવિત્ર કેમ થાય ? તેથી આ (પાંડવો) ના ઘરમાં ભગવાન પૂજન કેમ લે ? વળી સત્પુરુષોએ તે (કારણ)થી અથવા ખીજા કારણથી (પાંડવોના કુલને) નિંદેલું છે, અને (તે) વિના કારણ મદિરાપાનમાં આસક્તિવાળું છે. એ પ્રમાણે આ સાધારણ (આખા કુલનો) દોષ છે. તેથી યયાતિના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો^૨ પૂજન અથવા (પૂજનની) સમીપ રહેવાને યોગ્ય કેમ હોય ? ૩૫

કુલની નિંદા કરીને, નીચેના શ્લોકમાં કુલમાં ઉત્પન્ન થએલાની નિંદા કરે છે:—

વર્ણાશ્રમકુલાપેતઃ સર્વધર્મબહિષ્કૃતઃ ।

સ્વૈરવર્તી ગુણૈર્હીનઃ સપર્યાં કથમર્હતિ ॥ ૩૬ ॥

વર્ણ, આશ્રમ અને કુલથી ભ્રષ્ટ થએલો, સર્વ ધર્મોથી દૂર રાખેલો, બંધુઓ સાથે વર્તન નહિ રાખનાર, ગુણહીન પૂજન(ની સમીપ રહેવા) યોગ્ય કેમ હોય ? ૩૬

વર્ણો અને આશ્રમો ચાર છે. ક્ષત્રિયપણું વિગેરે જાતિ છે. આ ત્રણેથી પણ ભ્રષ્ટ થએલો. વર્ણ, આશ્રમ અને કુલરૂપ ભગવાન જ હોવાથી, તેમનાથી શિશુપાલ દૂર રહેલો હોવાથી, તે (શિશુપાલ) તેવો (વર્ણ, આશ્રમ અને કુલથી ભ્રષ્ટ થએલો) છે. તે ભગવાનથી વિમુખ હોવાથી બધાએ ધર્મોથી દૂર રાખેલો છે. પછી સ્વૈરવર્તી એટલે સ્વૈ. બંધુઓ સાથે (અવર્તી) વર્તન નહિ રાખનારો પણ છે. તેવો ન હોત તો (ભગવાન સાથે) સ્નેહ જ કરત. તેથી જ તપ વિગેરે ગુણોથી હીન તે પૂજન અથવા તેની સમીપ રહેવા યોગ્ય કેમ હોય ? એવો અર્થ છે.

કેટલાક ભગવાનના સંબંધમાં પણ (આ શ્લોકનો) એવો અર્થ કરે છે કે (ભગવાન) ગુણાતીત હોવાથી દેહ વિનાના હોવાથી (તેમને) વર્ણ, આશ્રમ અને કુલ નથી, ઇન્દ્રિય વિનાના હોવાથી (તેમને) ધર્મ નથી, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર હોવાથી સ્વચ્છંદ વર્તન કરનારા છે, તેથી તેમને અંતઃકરણ નથી. તેથી (દેહ, ઇન્દ્રિય

૧. શિશુપાલ પણ યયાતિના પુત્ર યદુના વંશમાંજ ઉત્પન્ન થએલો. જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કન્ધ ૯, અધ્યાય ૨૩-૨૪.

અને અંતઃકરણ) ત્રણ વિનાના (ભગવાન) (એ) ત્રણવાળા હોય તેમને યોગ્ય પૂજનને લાયક કેમ હોય? ૩૬.

કુલ અને સ્વરૂપની નિંદા કહી, નીચેના શ્લોકમાં વ્યવહારથી નિંદા જણાવે છે:-

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्हित्वैतेऽब्रह्मवर्चसम् ।

समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥ ૩૭ ॥

આ બ્રહ્મર્ષિઓએ સેવેલા દેશોને તજી, બ્રહ્મતેજ વિનાના મુદ્રાવાળા પાખંડનો આશ્રય કરી, લૂંટારા થઈ પ્રજાને પીડે છે. ૩૭.

‘તમારામાં શું દોષ છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ‘આ’ અમે વિદ્યા વિગેરે પ્રાપ્ત કરવા બ્રહ્મર્ષિઓએ સેવેલા કુરુક્ષેત્ર વિગેરે દેશોમાં ન રહેતાં, બ્રહ્મતેજ વિનાના સમુદ્ર મુદ્રાવાળા પાખંડનો આશ્રય કરીને લૂંટારા થઈ પ્રજાને પીડીએ છીએ, એવો (અર્થ છે).

અથવા ભગવાનની સન્નિધિને લીધે તે (ઋષિ) ઓની સ્તુતિ કરે છે. આ ઋષિઓ બ્રહ્મર્ષિઓએ સેવેલા, જ્ઞાન કર્મ વિગેરે વાળા દેશોનો ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મનું પણ વર્ચઃ તેજ છે જેમનાથી તેવા સમુદ્ર મુદ્રાવાળા હસ્તમાં ચક્રવાળા ભગવાનરૂપી દુર્ગનો આશ્રય કરીને, અદસ્યવઃ થઈને એટલે ઇંદ્રિયો વિગેરે દ્વારા કંઈની પણ વસ્તુ થડણ નહિ કરતાં, (પ્ર) બલાત્કારથી (જઃ) ઉત્પન્ન થએલી ઇંદ્રિયોની સર્વથી બલવાન વૃત્તિઓને રોકી રાખે છે, એમ ‘ભગવાનના આશ્રયને લીધે જ તમે કૃતાર્થ છો’ એવી તેઓની સ્તુતિ (કરેલી છે). સમુદ્ર ખાડો હોવાથી શાપ પામેલ હોવાથી, અથવા ‘સમુદ્રનો કાંઠો ચંદ્રભાગા....(દેશોને શૂદ્રો ભોગવશે’, શ્રીમદ્ભાગવત ૧૨. ૧. ૩૬) એ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્મતેજ વિનાઓની સ્થિતિને લીધે, બ્રહ્મતેજ વિનાનો છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનથી ભોડ પામેલો (શિશુપાલ), (ભગવાને) કીડા માટે સ્વીકાર કરેલા હોય નહિ તેવા બીજાના (ગુણો) ને ભગવાનના ગણી નિંદા કરે છે, એટલે પોતાનાને દોષ દેતો હોય તેની પેઠે (ભગવાનની) સરસાઈ દર્શાવનારી સ્તુતિ જ થાય છે. ૩૭.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमङ्गलः ।

नोवाच किञ्चिद्भगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् ॥ ૩૮ ॥

જેનું મંગલ નાશ પામેલ હતું તેવા (શિશુપાલે) એ વિગેરે અમંગલ (વચનો) કહ્યાં. જેમ શીયાળનો અવાજ (થતો હોય ત્યાં) સિંહ બોલે નહિ તેમ ભગવાન કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ૩૮.

અમદ્રાણિ અમંગલ વચનો (બોલ્યો). (તેનું) મંગલ નાશ પામેલું હોવાથી, અને 'જેનું' મનથી ધ્યાન કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તેણે અમંગલ વચનો જ કહ્યાં. ત્યારે આ સાંભળીને પણ ભગવાન કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ, (તેનો) વિરોધ કરવા કાયાનું અથવા વાણીનું (કાંઈપણ કાર્ય) કર્યું નહિ. કેટલાક એમ કહે છે કે (ભગવાન) 'ચોતાનો દ્રોહ થતાં વધના જેવું કરે છે' તેથી શાંત રહ્યા તે વધના જેવું છે, કારણ કે (તેથી તેનો) તિરસ્કાર કરેલો છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેનાં વાક્યો ધર્મમાં વિદ્ય કરનારાં નહિ હોવાથી, 'આ દુષ્ટબુદ્ધિવાળો છે' એમ (વિચારી), ભગવાને તેની દરકાર કરી નહિ.

, વચનસ્વપી બાણો બાણો કરતાં કઠોર હોય છે, તેથી (ભગવાને) દરકાર કેમ ન કરી? એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ (શિયાળનો અવાજ થતો હોય ત્યાં) સિંહ (બોલે નહિ)' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે, કારણ કે શીયાળનો અવાજ સિંહની સમીપ થતો હોય તો પણ તેનો સિંહની નિંદાસ્વરૂપ અર્થ થતો નથી. (મારા સામે અવાજ કરે છે એવી) અભિમાનને લીધે કલ્પના કરી, અને તે (અવાજ) ની સમાન બીજો જ શીયાળ અવાજ કરે છે, પરંતુ સિંહ અથવા સિંહસમાન (પ્રાણી) (તેના સામે) અવાજ કરતું નથી. વળું ઉલટાવવાથી 'સિંહ' શબ્દથી 'હણુનારો' કહેવાય છે. તેથી 'આને હું હણીશ જ, બોલવાથી શું?' એમ (વિચારી ભગવાન) શાંત રહ્યા. વળી તેણે કહેલા ગુણો ભગવાનમાં નથી, જેથી (જે ભગવાનમાં હોવાથી) મર્મસ્થાન વિંધાય. તેમ જ ભગવાન નિંદાએલા વિષયોને ગ્રહણ કરતા નથી, જેથી (જે ગ્રહણ કરવાથી) નિંદા કરનાર ઉપર ક્રોધ થાય. તેથી મૂર્ખોનાં વચન હોવાથી, (તેની) દરકાર ન જ કરવી જોઈએ. ૩૮.

વળી બીજા બહિમુખો 'ભગવાનની આ નિંદા છે' એમ માની, અને ચોતાનો વિરોધ થયેલ હોવાથી આ સાંભળવું ન જોઈએ એમ વિચારી, (શિશુપાલને) શાપ આપી (ત્યાંથી) જતા રહ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

મગવન્નિન્દનં શ્રુત્વા દુઃસહં તત્સમાસદઃ ।

કર્ણૌ પિધાય નિર્જગ્મુઃ શપન્તશ્ચેદિપં રુષા ॥ ૩૯ ॥

સહન થઈ ન શકે તેવી ભગવાનની તે નિંદા સાંભળીને સભાસદો કાન ઢાંકીને ક્રોધથી શિશુપાલને શાપ આપતાં બહાર નીકળી ગયા. ૩૯.

તે (નિંદા) તો સહન ન થઈ શકે તેવી, કાનને પણ કઠોર હતી. નિંદાવાળી સભામાં જે રહેલા તેઓ ચોતાના કાન ઢાંકીને ચેદિપં શિશુપાલને ક્રોધથી શાપ આપતાં બહાર નીકળી ગયા. ૩૯.

એમ કરવાથી ધર્મ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

નિન્દાં ભગવતઃ શૃણ્વંસ્તત્પરસ્ય જનસ્ય વા ।

તતો નાપૈતિ યઃ સોઽપિ યાત્યધઃ સ્વકૃતાચ્ચ્યુતઃ ॥ ૪૦ ॥

ભગવાનની અથવા તેમનામાં આસક્તિવાળા માણસની નિંદા સાંભળતાં, ત્યાંથી જે જતો રહેતો નથી તે પણ પોતાના સુકૃતથી ભ્રષ્ટ થઈ અધોગતિ પામે છે. ૪૦.

‘નિન્દા’ એટલે હલકાઈ જણાવનારું વાક્ય. જે વાક્યથી ભગવાનમાં હલકાઈ (હોવા) નું જ્ઞાન થાય તે, તથા (જેથી) ભગવાનના જનસ્ય ભક્તમાં હલકાઈ હોવાનું જ્ઞાન થાય તે ન સાંભળવું. ‘જનસ્ય’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે જેનાથી) સાધારણ (માણસમાં હલકાઈ હોવાનું જ્ઞાન થાય) તે પણ (ન સાંભળવું). કાન ઢાંકીને ત્યાંથી જે જતો રહેતો નથી, તે પણ પોતાના સુકૃતથી ભ્રષ્ટ થઈ અધોગતિ પામે છે, કારણ કે ભગવાનની સરસાઈનું જ્ઞાન થાય તે માટે બધાએ પ્રયત્ન (કરવામાં આવે છે). તેમની હલકાઈ હૃદયમાં આવે ત્યારે (તેથી) ઉલટું થાય, તેથી પોતે કરેલા ધર્મ (સુકૃત) નો વૃથા નાશ થવાથી અને ઊંધું જ્ઞાન થવાથી પોતે અધોગતિ પામે છે. જેઓ શક્તિ વિનાના છે તેમના સંબંધમાં આ (કહેલું છે). ‘જે શક્તિમાન હોય તો કલેશ કરાવનારી દુષ્ટ જીભને કાપી નાખવી, અને પછી પ્રાણ પણ કાઢવા. તે ધર્મ છે’ (શ્રીમદ્ભાગવત. ૪. ૪. ૧૭) એમ શક્તિવાળાનો ધર્મ તો ચોથા (સ્કંધ) માં કહેલો છે. ૪૦.

પાંડવો તો મરવાની અને હણવાની શક્તિવાળા હતા, તેથી તેમણે તેને હણવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

તતઃ પાન્ડુસુતાઃ ક્રુદ્ધા મત્સ્યકકયસૃજ્જયાઃ ।

ઉદાયુધાઃ સમુત્તસ્થુઃ શિશુપાલજિઘાંસયા ॥ ૪૧ ॥

પછી પાંડુના પુત્રો, મત્સ્યો, કૈકયો અને સૃજ્યો ક્રોધ કરી શિશુપાલને હણવાની ઇચ્છાથી હથીઆર ઉગામી ઉભા થયા. ૪૧.

શૂરવીરો છે એમ જણાવવા પિતાના નામથી જણાવેલા છે. આરંભમાં તેઓએ ક્રોધ કર્યો, કારણ કે તેમ (ક્રોધ) ન કરે તો (શિશુપાલ તેઓની) માશીનો પુત્ર હોવાથી, સ્નેહ (હણવામાં) પ્રતિબંધ કરે. વિરાટવંશમાં જન્મેલા મત્સ્યો, અને ભરતના વડવા કૈકયો વૈષ્ણવો હતા. સૃજ્યો દ્રુપદના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા. આ ચારે પ્રકારના (ચોદ્ધા)ઓ હથીઆર ઉગામી ઉભા થયા. ‘શિશુપાલને હણવાની ઇચ્છાથી’ એ શબ્દોથી પોતાનું મરણ (થવા)નો સંદેહ દૂર કરેલો છે. ૪૧.

તતશ્ચૈયસ્ત્વસંધ્રાન્તો જગૃહે સ્વજ્ઞન્વર્મણી ।

મર્ત્સયન્કૃષ્ણપક્ષીયાન્ રાજઃ સદસિ ભારત ॥ ૪૨ ॥

પછી હે ભારત ! શિશુપાલે તો ગભરાયા વિના શ્રીકૃષ્ણના પક્ષના રાજાઓને ધમકાવતાં રાજાની સભામાં તરવાર અને ઢાલ લીધાં. ૪૨.

શિશુપાલ પણ ક્રિયાશક્તિમાં સર્વથી અધિક હતો. તેથી ‘હણવા ઇચ્છનારને હણવો’ એ નિયમ પ્રમાણે તેણે ગભરાયા વિના પાંડવોનો વધ કરવા તરવાર અને ઢાલ લીધાં. પછી ખીજાઓએ ‘આ તું અયોગ્ય (કાર્ય) કરે છે’ એમ કહ્યું ત્યારે ‘આ શ્રીકૃષ્ણના પક્ષના છે’ એમ (માની) તેઓને ધમકાવતાં ખારોખાર વધ કરવાનું અને પોતાનું રક્ષણ કરવાનું સાધન (તરવાર અને ઢાલ) લીધાં. ‘રાજાની સભામાં’ એ શબ્દોથી એમ સૂચવેલું છે કે આ પ્રસંગે બ્રાહ્મણના શાપનો ભય (તેને) ન હતો. ‘હે ભારત !’ એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. ૪૨.

પછી ભગવાને આ (શિશુપાલ) ને તેઓના કરતાં વધારે બલવાન અને નિષ્ફલ ન થાય તેવા પરાક્રમવાળો માનીને, (આ બધા) પોતાના (ભગવાનના) માટે પ્રયત્ન કરતા હતા તેથી ‘ભક્તોનો દ્રોહ થતાં વધ વિચારેલો છે’ એ શાસ્ત્રનો આદર કરી, પોતે (તેને) હણવા પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તાવદુત્થાય ભગવાન્ સ્વાન્નિવાર્યં સ્વયં રુષા ।

શિરઃ ક્ષુરાન્તચક્રેણ ચિચ્છેદાપતતો રિપોઃ ॥ ૪૩ ॥

તેટલામાં ભગવાને ઉભા થઈ, પોતાના (સેવકો) ને અટકાવી, હોડી આવતા શત્રુનું માથું પોતે કોધથી અસ્થાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી કાપી નાખ્યું.

(શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી, (તેમની) પોતાની શક્તિ પૂર્ણ હતી. તેથી જ પોતાના ભક્તોને (શિશુપાલ સાથે યુદ્ધ કરતાં અટકાવી) તેમણે પોતે ચક્રથી કાપી નાખ્યું.

‘તે (શિશુપાલ) પણ ભક્ત હતો. (ભગવાને) એમ શા માટે ક્યું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કોધથી’ શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાનના ભક્તોમાં તેણે કોધ ઉત્પન્ન કર્યો, તેથી ભગવાનના કોધગુણે તેને હણ્યો, તેમાં પણ જે માર્ગથી તે (શિશુપાલની) વાણી નીકળી હતી તે માથું કાપી નાખ્યું. ‘ભગવાનની અલૌકિક શક્તિથી તેને હણ્યો હશે’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘અસ્થાના જેવી ધારવાળા (ચક્રથી)’ શબ્દ યોજેલ છે. તેમ હોય (અલૌકિક શક્તિથી તેને હણ્યો હોય) તો ભગવાનની

સરસાઈ થાય (જણાય), (કાર્ય કરવાના) સાધનનું, ઉત્તમપણું તો (કાર્ય) કરનારની હલકાઈ કરાવનારું નથી. ' દોડી આવતા શત્રુનું ' એ શબ્દોથી તેનો અપરાધ અને વધ કરવાનું કારણ કહેલાં છે. ૪૩.

શબ્દ: કોલાહલોઽપ્યાસીચ્છિશુપાલે હતે મહાન્ ।

તસ્યાનુયાયિનો ભૂપા દુદ્રુવર્જીવિતેષિણ: ॥ ૪૪ ॥

શિશુપાલ હણાયો ત્યારે ભારે અવાજ અને કોલાહલ થયો. જીવવાની ઇચ્છાવાળા તેને અનુસરનારા રાજાઓ નાસી ગયા.

પછી તેનો વધ થતાં ભારે અવાજ થયો, અને બધાએ કોલાહલ કર્યો. 'શિશુપાલ હણાયો ત્યારે' એ શબ્દોથી (કોલાહલ થવાનું) કારણ અને વિના પ્રયાસે (કરેલો) તેનો વધ કહેલાં છે. પછી તેનો પક્ષ કરનારા દૈત્યના અંશવાળા બધાએ પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવા સુદ્ધ કર્યા વિના જ જીવતા રહેવા માટે નાસી ગયા. ૪૪

એવી રીતે ધર્મ માટે (કરેલા) તેના વધનું વર્ણન કરીને, તે જીવ જો મોક્ષ ન પામે તો તે સ્થાન સ્મશાન^૧ થાય (ગણાય), તેથી તે દોષ દૂર કરવા નીચેના શ્લોકમાં (તેની) મુક્તિ થઈ એમ કહે છે :—

ચૈદ્યદેહોત્થિતં જ્યોતિર્વાસુદેવમુપાવિશત્ ।

પश्यतां सर्वभूतानामुल्કેવ भुवि खाच्युता ॥ ૪૫ ॥

જેમ આકાશમાંથી પડેલો અગ્નિ ભૂમિમાં પ્રવેશ કરે તેમ સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં શિશુપાલમાંથી નીકળેલા તેજે વાસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૫.

હૃદયમાં રહેલા ' જીવ ' નામના પ્રસિદ્ધ, કુદરતી ક્રિયાવાળા તેજે ભગવાનની ઇચ્છાથી વાસુદેવ મોક્ષ આપનાર વાસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાનના ચરણોમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે (ભગવાનનું ચરણારવિંદ) વૈકુંઠરૂપ છે. ' પુનર્લોક, ' (ભગવાનની) સમીપ^૨ વગેરે શબ્દોથી વ્યાપિવૈકુંઠ જ કહેલું છે. તેમ (વ્યાપિ વૈકુંઠમાં પ્રવેશ

૧. સ્થાન સ્મશાન થાય ' એમ કહ્યું, તેથી શિશુપાલને ત્યાં જ બાળ્યો હશે એમ જણાય છે. સુપ્રસિદ્ધમાં પણ જીવ (દેહમાં) હોતો નથી (પણ પ્રાણ હોય છે.) તેથી પ્રાણ હોય ત્યારે શરીર શુદ્ધ ગણાય છે, અને પ્રાણ ન હોય ત્યારે અશુદ્ધ ગણાય છે. તેથી પ્રાણ વિનાના શિશુપાલના દેહને બાળ્યો તેથી તે સ્થાન સ્મશાન જેવું થાય. તેમ ન હોય તો સળગતા ઘરમાં પુરુષ બળી મરે તે ઘર પણ સ્મશાન ગણાય. શિશુપાલના જીવે ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેના પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરે દેહમાં જ રહ્યા, તેથી પ્રાણવાળા શરીરને બાળ્યું. તેથી તેની મુક્તિ કહી, તેથી પ્રાણ શરીરમાં હોવાનું સૂચવાયું. તેથી તે સ્થાન સ્મશાન થવાની શંકા દૂર થઈ એવો ભાવ છે. (લે).

કરાવવાનો) ન હોત તો ‘(કાઢવમાં પડીને) કાઢવ ધોવા કરતાં, તેને સ્પર્શ કર્યા વિના દૂર રહેવું સારું ’ એ નિયમ પ્રમાણે કૃત્રિમ વૈકુંઠમાંથી કાઢવાનું વ્યર્થ થાય. આ બીજા પ્રકારે (જીવ વ્યાપક હોય તો) ઘટતું નહિ હોવાથી જ, સોયની ટોચ જેટલોજ જીવ છે એ મત જ મુખ્ય છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

શરીરના બાકીના સાત્ત્વિક અંશથી (તેણે ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો) એ મત અયોગ્ય છે, કારણ કે ‘ જ્યોતિઃ ’ ‘ તેજ ’ એવું વાક્ય છે, અને બીજા સ્થળોએ આત્મા (જીવ) ને તેજનો પ્રકાર (કહેલો છે). ‘ આમને (ઈંદ્રિયોને) લઈને જાય છે ’ (ભગવદ્ગીતા ૧૫. ૮) એ વાક્ય પ્રમાણે તેને કુદરતી ક્રિયા હોવાનું પણ સિદ્ધ થાય છે. માત્ર જીવનું આવું સ્વરૂપ જે પ્રકારે થાય છે તે નિબંધમાં દર્શાવેલ છે. ‘ સર્વ પ્રાણીઓના દેખતાં ’ શબ્દોથી (શિશુપાલને ભગવાનનું) સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત થવા)નું પ્રમાણ અને જીવના સ્વસ્વરૂપનો નિર્ણય કહેલાં છે. બધાએ (તેનો ભગવાનમાં) પ્રવેશ જોયો નહિ એમ જણાવવા ‘ (જેમ આકાશમાંથી પડેલો) અગ્નિ (ભૂમિમાં પ્રવેશ કરે)’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. (શિશુપાલમાંથી) નીકળી અને (ભગવાનમાં) પ્રવેશ કરવાના સમયે તે દેખાએલ નહિ. આકાશમાંથી ભૂમિ ઉપર પડેલું તેજ (વિજળી) (તેવા સમયે દેખાતું નથી). ૪૫.

એવી રીતે (શિશુપાલનો ભગવાનમાં) શંકા વિનાનો પ્રવેશ કહીને, ભગવાનની નિંદા કરનારને સાયુજ્ય કેમ પ્રાપ્ત થયું, એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે :—

જન્મત્રયાનુગુણિતવરસંરમ્ભયા ધિયા ।

ધ્યાયંસ્તન્મયતાં યાતો ભાવો હિ ભવકારણમ્ ॥ ૪૬ ॥

ત્રણ જન્મોમાં વારંવાર થતાં વૈરને લીધે થએલા ક્રોધવાળી બુદ્ધિને લીધે તે (ભગવાનનું) ધ્યાન ધરતાં (તેમનાં) સ્વસ્વરૂપને પામ્યો, કારણ કે ભાવ જન્મનું કારણ છે. ૪૬.

વૈકુંઠમાંથી પડેલાના હિરણ્યકશિપુ, રાવણ અને શિશુપાલસ્વરૂપ ત્રણ જન્મોમાં અપકાર, વધ વિગેરેને લીધે વારંવાર થએલું જે વૈર, તેનાથી થએલ જે સંરમ્ભઃ (ક્રોધ) વાળી બુદ્ધિ એટલે વૈરબુદ્ધિથી તે ભગવાનનું ધ્યાન ધરતા, તે તેમના સ્વસ્વરૂપનેજ પામ્યો. તેથી ભમરીની^૧ પેઠે ભગવાનના ધ્યાનથી ભગવદ્રૂપ થઈ, તેણે ભગવાનમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. તેમ (ધ્યાન ધરેલ) ન હોત તો ભગવાનમાં રહેલાં જગતની પેઠે, (તેને) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત ન થાત. તેથી આ (સાયુજ્ય) (શિશુપાલનો) ભગ-

૧. ભમરી ઇચ્છાને લાવી પોતાના દરમાં પૂરે છે. તે ઇચ્છા ભમરીનુંજ ધ્યાન ધરતાં ભમરી બની તે દરમાંથી નીકળે છે, તે ભમરીની પેઠે, એવો અર્થ જણાય છે.

વાનનના સ્વપથી જન્મ હતો. તે(વો જન્મ થવા)નું કારણ ભાવઃ જ, (લગવાનનું) અટક્યા વિનાનું સ્મરણ જ છે. જે પદાર્થનું જે નિરંતર સ્મરણ કરે છે, તે તે જ થાય છે. ૪૬.

એવી રીતે પ્રસંગને લીધે દોષ દૂર થવાનું અને (શિશુપાલના) મોક્ષનું નિસ્પણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં આરંભેલા યજ્ઞના ખાકીના ભાગનું વર્ણન કરે છે :—

ઋત્વિગ્મ્યઃ સસદસ્યેભ્યો દક્ષિણાં વિપુલામદાત્ ।

સર્વાન્ સંપૂજ્ય વિધિવચ્ચક્રેઽવભૃથમેકરાટ્ ॥ ૪૭ ॥

ઋત્વિજ્ઞેને અને સભાસદોને ઘણી દક્ષિણા આપી. વિધિપ્રમાણે સર્વની પૂજા કરીને ચક્રવર્તી (રાજા)એ અવભૃથ (સ્નાન) કર્યું. ૪૭.

પછી ઋત્વિજ્ઞેને દક્ષિણા (આપી). પછી ‘ જેટલા સભાસદો હોય (તે બધા દક્ષિણા આપવા યોગ્ય છે)’ એ વાક્ય પ્રમાણે બધાએ સભાસદોને ઘણી, તેઓએ ઇચ્છેલી તેથી પણ વધારે, (દક્ષિણા) આપી. પછી ત્રણ સવન^૧ પછી, તરત થતા અને જે રાત્રે થતા સત્ર પછી યજ્ઞના ભાગનો ભોગ કરનારા બધાએ દેવોની (તેમના) જૂઠા જૂઠા સ્થાને પૂજા કરીને અને લૌકિક (પુરુષો)ની પણ દાન, માન વિગેરેથી (પૂજા કરીને), પછી (યુધિષ્ઠિરે) અવભૃથ (સ્નાન) કર્યું. તેને ચક્રવર્તી^૨ પણ પ્રાપ્ત થયું એમ ‘ ચક્રવર્તી ’ શબ્દથી (તેને) યજ્ઞનું ફલ મળ્યાનું કહેલું છે. ૪૭.

એ પ્રમાણે યજ્ઞ સફલ થયાનું કહી નીચેના શ્લોકથી આરંભી જે શ્લોકોથી આ સર્વ લગવાને જ કર્યું એવું લગવાનનું ચરિત્ર કહી, ઉપસંહાર કરતાં લગવાન (ત્યાંથી) પધાર્યા એમ કહે છે :—

સાધયિત્વા ક્રતું રાજઃ કૃષ્ણો યોગેશ્વરેશ્વરઃ ।

ઉવાસ કતિચિન્માસાન્ સુદ્ધિરમિયાચિતઃ ॥ ૪૮ ॥

રાજાનો યજ્ઞ સફલ કરાવી, યોગેશ્વરોના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણ મિત્રોએ વિજ્ઞપ્તિ કરવાથી કેટલાક મહિના (ત્યાં) રહ્યા. ૪૮.

રાજાના યજ્ઞ રાજસૂયને સફલ કરાવી, શ્રીકૃષ્ણ (પોતે) ફલસ્વપ હોવા છતાં પણ સાધનના સાધન તરીકે પોતાનો ઉપયોગી કરાવી ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરાવી, જેમ (ક્રોધએ) ન જાણ્યું તેમ યોગને પૂર્ણ કરી (ત્યાં રહ્યા). યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર જાણી ન શકાય તેવા હોય છે. યોગની ગતિ જાણી શકાય તેવી નહિ હોવાથી, યજ્ઞ સફલ

૧ યજ્ઞમાં દેવોનું પ્રવાહી પદાર્થોથી કરવામાં આવતા તર્પણને ‘ સવન ’, અને તેઓને આપવામાં આવતાં બલિદાનને ‘ સત્ર ’ કહેલા હોય તેમ જણાય છે.

થવા છતાં પણ તેઓ (પાંડવો) મને જાણી શકશે નહિ એવો નિશ્ચય કરીને, અજ્ઞાની મિત્રોએ આનંદ માટે (ત્યાં રહેવાની) વિશિષ્ટ કરવાથી (ભગવાન) ત્યાં કેટલાક મહિના રહ્યા. ૪૮.

તતોऽનુજ્ઞાપ્ય રાજાનમનિચ્છન્તમપીશ્વરઃ ।

યયૌ સમાર્યઃ સામાત્યઃ સ્વપુરં દેવકીસુતઃ ॥ ૪૯ ॥

પછી (જવા દેવા) નહિ ઇચ્છનાર રાજાની પણ સંમતિ લઈને, ઇશ્વર દેવકીપુત્ર પત્નીઓ સાથે (અને) પ્રધાનો સાથે પોતાના નગર પધાર્યા. ૪૯.

પછી બીજી લીલા કરવા માટે, સ્નેહને લીધે (જવા દેવા) નહિ ઇચ્છનાર રાજાની પણ સંમતિ લઈને, (પોતે) ઇશ્વર હોવાથી સ્વતંત્રતા ધારણ કરી, જેમ (ઇંદ્રપ્રસ્થ) પધાર્યા હતા, તેમ પત્નીઓ સાથે અને પ્રધાનો સાથે પોતાના નગર પધાર્યા.

‘ ભગવાનનું કાંઈ પણ કાર્ય (ઇંદ્રપ્રસ્થમાં) સિદ્ધ થયું નહિ. એવી રીતે ભારે દુઃખદુઃખ સાથે કેમ (ત્યાં) આવ્યા અને કેમ પાછા પધાર્યા ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ દેવકીપુત્ર ’ શબ્દ યોજેલ છે. ભક્તો ઉપરના પ્રેમને લીધે જેમ દેવકીના પુત્ર થયા, તેમ (તેમણે) આ (કાર્ય) પણ કર્યું, એવો અર્થ છે. ૪૯.

નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :—

वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ।

वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ॥ ૫૦ ॥

વૈકુંઠમાં વસનારા બે (પાર્ષદો)નો જન્મ વિપ્રના શાપને લીધે વારંવાર થયેલ તે કથા મેં તને બહુ વિસ્તારથી કહેલી છે. ૫૦.

‘ અહિં શિશુપાલનું સ્વરૂપ સારી રીતે કહેલું નથી. તે કહેલ નહિ હોવાથી કથા રસવાળી નથી ’ એવી શંકા થાય, તેથી તે કહે છે કે મેં પહેલાંજ વૈકુંઠમાં વસનારા બે (પાર્ષદો)ના જન્મ વિપ્રના શાપને લીધે વારંવાર થયેલ એમ, બહુ વિસ્તારથી જેમ થાય તેમ, તે શિશુપાલની કથા ત્રીજા અને સાતમા (સ્કંધ)માં મેં કહેલી છે. ૫૦.

પછી રાજાના સર્વ પાપનો ક્ષય થતાં, તેની ઘણી શોભા થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

રાજસૂયાવમૃત્યુન સ્નાતો રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ।

બ્રહ્મક્ષત્રસમામધ્યે શુશુમે સુરરાડિવ ॥ ૫૧ ॥

રાજસૂયનું અવભૃથ સ્નાન કરેલો રાજા યુધિષ્ઠિર આહ્વાણો અને ક્ષત્રિયોની સભામાં ઇંદ્રના જેવો શોભતો હતો. ૫૧

રાજસૂયનું 'અવભૃથ' અવભૃથ કર્મ, તેમાં સ્નાન કરેલો રાજા, (તેના) સર્વ પ્રાપ્તો ક્ષય થતાં, આહ્વાણો અને ક્ષત્રિયોની સભામાં સર્વથી વધારે શોભતો હતો. (ક્ષત્રિયોનો) સમાન જાતવાળો હોવા છતાં, આહ્વાણોથી હલકો હોવા છતાં, સર્વથી વધારે શોભતો હતો, તે વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે 'સુરાર્દ ઇંદ્રની જેમ'. ૫૧

અંગસહિત રાજસૂયનું ફલ કહી, (બધા) પાછા ગયાનું કહેતાં, નીચેના શ્લોકમાં બધા રાજાઓ પાછા ગયાનું કહે છે:-

રાજા સમાજિતાઃ સર્વે સુરમાનવસ્થેચરાઃ ।

કૃષ્ણં ક્રતું ચ શંસન્તઃ સ્વધામાનિ યયુર્મુદા ॥ ૫૨ ॥

રાજાઓ સત્કાર કરેલા સર્વ દેવો મનુષ્યો અને આકાશમાં ફરનારાઓ શ્રીકૃષ્ણની અને યજ્ઞની પ્રશંસા કરતાં આનંદથી પોતાના સ્થાને ગયા. ૫૨

દેવો વિગેરે સર્વ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ (જીવો)નો સત્કાર કર્યો. આધિ-દૈવિક અને આધ્યાત્મિક બંનેને પ્રસન્ન કર્યા. (તેની) મધ્યે અંશ હોવાથી અને પ્રસંગને લીધે પ્રસન્ન કરવામાં આવેલા (દેવો વિગેરે) પોતે આનંદથી પોતાના સ્થાને ગયા. ૫૨

રાજસૂયનું ફલ સ્વારાજ્ય (યુધિષ્ઠિરની ઘણી શોભા) અને સર્વનો સંતોષ કહીને, ભૂમિનો ભાર હરવો તે પણ તેનું પ્રયોજન હોવાથી, તેનું બીજ પણ ત્યાં ઉત્પન્ન થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

દુર્યોધનમૃતે પાપં કલિં કુસ્કુલામયમ્ ।

યો ન સેહે શ્રિયં સ્ફીતાં દૃષ્ટ્વા પાન્ડુસુતસ્ય તામ્ ॥ ૫૩ ॥

પાંડુના પુત્રની વૃદ્ધિ પામેલી પ્રસિદ્ધ સંપત્તિ જોઈને જે (તેને) સહન કરી શક્યો નહિ, તે કુસ્કુલના રોગરૂપ પાપ કલિ દુર્યોધન સિવાયના (બધા રાજાઓ આનંદથી પોતાના ધામ ગયા. શ્લોક. ૫૨)-૫૩

દૈત્યના અંશવાળાઓને પહેલાંજ કાઢી મૂકેલા. આ (દુર્યોધન) નજીકના બંધુ તરીકે છૂપો અંદર રહેલો, છતાં પણ (યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞનું) ફલ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તેણે પોતાનો દોષ પ્રકટ કર્યો. પછી માનભંગ થઈ દુઃખી થઈ ગયો, કારણકે તે પાપરૂપ

કુલિનો અવતાર હતો. 'તેવો (પાપરૂપ) બંધુ કેમ હોઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કુરુકુલના રોગરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે. બ્રહ્મકલ્પથી આરંભી આ (સમય) સુધીમાં કુરુકુલમાં જેટલું પાપ થયેલ તે જ ભેગું થઈ દુર્યોધનના આકારથી પ્રકટ થયેલું. તેથી 'બંધુ' અને 'પાપરૂપ' હોય તેમાં વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. આમય: રોગ પ્રાણીઓને કુદરતી હોય છે, ધાતુ અને અન્નના વિષમપણાને (ઓછું વધારે હોવાને) લીધે સદા હોય છે, તે કોઈ સમયે વૃદ્ધિ પામે ત્યારે 'રોગ' સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ આ (દુર્યોધન) પણ પાપરૂપ હતો.

'તે (પાપ) જાત્રત થવાનું શું કારણ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ રોગ ભારે ભોજન સહન કરતો નથી તેથી અધર્મ ધર્મનું ફલ સહન કરતો નથી. જાણવામાં આવે તેવા અને ન જાણવામાં આવે તેવા ઉપાયોથી પાંડુના પુત્રની સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામી તેવી (વૃદ્ધિ પામેલી) પ્રસિદ્ધ (સંપત્તિ) તે સહન કરી શક્યો નહિ, તેથી કુરુકુલમાં તે રોગરૂપ હતો. ૫૩.

આ ઉપાખ્યાનના શ્રવણનું ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चद्यवधादिकम् ।

राज्ञां मोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ૫૪ ॥

જે વિષ્ણુના આ ચૈદ્યનો વધ વિગેરે, રાજાઓનો મોક્ષ અને યજ્ઞરૂપ કર્મનું કીર્તન કરે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૫૪.

સદા પાઠ કરવો જોઈએ. 'એવી રીતે શા માટે આનો પાઠ કરવો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિષ્ણુનું કર્મ', શબ્દો યોજેલ છે.

'આ રાજસૂય નામનું તો રાજાનું કર્મ છે. ભગવાનનું કર્મ કેમ ગણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ચૈદ્યનો વધ વિગેરે' શબ્દ યોજેલ છે. 'શિશુપાલનો વધ છે આરંભમાં જેનાં' (તેવું કર્મ), ત્યાર પછીનું બધું ભગવાનનું જ કર્મ છે.

'ત્યારે તેટલા (શિશુપાલનો વધ અને ત્યાર પછીના) નું જ શ્રવણ કરવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'રાજાઓનો મોક્ષ અને યજ્ઞરૂપ' શબ્દો યોજેલ છે. તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એવાં આ ત્રણ કર્મ છે. આનું કીર્તન કરવાથી અને શ્રવણ કરવાથી સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, એમ શ્રવણ વિગેરેનું ફલ કહેતાં, તે ધર્મને ઉત્તમ કહેલો છે. જેમ સ્વરૂપથી (આ ધર્મનું) ઉત્તમપણું વર્ણવેલું છે, તેમ જાણી શકાય તેવું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે પણ તેનું માહાત્મ્ય હોવાથી, (તેનાં શ્રવણ વિગેરેનું) ફલ કહેલું છે. ૫૪.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણલક્ષ્મણ પુત્ર શ્રીમદ્ભવલક્ષ્મણલક્ષ્મણે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં પચીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

षड्विंशे राजसूयस्य भूभारहणे यथा ।

कारणत्वं तदर्थं हि मानभङ्गो निरूप्यते ॥ १ ॥

જે પ્રકારે રાજસૂય (યજ્ઞ) ભૂમિનો ભાર હરવામાં કારણરૂપ થાય છે તે (જણાવવા) માટે છવીસમા (અધ્યાય)માં (દુર્યોધનના) અભિ- માનના નાશનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

यथान्यद्भगवत्कर्म मुख्यं कंसवधादिकम् ।

राजसूयकृतिस्तद्वत् भूभारहृतिकारणम् ॥ २ ॥

જેમ ભગવાનનું કંસનો વધ વિગેરે બીજું કર્મ ભૂમિનો ભાર હર- વાનું મુખ્ય કારણ છે, તેવું રાજસૂયનું કાર્ય પણ (મુખ્ય કારણ) છે. કા. ૨.

स्वातन्त्र्ये तु हरेरत्र गौणतेतिनिरूपणम् ।

हरेः कथायां तस्यात्र न युक्तमिति निश्चयः ॥ ३ ॥

(રાજસૂયનું) સ્વતંત્રપણું હોય તો આમાં હરિની અધીનતા થાય, એવું તેનું વર્ણન અહિં હરિની કથામાં થોડું નથી એવો નિશ્ચય (થાય છે). કા. ૩.

लौकिक्येव समृद्धिर्हि तस्याभिमतिकारणम् ।

अतः सैव पूर्वोक्तादधिका वर्ण्यते स्फुटा ॥ ४ ॥

તે (યુધિષ્ઠિર)ના આદરનું કારણ લૌકિક સમૃદ્ધિજ છે. તેથી પહેલાં કહેલ તે કરતાં અધિક તે(સમૃદ્ધિ)જ સ્પષ્ટ વર્ણવેલી છે. કા. ૪.

तस्माद्भाषा लौकिकीयं भावादङ्गं न सर्वथा ।

न विरोधस्ततः पूर्वैर्नाग्रिमैरपि वाचकैः ॥ ५ ॥

તેથી આ લૌકિક ભાષા છે. (ભગવાનનું) પ્રેમને લીધે અધીનપણું છે, સર્વ પ્રકારે નથી. તેથી પહેલાંનાં વાક્યોથી તેમ જ હવે કહેવાનાં વાક્યો- થી (ભગવાનના સ્વતંત્રપણામાં) વિરોધ થતો નથી. કા. ૫.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયના અંતે ‘પાપસ્વપ દુર્યોધન વિના’ (શ્લોક ૫૩) એમ કહ્યું. નીચેના બે (શ્લોકો)થી રાજા તે વિષયમાં વિસ્તાર (કરવા) પ્રશ્ન કરે છે, (અને) પોતે બધું સાવધાન રહી સાંભળે છે એમ જણાવવા (આરંભમાં) દોઢ (શ્લોક)થી પહેલાં કહેલ (કથા) કહે છે:—

॥રાજોવાચ॥ રાજા કહે છે:—

अजातशत्रोस्तां दृष्ट्वा राजसूयमहोदयाम् ।

सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन् देवा ये समागताः ॥ १ ॥

दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः ।

इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ २ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! રાજસૂયથી જેની ઘણી વૃદ્ધિ થએલી તેવી અજાતશત્રુની તે (સમૃદ્ધિ) જોઈને, માણસો, દેવો, રાજાઓ, ઋષિઓ અને સુરો જે આવેલા તે, દુર્યોધન સિવાય, સર્વને આનંદ થયો એમ અમે સાંભળ્યું છે. હે ભગવાન્ તેનું કારણ કહો. ૧-૨

‘અજાતશત્રુની’ શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે દુર્યોધનને તેમની સાથે) વૈર હોવાનું કારણ ન હતું. રાજસૂયથી ઘણી વૃદ્ધિ થએલી જેની તેવી તામ તે અલૌકિક સમૃદ્ધિ જોઈને (સર્વને આનંદ થયો); અથવા (તં રાજસૂયમહોદયમ્ એવો) નરજાતિનો પાઠ લેવો. ‘સર્વને આનંદ થયો’ શબ્દોથી તે સર્વને આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર થયો એમ કહેલું છે. બ્રહ્મવાદી (શુક)નું વચન સત્ય છે એમ કહેવા (‘હે બ્રહ્મન્’ એવું) સંબોધન કરેલું છે. ‘માણસો, દેવો’ શબ્દોથી સાત્ત્વિક અને રાજસ (પુરુષો) કહ્યા. માણસો અને દેવો (નૃદેવા:). ‘રાજાઓ, ઋષિઓ અને સુરો’ શબ્દોથી ત્રણ પ્રકારના ખીજા લોકના વસનારાઓ કહ્યા. ‘એમ સાંભળ્યું છે’ શબ્દોથી (એમ કહેલ છે કે) સાંભળેલું હોય તેનું સમર્થન કરવું જોઈએ, અને ન: અમે બધાએ જ આપ (શુક)ની પાસેથી જ સાંભળેલું છે. ‘હે ભગવાન્!’ એ સંબોધનથી (શુકને તેનું) જ્ઞાન છે એમ જણાવવા (તેની) પ્રશંસા કરેલી છે. દુર્યોધન (યુધિષ્ઠિરનો) બંધુ હોવા છતાં (તેને) આનંદ કેમ ન થયો? તેને આનંદ ન થવાનું કારણ કહો, એવો અર્થ છે ૧-૨

નીચેના શ્લોકમાં (શુક યુધિષ્ઠિરની) લૌકિક સંપત્તિ કહે છે:—

॥ ऋषिवाच ॥ ऋषિ કહે છે :—

पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ।

बान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन् प्रेमबन्धनाः ॥ ३ ॥

મહાત્મા તારા દાદાના રાજસૂય યજ્ઞમાં, પ્રેમના બંધનવાળા બાંધવો તેની સેવા કરવા રહેલા. ૩.

સંબંધને^૧ લીધે શ્રવણ કરવામાં ઘણો ઉત્સાહ (થએલ) જણાવેલ છે. ‘મહાત્મા’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે યુધિષ્ઠિર) ઘણા પ્રભાવવાળો હોવાથી, બીજાઓને સેવા કરવામાં કાંઈ પણ શરમ ન હતી. તેથી જ બાંધવો તેની સેવા (કરવા) રહેલા. ૩.

યજ્ઞમાં ઘણાં કાર્યો (કરવાનાં) હોય છે. તે પૈકી મુકરર કરેલાં કાર્યો કરનારા બધા હતા એમ કહેવા માટે, સામાન્ય રીતે (સેવામાં રહેલ એમ) કહીને^૨, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) ચોક્કસપણે (સર્વની સેવા) કહે છે:—

भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।

सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ ४ ॥

ભીમ રસોડાનો અધિકારી, સુયોધન ધનનો અધિકારી, સહદેવ તો પૂજનો, (અને) નકુલ પદાર્થો લેગા કરનાર (અધિકારી) હતા. ૪.

જેને જે કાર્યમાં ઘણાજ આનંદ થતો હોય, તે જ તે (કાર્ય)માં નીમાય. તે પ્રસંગે ભીમ બહુ ભોજન કરનારો હોવાથી તેને જ રસોડાનો અધિકારી બનાવવામાં આવ્યો, કારણ કે તે ઘણું રંધાવે. તેવી રીતે સુયોધનને ધનનો અધિકારી એટલે ધનને સાચવનાર (બનાવવામાં આવ્યો), કારણ કે તેના હાથમાં પદ્મ હોવાથી જે પદાર્થને તે અડતો તે અક્ષય થતો. સહદેવ જ્ઞાનવાળો હોવાથી, ગ્રાહ્યો વિગેરેની પૂજા કરવા (તેને) નીમવામાં આવ્યો. નકુલ તો અશ્વિનીકુમારનો પુત્ર હોવાથી, પદાર્થોના ગુણ અને દોષને જાણનાર હતો. તેથી દ્રવ્ય લેગાં કરવામાં એટલે ઉપયોગમાં લેવા માટે દ્રવ્યોની પરીક્ષા કરવામાં (તેને) નીમવામાં આવ્યો. ૪

जिष्णुः

सतां शुश्रूषणे विष्णुः कृष्णः पादावनेजने ।

परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥ ५ ॥

અર્જુનને સત્પુરુષોની સેવા કરવામાં, શ્રીકૃષ્ણને (તેઓના) પગ ધોવામાં, દ્રૌપદીને પીરસવામાં, (અને) ઉદાર મનવાલા કર્ણને દાન (આપવા)માં (અધિકારી બનાવવામાં આવેલ.) ૫

તેવી રીતે સત્પુરુષોની સેવા (કરવા)માં જિષ્ણુઃ અર્જુનને (અધિકારી બનાવેલ), કારણ કે જેણે વૃદ્ધોની ઉપાસના કરેલ તેવો તે સેવા (કરવાનું) જાણતો હતો. (શ્રીકૃષ્ણને

૧ પરિક્ષિતના ‘દાદા’ની વાત કહે તે સાંભળવામાં તેને સગપણને લીધે ઘણો ઉત્સાહ થાય એમ સૂચવેલ છે.

૨ વૃંદાવન પ્રેસ વાળી પ્રતનો નિરૂપ્ય પાઠ લીધો છે.

પગ ઘોવામાં' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાન અધીન (કહેલ) ન હોય તો દુર્યોધનની દૃષ્ટિમાં (યુધિષ્ઠિર) સર્વથી ઉત્તમ હોવાનું સ્ફુરે નહિ, તેથી (ભગવાન) બ્રાહ્મણોનું પ્રિય કરનાર હોવાથી તે કામમાં (તેમની) યોજના વર્ણવેલી છે, કારણકે ભૂગુની પરીક્ષામાં આ જ^૧ ભગવાનનું ઉત્તમપણું કહેવામાં આવશે. પીરસવાના કામમાં અમૃત જેના હાથમાં હતું તેવી દ્વપદ્મ દ્રૌપદીને, (અને) કર્ણુ ઘણો ઉદાર હોવાથી દાન (કરવા)માં (તેને અધિકારી બનાવેલ). તે ઘણું દાન આપે તો પણ રાજાને સંતોષ જ થતો હતો, એવો આ અર્થ જણાવવા માટે 'ઉદાર મનવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. ૫

યુયુધાનો વિકર્ણશ્ચ હાર્દિક્યો વિદુરાદયઃ ।

બાહ્લીકપુત્રા ભૂર્યાદ્યા યે ચ સંતર્દનાદયઃ ॥ ૬ ॥

નિરૂપિતા મહાયજ્ઞે નાનાકર્મસુ તે તદા ।

પ્રવર્તન્તે સ્મ રાજેન્દ્ર રાજઃ પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૭ ॥

યુયુધાન અને વિકર્ણુ, હાર્દિક્ય, વિદુર વિગેરે, બહલીકના પુત્રો ભૂરિશ્રવા વિગેરે અને જે સંતર્દન વિગેરે હતા તેઓને તે સમયે મહાયજ્ઞના જૂદા જૂદા કાર્યોમાં નીમેલા. હે રાજેન્દ્ર ! રાજાનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા તેઓ (તે તે કાર્ય) કરતા હતા. ૬-૭.

પક્ષપાત ન થાય તે માટે યુયુધાન વિગેરે બધાઓને જૂદા જૂદા કાર્યોમાં (અધિકારી) નીમેલા. યુયુધાન એટલે સાત્યકિ યાદવ હોવા છતાં અર્જુનનો શિષ્ય હતો. વિકર્ણુ વિગેરે પણ (યુધિષ્ઠિરના) બંધુઓ હતા. બાહલીક શંતનુનો ભાઈ, તેના પુત્રો ભૂરિશ્રવા વિગેરે હતા, અને સંતર્દન વિગેરે ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા હતા. (યુધિષ્ઠિર પ્રતિ) આદર થાય તે માટે બધા કહેલા છે. ૬.

આ મહાયજ્ઞ હતો, તેથી બોલાવવા, મોકલવા, પદાર્થો લાવવા વિગેરે જૂદા જૂદા કાર્યોમાં નીમાઈ (તે તે કાર્ય) કરતા. રાજસૂય (યજ્ઞ) મોટો ધર્મ હોવાથી, તે (યજ્ઞ) કરનારના મનને પ્રસન્ન કરવા બધાએ (કાર્ય) કરતા. એવી રીતે (યજ્ઞના) આરંભમાં બધા બંધુઓને કાર્યમાં યોજવાસ્વયં (યુધિષ્ઠિરનો) ભારે આદર કહેલો છે. ૭.

અંતમાં તો ઘણોજ આદર થયો એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં મધ્યે થએલ વૈદિક આદર સંક્ષેપથી કહે છે :—

ઋત્વિક્સદસ્યબહુવિત્સુ સુદત્તમેષુ સ્વિષ્ટેષુ સ્નૃતસમર્હણદક્ષિણાભિઃ ।

ચૈદ્યે ચ સાત્વતપતેશ્વરણં પ્રવિષ્ટે ચક્રુસ્તતસ્ત્વવમૃથસ્નપનં દ્યુનદ્યામ્ ॥ ૮ ॥

ઋત્વિક્ષે, સભાસદો, મોટા જ્ઞાનીઓ (અને) ઉત્તમ સ્નેહીઓને મધુરવાણી, પૂજન, દક્ષિણા વિગેરેથી ઘણા પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા અને શિશુપાલે વૈષ્ણવોના પતિના ચરણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારપછી તે ઘુનદીમાં અવભૃથસ્નાન કર્યું. ૮.

ઋત્વિક્ષે, સભાસદો અને મોટા જ્ઞાનીઓને શાસ્ત્રમાં જણાવેલ દાનથી તૃપ્ત કર્યો. ઉત્તમ સ્નેહીઓને તે લૌકિક દાનથી સ્વિષ્ટા:^૧ (તેઓની) ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી પ્રસન્ન કર્યો. સ્નૃત વાણીથી તૃપ્ત કરવું. પૂજન કાયાથી (થાય છે). દક્ષિણા દ્રવ્યથી કરેલી. માનસિક (સત્કાર) તે આથી જ જણાવવામાં આવે છે. એવી રીતે મિત્રોનો સંતોષ કરીને, નાશના બાનાથી શત્રુઓનું પણ હિત કર્યું, એમ ' શિશુપાલે વૈષ્ણવોના પતિના ચરણમાં પ્રવેશ કર્યો ' શબ્દોથી કહેલ છે. ' ત્યાર પછી તે ઘુનદીમાં અવભૃથ (સ્નાન) કર્યું, ' એ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) અવભૃથ (સ્નાન)માં લૌકિક ઉત્સવ થાય છે. ઘુનદી યમુના જ છે, કારણ કે આ (યમુના) પણ દેવના રૂપવાળી છે અને સૂર્ય-મંડલમાંથી^૨ જ (ભૂતલ ઉપર) આવેલી છે. અથવા વેદનો વિરોધ થતો ન હોવાથી ગંગામાં (સ્નાન માટે) ગયા. આથી^૩ વળી અલૌકિક શક્તિ સૂચવેલી છે. ૮.

ત્યાં મૃદંગ વાજ્રો વાગ્યાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

મૃદજ્જશ્ણપણવધુન્ધુર્યાનકગોમુખાઃ ।

વાદિત્રાણિ વિચિત્રાણિ નેદુરાવમૃથોત્સવે ॥ ૯ ॥

અવભૃથના ઉત્સવમાં મૃદંગ, શંખ, પણવ, ધુંધુરી, આનક, શીંગડીઓ (એ) જાતજાતનાં વાજ્રો વાગ્યાં. ૯.

૧. ' યજ્ ' ધાતુને : ભૂતકૃદંતનો ' ત ' પ્રત્યય લાગવાથી ' જ્ઞ ' રૂપ થએલું છે, તેથી ' જ્ઞ ' એટલે દેવ તરીકે પૂજાએલ, એવો અર્થ છે. (લે).

૨. યજ્ની દીક્ષા લીધી હોય તેને દીક્ષાની હદ બહાર જવાની શાસ્ત્રની મના છે, છતાં પણ ગંગાજલમાં શોભિતાં તુલસીના પાન સાથે ભજેલી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની રજ ઘણી હોવાથી ત્યાં જવું યોગ્ય છે. તેથી ભગવન્માર્ગને અનુસરતાં વેદનો વિરોધ રહેતો નથી એવો અર્થ છે. (લે).

૩. ' આથી ' એટલે એટલા બધા દમામ સાથે ગંગાસુધી આવવાનું કહ્યું તેથી, એવો અર્થ છે. (લે).

વાજાંત્રો પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પણ (યુધિષ્ઠિરની લૌકિક) સરસાઈ જણાવવા જ તેમનું વર્ણન કરેલું છે. ૯.

અવલૂથના કારણનો આધાર લઈ (કરેલા) લૌકિક ઉત્સવમાં, ઉત્સવનું બધુંએ કાર્ય (થયું એમ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

નર્તક્યો નનૃતુર્દૃષ્ટા ગાયકા યૂથશો જગુઃ ।

વીણાવેણુતલોન્નાદસ્તેષાં સ દિવમસ્પૃશત્ ॥ ૧૦ ॥

આનંદ પામેલી નાચનારીઓએ નાચ કર્યો. ગાનારાઓએ ટોળે મળી ગાન કર્યું. તેઓના વીણા, વેણુ અને તાલનો તે અવાજ આકાશે પહોંચ્યો. ૧૦.

આનંદ પામેલી એટલે ઉત્સવમાં આસક્તિવાળી. યૂથશઃ એટલે ટોળે મળી. વીણાઓ, વેણુઓ અને તલઃ તાલ અથવા હથેલીનો અવાજ આકાશે પહોંચ્યો, એવું લૌકિક કથન છે. ૧૦.

એવી રીતે બહાર નીકળતાં થએલ કોલાહલનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં બધા રાજાઓ યુધિષ્ઠિર સાથે બહાર નીકળ્યા તેનો પ્રકાર કહે છે :—

ચિત્રધ્વજપતાકાગ્રયૈરિમેન્દ્રસ્યન્દનાર્વભિઃ ।

સ્વલંકૃતૈર્મટૈર્મૂપા નિર્યયુ રુક્મમાલિનઃ ॥ ૧૧ ॥

ઉત્તમ રંગબેરંગી ધ્વજાઓ અને પતાકાઓ સહિત, શણુગારેલા ઉત્તમ હાથીઓ, રથો, અશ્વો અને સૈનિકો સાથે સુવર્ણની માલાઓ-વાળા રાજાઓ બહાર નીકળ્યા. ૧૧.

ધ્વજાઓ ગરુડ વિગેરેના ચિહ્નવાળી હોય છે. પતાકાઓ વિજયના લખાણોથી જણાય તેવી હોય છે. રંગબેરંગીપણું આશ્ચર્ય ઉપજાવનારું છે. (આ) ધ્વજાઓ અને પતાકાઓમાં અગ્રાઃ શ્રેષ્ઠ હતી. ઉત્તમ હાથીઓ, રથો અને અર્વાણઃ અશ્વો, આ અને સૈનિકો શણુગારેલા હતા. (સેનાના) ચાર અંગોનો શણુગાર કહ્યો. તે (બધા)ની સાથે સુવર્ણના અલંકારોના સમૂહવાળા રાજાઓ બહાર નીકળ્યા. રુક્મ એટલે સુવર્ણ. ૧૧.

યદુસૃજ્જયકામ્બોજકુરુકેકયકોસલાઃ ।

કમ્પયન્તો ભુવં સૈન્યૈર્યજમાનપુરઃસરાઃ ॥ ૧૨ ॥

યદુઓ, સૃજ્યો, કાંબોજો, કુરુઓ, કેકયો અને કોસલો સૈન્યોથી ભૂમિને કંપાવતા યજમાનને આગળ કરી બહાર નીકળ્યા. ૧૨.

યદુઓ, સંજયો વિગેરે ક્ષત્રિયોના પેટા વિભાગો છે. તે તે કુલના અભિમાન-વાળા હોવા છતાં, (યુધિષ્ઠિરની) સાથે બહાર નીકળ્યા એવી (યુધિષ્ઠિરની) સરસાઈ (જણાવી). યજ્ઞમાન યુધિષ્ઠિર આગળ જનાર હતો જેમની તેવા તેઓ પોતપોતાના સૈન્યથી ભૂમિને કંપાવતા (બહાર નીકળ્યા). ૧૨.

એવી રીતે સંપૂર્ણ પ્રકારે લૌકિકમાં આસક્તિવાળા બહાર નીકળ્યાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં અલૌકિક (પુરુષો) પણ (યુધિષ્ઠિરની) સાથે બહાર નીકળ્યા એમ કહે છે :—

સદસ્યત્વિગ્દિજશ્રેષ્ઠા બ્રહ્મઘોષેણ ભૂયસા ।

દેવર્ષિપિતૃગન્ધર્વાસ્તુષ્ઠુવુઃ પુષ્પવર્ષિણઃ ॥ ૧૩ ॥

સભાસદો, ઋત્વિજો અને ઉત્તમ દ્વિજો મોટા વેદધ્વનિ સાથે (બહાર નીકળ્યા). દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં સ્તુતિ કરતા (જતા) હતા. ૧૩.

(સભાસદો, ઋત્વિજો અને ઉત્તમ દ્વિજો) ત્રણે પ્રકારના બ્રાહ્મણો વેદધ્વનિ સાથે બહાર નીકળ્યા. ‘ મોટા ’ એ વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) વાજાંત્રો કરતાં વેદધ્વનિ નજીક થતો હોવાથી, તે જ મોટો (મોટા અવાજવાળો) હતો. અલૌકિકોના સમૂહમાં દેવો પણ આવ્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. દેવો વિગેરે ઉપર જતાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ અને સ્તુતિ કરતા હતા. ૧૩.

પછી કામની કલાઓથી જનારાઓનો ઉત્સવ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

સ્વલંકૃતા નરા નાર્યો ગન્ધસમ્ભૂષણામ્બરૈઃ ।

વિલિમ્પન્તોઽભિષિચ્ચન્તો વિજહુર્વિવિધૈ રસૈઃ ॥ ૧૪ ॥

સુગંધી પદાર્થો, માલાઓ, આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી સારી રીતે શણગારાએલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ જાતજાતના રસોથી લેપ કરતાં અને છંટકાવ કરતાં વિહાર કરતા હતા. ૧૪.

સુગંધી પદાર્થો વિગેરેથી સારી રીતે શણગારાએલા, (શ્લોક ૧૫ પૂર્વાર્ધમાં કહેલા) તેલ, દહીં વિગેરે જાતજાતના રસોથી લેપ કરતાં આનંદ પામતા (પુરુષો અને સ્ત્રીઓ) કામની કલાઓથી વિહાર કરતાં હતાં. જે (સ્ત્રી)ઓની સાથે લીલા કરવી યોગ્ય ગણાય તે (સ્ત્રી)ઓ અને તે (પુરુષો) વિહાર કરતા હતા એવો નિર્ણય છે. ૧૪.

નીચેના શ્લોકમાં વેશ્યાઓનો (વિહાર જૂદા) પ્રકારથી કહે છે :—

તૈલગોરસગન્ધોદહરિદ્રાસાન્દ્રકુઙ્કુમૈઃ ।

પુંભિર્લિપ્તાઃ પ્રલિમ્પન્ત્યો વિજહુર્વારયોષિતઃ ॥ ૧૫ ॥

તેલ, દહીં, સુગંધી જલ, હલદર અને ઘટ્ટ કેસરથી પુરુષોએ લેપ કરેલી વેશ્યાઓ, (તેઓને) લેપ કરતી વિહાર કરતી હતી. ૧૫.

આ પૂર્વાર્ધ ઉંબરામાં મુકેલ દીવા^૧ જેવો છે. પુરુષોએ એટલે જાહેરોએ સારી રીતે લેપ કરેલી વારયોષિતઃ વેશ્યાઓ પોતે પણ (તેઓને) લેપ કરતી હતી. વ્રાણાં વરોનો સમૂહ વારમ્ વાર, તેની સ્ત્રીઓ, એવો (અર્થ છે). ધર્મ (યજ્ઞના કાર્ય)માં પણ તેવા પ્રકારના વર્ણુનથી (આ) લૌકિક ભાષા હોવાથી દોષ (થતો) નથી. ૧૫.

પછી નીચેના શ્લોકમાં રાજાઓની પત્નીઓનો બહાર નીકળવા સમયનો વિહાર કરે છે :—

ગુપ્તા નૃભિર્નિર્ગમન્નપલબ્ધુમેતદેવ્યો યથા દિવિ વિમાનવરૈર્નૃદેવ્યઃ ।

તા માતુલેયસસ્થિભિઃ પરિષિચ્યમાનાઃ સત્રીહાસવિકસદ્વદના વિરેજુઃ ॥ ૧૬ ॥

જેમ દેવીઓ ઉત્તમ વિમાનોથી આકાશમાં આ જોવા બહાર નીકળેલી તેમ પુરુષોથી રક્ષાએલી રાજાઓની રાણીઓ આ જોવા બહાર નીકળી. મામાના પુત્રો અને પ્રણયવાળાઓથી છંટાતી તેઓ લજ્જાવાળાં હાસ્યને લીધે પ્રકુદ્ધ સુખવાળી (થઈ) શોભતી હતી. ૧૬.

હાથમાં શસ્ત્રોવાળા પગે ચાલનારા (સૈનિકો)થી રક્ષાએલી દેવ્યઃ રાજાઓની સ્ત્રીઓ ‘ આ ’ અવલય નામનું કર્મ (જોવા) પાલખીઓમાં બેસી નીકળી. પાલખીઓનું અને તે (સ્ત્રી)ઓનું ઉત્તમપણું ‘ જેમ દેવીઓ ઉત્તમ વિમાનોથી આકાશમાં (નીકળેલી) ’ એ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. ‘ રાજાઓની રાણીઓ ’ હોવાથી તેઓની પણ લેપ કરવાની વિગેરે લીલા ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તેઓ મામાના પુત્રો અને પ્રણયવાળાઓથી છંટાતી હતી; અથવા મામાના પુત્રો જ પ્રણયવાળાઓ હતા (તેમનાથી છંટાતી હતી).

‘ મામાના પુત્ર ’ એટલે લગવાન, તેમના મિત્રોથી (છંટાતી હતી) એવું વ્યાખ્યાન બોટું છે. બધા રાજાઓની સ્ત્રીઓની વાત થતી હોવાથી ‘ મામાના દીકરા ’

૧. આવો દીવો જાને ચોરડામાં પ્રકાશ કરે છે તેમ આ પૂર્વાર્ધ પાછલા અને આ જાને શ્લોક સાથે સંબંધવાળો છે.

શબ્દથી તેઓના મામાના દીકરા જ સમજાય છે, તેઓના પતિના મામાના દીકરા (સમજતા) નથી. વળી ' તેઓએ દીઝરોને અને પ્રણયવાળાને....' એ આગળના (શ્લોક ૧૭ના) વાક્યનો (એ ખોટા વ્યાખ્યાનમાં) વિરોધ થાય છે. (કન્યાના) મામાના દીકરાનાં કન્યા સાથે લગ્ન થાય ત્યારે, મોટા (ભાઈ)ની (વહુના) નાના (ભાઈ)ઓ દીઝરો અને મામાના દીકરાઓ થાય છે. ' મામાના દીકરા ' શબ્દથી 'દ્વિઘના દીકરા' પણ સૂચવેલા છે. સખીઓનો દીઝરો સાથે મશ્કરીનો આનંદ લૌકિક છે, સર્વ દેશોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને મના કરાએલો નથી. જેમ રાજાએ ભોગવવાના પદાર્થો બધાના ઉપયોગમાં આવે છે, તેમ સ્ત્રીઓનાં પણ બહારના વિનોદનો સંબંધવાળાઓ ઉપયોગ કરે છે. 'મામાના દીકરા' શબ્દથી વિવાહ ધર્મ પ્રમાણેનો ન હોવાનું કહેલું છે. જેઓના ધર્મ પ્રમાણે વિવાહ થયેલા હોય તેવીઓને અને ખાસ કરીને પતિવ્રતાઓને તો વિનોદ હોતાજ નથી, (પતિ વિના) બીજાઓની સાથે જરાએ (હોતા નથી). તેથી 'મામાના દીકરાઓ અને પ્રણયવાળાઓથી (છંટાતી)' એમ. બરાબર કહેલું છે. છતાં પણ (રક્ષકોથી) વીંટાએલી અને 'લજ્જાવાળાં હાસ્યને લીધે પ્રકુલ્લ મુખવાળી' એવી પહેલાં કહેલી (સ્ત્રીઓ) થી સરસાઈ (કહેલી છે). છંટાવાનું તો જલમાં થતું, રસ્તામાં નહિ. ત્યાં (જલમાં) જ કમલોની પેઠે તેઓ શોભતી હતી. ૧૬.

તેઓએ પણ સહચારીઓ ઉપર છંટકાવ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :-

તા દેવરાનુત સર્વીન્સિષિચુર્દતીમિઃ ક્લિન્નામ્બરા વિવૃતગાત્રકુચોરુમધ્યાઃ ॥

ઔત્સુક્યમુક્તકવરાશ્ચયવમાનમાલ્યાઃ ક્ષોભં દધુર્મલધિયાં રુચિરૈર્વિહારૈઃ ॥ ૧૭ ॥

ભીંજાએલા વસ્ત્રોવાળી, સ્પષ્ટ દેખાતાં અવયવો, સ્તનો, સાથળો અને નાભિના ભાગવાળી, આનંદને લીધે છૂટી ગયેલા અંખોડાવાળી, અને જેમનાં પુષ્પો ખરી પડતાં હતાં તેવી તેઓ દીઝરોને અને પ્રણયવાળાઓને પીચકારીઓથી છંટતી હતી (અને) મનોહર વિહારોથી મલિન બુદ્ધિવાળાઓ (ના ચિત્ત) માં ખળભળાટ કરતી હતી. ૧૭.

તે મામાના પુત્રો જ દીઝરો હતા. પ્રણયવાળાઓ (તેમનાથી) જૂદા હતા એમ જણાવવા ' અને ' શબ્દ યોજાઈ છે. પીચકારીઓ વાંસની અથવા ચામડાની બનેલી હતી, અને તેઓ પોતે ભીંજાએલાં વસ્ત્રોવાળી, (અને) ઝીણું વસ્ત્રો પહેરેલાં હોવાથી સ્પષ્ટ દેખાતા અવયવોવાળી હતી. રસનાં સ્થાનો પણ દેખાતાં હતાં એમ જણાવવા ' સ્તનો, સાથળો અને નાભિના ભાગ ' એમ વધારે કહેલું છે. (તેઓ) શૃંગારનું સ્થાન છે એમ જણાવવા તેઓનું તેવું વર્ણન કરેલું છે. 'મધ્યમ' એટલે નાભિનો પ્રદેશ. રમતના આનંદને લીધે છૂટી ગયો હતો અંખોડો જેમનો તેવી, અને તેથી જ ખરી પડતાં હતાં પુષ્પો જેમનાં તેવી (તેઓ હતી). તેઓનાં દર્શનથી કામનો અવિભાવ થતો હતો, તેથી તેવા પ્રકારથી (તેઓનું) ઉત્તમપણું વર્ણવેલું છે. (તેઓમાં) ચોક્કસ રીતે દોષ

ઉત્પન્ન કરવાપણું ન હતું એમ 'મલિન બુદ્ધિવાળાઓ (ના ચિત્ત) માં' એ શબ્દોથી કહેલું છે. જેઓએ અંતઃકરણને જીતેલું ન હતું તેઓનેજ તેઓનાં દર્શનથી ખળભળાટ થતો હતો. આથી એમ કહેલું છે કે (આ કથાના) કીર્તન શ્રવણ વિગેરેમાં પણ દોષ નથી. 'મનોહર' એટલે જેમનાથી રસનો આભાસ થાય તે સિવાયના. ૧૭.

પછી નીચેના શ્લોકમાં યુધિષ્ઠિર બહાર નિકળ્યા (નો પ્રકાર) કહે છે:-

સ સમ્રાટ્પ્રથમારૂઢઃ સદશ્વં રુક્માલિનમ્ ।

વ્યરોચત સ્વપત્નીભિઃ ક્રિયાભિઃ ક્રતુરાદિવ ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તમ અશ્વોવાળા, સુવર્ણની માલાઓવાળા રથમાં પોતાની પત્નીઓ સાથે બેઠેલા તે ચક્રવર્તી જેમ ક્રિયાઓથી ઉત્તમ યજ્ઞ શોભે તેમ ઘણો શોભતો હતો. ૧૮.

કર્મ (યજ્ઞ) થી સામ્રાજ્ય તે (યુધિષ્ઠિરે) જ પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી (તે ચક્રવર્તી હતો.). 'ઉત્તમ અશ્વોવાળા, સુવર્ણની માલાઓવાળા' એ રથનાં વિશેષણ છે. 'ઉત્તમ' શબ્દથી (હાથી) દાંતનો બનેલ હોવાનું પણ સમજાય છે. (તે) સુવર્ણના અલંકારો વાળો હતો. 'પોતાની પત્નીઓ' એટલે અસાધારણ (પોતાની એકની સ્ત્રીઓ) એમ પહેલાં કહેલી (સ્ત્રીઓ) થી ભેદ જણાવવા કહેલું છે. " 'ક્રિયાઓથી' એટલે નિત્ય ક્રિયાઓથી અથવા ઋત્વિજ્ઞેની ક્રિયાઓથી 'ઉત્તમ યજ્ઞ' (શોભે) તેમ " એ શબ્દોથી તે (યુધિષ્ઠિર) નું અલૌકિકપણું કહેલું છે. (આ દૃષ્ટાંતથી) પ્રકરણને લીધે પ્રાપ્ત થતું લૌકિકપણું કાઢી નાખેલું છે. ઉત્તમ યજ્ઞનાં દર્શન પણ યોગથી ઉત્પન્ન થયેલી દૃષ્ટિથી થાય છે. તે (યજ્ઞ) પ્રકાશતો હોય તેવી દશામાં તો બધીએ નિત્ય ક્રિયાઓથી અથવા ઋત્વિજ્ઞેની ક્રિયાઓથી (તેનાં દર્શન થાય છે). ૧૮

પત્નીસંયાજાવમૃથયૈશ્વરિત્વા તે તમૃત્વિજઃ ।

આચાન્તં સ્નાપયાન્ચકુર્ગજ્ઞાયાં સહ કૃષ્ણયા ॥ ૧૯ ॥

તે ઋત્વિજ્ઞેએ પત્નીસંયાજ (યાગ) અને અવભૃથના સંબંધવાળું (કર્મ) કરીને, આચમન કરતા તે (યુધિષ્ઠિર) ને કૃષ્ણા સાથે ગંગામાં સ્નાન કરાવ્યું. ૧૯.

જૂદી જૂદી શાખાઓમાં યાગો જૂદા જૂદા પ્રકારથી થાય છે, તેથી હમણાં પત્નીસંયાજ સુધીના પ્રકારના અથવા એક હજાર પ્રકારના (યાગો) પ્રચલિત છે.

૧ ઉત્તમ અશ્વો હાથીદાંતના બનેલા રથનેજ જોડવા યોગ્ય હોય છે, એવો ભાવ છે (લે) ઉત્તમ અશ્વો જોડેલા હોવાથી રથ હાથીદાંતનો જ બનાવેલો હોવો જોઈએ.

તે મત પ્રમાણે પત્નીસંચાળ (યાગો) પાછળ વધેલા વિગેરે દ્રવ્યોથી સ્વતંત્ર રીતે જૂદાજ કરવામાં આવે છે, અને અવલૂથસંબંધી યાગો અવલૂથના કર્મોથી (કરવામાં આવે છે). ચરણ એટલે કૃતિ. (તે યાગો) કરીને, પછી તે ઋત્વિજોએ કર્મ સમાપ્ત થયા પછી આચમન કરતા (યુધિષ્ઠિર)ને અભિષેકના વિધિ પ્રમાણે સ્નાન કરાવ્યું. 'અભિષેક કરનારી મુખ્ય (રાણી) છે' એ વાક્ય પ્રમાણે અભિષેક મુખ્ય (રાણી) સાથે જ થતો હોવાથી 'કૃષ્ણ સાથે' એમ કહેલું છે. 'ગંગામાં' એ શબ્દથી (એમ સૂચવેલ છે કે) જલમાં પ્રવેશ કરીને અભિષેક (કરેલો). ૧૯.

દેવદુન્દુભયો નેદુર્નરદુન્દુભિભિઃ સમમ્ ।

મુમુચુઃ પુષ્પવર્ષાણિ દેવર્ષિપિતૃમાનવાઃ ॥ ૨૦ ॥

મનુષ્યોએ વગાડેલાં દુન્દુલિઓ સાથે દેવોના દુન્દુલિઓ વાગ્યાં. દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને મનુષ્યોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ કરી. ૨૦

તેનાં યજ્ઞનાં કાર્યનું બધાએ અનુમોદન કર્યું એમ જણાવવા દેવોનાં દુન્દુલિઓ વાગ્યાં. મનુષ્યોએ વગાડેલાં દુન્દુલિઓ લૌકિક છે. ઇચ્છેલા સમયે મનુષ્યોનાં દુન્દુલિઓ વગાડવામાં આવ્યાં, તે જ સમયે દેવોનાં પણ (દુન્દુલિઓ વાગ્યાં) એમ (કહ્યું). દેવો (યુધિષ્ઠિરની) ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારા થયા એમ જણાવવા સાથે વાગવાનું કહેલું છે. દેવપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ કરતાં પણ રાજસૂય (યજ્ઞ) ઉત્તમ છે એમ જણાવવા, 'પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ કરી' એમ કહેલું છે. ૨૦.

સસ્તુસ્તત્ર તતઃ સર્વે વર્ણાશ્રમયુતા જનાઃ ।

મહાપાતક્યપિ યતઃ સદ્યો મુચ્યેત કિલ્વિષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પછી ત્યાં વર્ણાશ્રમ પાળનારા બધા પુરુષોએ સ્નાન કર્યું, કે જેનાથી મોટો પાપી પણ તરત જ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૨૧.

પછી રાજાની સમીપ બધાએ સ્નાન કર્યું. પતિતો અને નાસ્તિકોનો ત્યાં પ્રવેશ (થયો) ન હતો, એમ જણાવવા 'વર્ણાશ્રમ પાળનારા પુરુષોએ' એમ કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી (સ્નાનનું) માહાત્મ્ય કહે છે. અકસ્માત આવી ચડેલ (મોટો પાપી પણ) જો સંમતિથી સ્નાન કરે તો સદ્યઃ સ્નાન કર્યા પછી તરત જ (પાપથી) મુક્ત થાય છે. ૨૧.

પછી રાજાની લૌકિક સરસાઈ થાય, તે માટે તેણે અંલકાર ધારણ કર્યાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

અથ રાજાઽહતે ક્ષૌમે પરિધાય સ્વલંકૃતઃ ।

ઋત્વિક્સદસ્યબ્રહ્માદીનાનર્ચામરણામ્બરૈઃ ॥ ૨૨ ॥

પછી રાજાએ બે નવાં રેશમી વસ્ત્રો પહેરી, સારા અલંકારો ધારણ કરી, ઋત્વિજો, સભાસદો, બ્રાહ્મણો વિગેરેનો આભરણો અને વસ્ત્રોથી સત્કાર કર્યો. ૨૨.

(યજ્ઞની) દીક્ષા (લીધી) હોય ત્યારે ભૂષણ તજવાનાં હોવાથી આટલા સમય સુધી તો (રાજા) અલંકાર વિનાનો હતો. અહતે નવાં ક્ષૌમે ‘રેશમી સૌમ્યજ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે જાણે કે સોમે (ચંદ્રે) વરદાનમાં આપેલાં હોય તેવાં બે (વસ્ત્રો) પહેરીને તેણે સારા અલંકારો ધારણ કર્યા. પછી ઋત્વિજ વિગેરે બીજાઓને પણ પોતાના સરખા વેષવાળા કર્યા. ૨૨.

बन्धुजातिनृपोन्मित्रसुहृदोऽन्यांश्च सर्वशः ।

अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥

નારાયણમાં આસક્તિવાળા રાજાએ બંધુઓ, સગાંઓ, રાજાઓ, મિત્રો, સ્નેહીઓ અને બીજાઓની સર્વ પ્રકારે વારંવાર પૂજા કરી. ૨૩.

(ત્યાં) આવેલા બંધુઓ, સગાંઓ, રાજાઓ, મિત્રો, સ્નેહીઓ અને બીજાઓની (રાજાએ) સર્વ પ્રકારે યથાયોગ્ય (પૂજા કરી). અહિં પૂજામાં કાલ અધ્યક્ષ ન હતો, પરંતુ પુરુષોજ હતા, એમ જણાવવા ‘વારંવાર’ એમ કહેલું છે. ‘પૂજા કરી’ એમ વિધિ (શાસ્ત્રની આજ્ઞા) કહેલી છે, પરંતુ લૌકિક (કાર્ય) (જણાવેલું) નથી. આથી એમ (જણાવ્યું) કે આ પ્રકરણમાં માત્ર રાજાની ક્રિયા વૈદિક હતી, બીજાઓની તો લૌકિક જ હતી.

‘શાસ્ત્રમાં કહેલા, યાગમાં અંગભૂત (ઉપયોગી) તો થોડા જ હોય છે. (રાજાએ) એવી રીતે બધાની પૂજા કેમ કરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘નારાયણમાં આસક્તિવાળા’ વિશેષણ ચોળેલું છે. તેનો આશય ભગવાનની જ પૂજા કરવાનો હતો, તે (કારણ) થી સર્વ ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેણે શ્રદ્ધાથી સર્વની પૂજા કરી. ‘રાજા’ હોવાથી (સર્વની પૂજા માટે જરૂરી) ઘણું ધન હતું. ૨૩

નીચેના શ્લોકમાં રાજાએ પૂજેલા બધાની શોભા કહે છે:—

सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुण्डलस्रगुणीषकञ्चुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ।

नार्यश्च कुण्डलयुगालकवृन्दपुष्टवक्त्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥

મણિજડેલાં કુંડલો, માલાઓ, પાઘડી, ઝબ્બો, રેશમી વસ્ત્ર અને ઘણાં કિંમતી હારવાળા સર્વ પુરુષો દેવોના જેવી કાંતિવાળા થયા, અને કુંડલોની જોડી અને કેશના સમૂહથી વધેલી સુખની શોભાવાળી સ્ત્રીઓ સુવર્ણના કંદોરાથી શોભતી હતી. ૨૪

અંદરના અને બહારના દોષો દૂર થયા. ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી અને આભૂષણોને લીધે કાંતિમાં દેવોના જેવી કાંતિવાળા થયા. તે (વા થવા)નું કારણ બનેલ 'મણિજડેલાં કુંડલો (માલાઓ, પાઘડી, અખો, રેશમી વસ્ત્ર અને ઘણી કિંમતી હારવાળા)' વિશેષણ કહેલું છે. મણિજડેલાં કુંડલો, માલાઓ, પાઘડી, અખો, કેડે બાંધવાનું રેશમી વસ્ત્ર, અને ઘણું કિંમતી હાર હતાં જેઓના, તેવા (પુરુષો હતા). સ્ત્રીઓ પણ તેવી રીતે શણગારેલી હતી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી તે ગુણ (શણગાર) કહેલો છે. 'કુંડલોની ભેડી અને કેશના સમૂહથી વધેલી હતી મુખની શોભા જેઓની' એમ (શણગારનો) પ્રકાર કહેલો છે. સુવર્ણના કંદોરાથી ઘણી જ શોભતી હતી. અહિં સુધી લૌકિક શોભા (કહી). ૨૪

હવે જૂઠા આરંભથી જે આવેલા તેઓ ગયા એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:—

અથર્ત્વિજો મહાશાલાઃ સદસ્યા બ્રહ્મવાદિનઃ ।

બ્રહ્મક્ષત્રિયવિદ્રૂદ્રા રાજાનો યે સમાગતાઃ ॥ ૨૫ ॥

દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ લોકપાલાઃ સહાનુગાઃ ।

પૂજિતાસ્તમનુજ્ઞાપ્ય સ્વધામાનિ યયુર્નૃપ ॥ ૨૬ ॥

હે નૃપ ! પછી વિદ્વાન ઋત્વિજો, બ્રહ્મવાદી સભાસદો; જે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો (અને) રાજાઓ આવેલા તેઓ; દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ, અને સેવકો સહિત લોકપાલો (રાજાથી) સત્કાર પામી, તેની રજા લઈ, પોતપોતાનાં સ્થાને ગયા. ૨૫-૨૬.

આગળ (દુર્યોધનના) અભિમાનનો નાશ કહેવાનો છે. (બધા) પાછા જાય ત્યાં સુધીમાં વચ્ચે (યજ્ઞમાં) કેાઈપણ અંશથી ખામી આવે તો તેથી જ દુષ્ટોને સંતોષ થવાથી, (તેમનો) દ્વેષ પુષ્ટ ન થાય, તેથી (બધા) પાછા ગયા ત્યાં સુધીનું વર્ણન (કરેલું) છે.) મહાશાલાઃ એટલે વિદ્વાન. તે(વા) ઓળ ઋત્વિજ થાય. સભાસદો તો બ્રહ્મવાદી હતા, તેઓ (બ્રહ્મવાદીઓ) જ સર્વ જાણનારા હોય છે. એવી રીતે બંને ભેદએ તેવા ગુણોવાળા કહેલા છે. બીજા બ્રાહ્મણો વિગેરે (હતા). તેઓનું આવવું જ જરૂરી હતું. તે (અર્થ) 'જે આવેલા' શબ્દોથી કહેલો છે. ૨૫.

તેવી રીતે દેવો વિગેરે પણ (પાછા ગયાનું) છવીસમા શ્લોકમાં કહે છે. તે બધા સત્કાર પામી આનંદથી પોતપોતાના સ્થાને ગયા. 'હે નૃપ !' એવું સંબોધન (યજ્ઞ) સમાપ્ત થતાં (તેને થએલ) સંતોષ જણાવવા કરેલું છે. ૨૬

તેઓનાં મનનું અને કાયાનું (કાર્ય) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં વાણીનું (કાર્ય) કહે છે:—

હરિદાસસ્ય રાજર્ષે રાજસૂયમહોદયમ્ ।

નૈવાતૃપ્યન્પ્રશંસન્તઃ પિબન્મર્ત્યોઽમૃતં યથા ॥ ૨૭ ॥

જેમ મર્ત્ય અમૃતનું પાન કરતાં તૃપ્ત થતો નથી, તેમ હરિના દાસ રાજર્ષિની રાજસૂયની ભારે સરસાઈની પ્રશંસા કરતાં તેઓ તૃપ્ત નજ થયા. ૨૭.

(યુધિષ્ઠિર) રાજર્ષિ એટલે પોતાના ધર્મમાં આનંદ માનનાર હરિનો દાસ હોઈ પ્રમાણબદ્ધ અને પ્રમેયબદ્ધની સમૃદ્ધિવાળો હતો. તેણે પણ રાજસૂય યજ્ઞ (કર્યો), અને તે પણ ભારે સરસાઈવાળો (કર્યો). તેથી જ (તેની) પ્રશંસા કરતાં તેઓ પોતે જ તૃપ્ત નજ થયા. ખીજની ઇચ્છાથી વર્ણન કરતા હોય તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં (વર્ણન કરતાં) અટકી પાણીય. આ તો પોતાના માટે જ (વર્ણન કરતા હતા), તેથી સદા પ્રશંસા કરતા. ક્ષણે ક્ષણે (પ્રશંસા કરવામાં) રુચિ વધતી એમ જણાવવા દૃષ્ટાંત કહે છે કે મર્ત્યઃ મરણ પામવું એ જેનો ગુણ છે તેવો (મનુષ્ય), સ્વાદિષ્ઠ અને મરણને મટાડનારું એટલે અનુભવ કરવાના સમયે અને પરિણામે ઉત્તમ અમૃતનું (પાન કરતાં) અટકતો નથી, (તેમ) અહિં પણ તે (પ્રશંસા કરવા)માં આસક્તિ હોવાથી, ‘જેની જેમાં શ્રદ્ધા છે (તે તે જ છે)’ એ નિયમ પ્રમાણે (પ્રશંસા પોતાને) રાજની સમાન બનાવનારી હોવાથી, વર્ણન કરતાં અટકે નહિ એ યોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે. ૨૭.

લૌકિક (ઉત્તમપણું) બંધુઓને ખાસ જણાવવું જોઈએ તેથી, (અને બંધુ ઓને) સામાન્ય (પુરુષો)ની સમાન રાખવામાં આવે તેમાં શોભા નહિ, તેથી સામાન્ય (પુરુષો) ગયા ત્યારે બંધુઓને (યુધિષ્ઠિરે) ત્યાં રાખ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે : —

તતો યુધિષ્ઠિરો રાજો સુહૃત્સંબન્ધિવાન્ધવાન્ ।

પ્રેમ્ણા નિવાસયામાસ કૃષ્ણં ચ ત્યાગકાતરઃ ॥ ૨૮ ॥

પછી રજા આપતાં દુઃખી થતા યુધિષ્ઠિર રાજાએ મિત્રો, સંબંધીઓ અને શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમથી (ત્યાં) રાખ્યા. ૨૮.

આ (આવી) ભગવાનની જ ઇચ્છા હતી, કે જેનાથી ભવિષ્યમાં સંકટ થવાનું હતું. સુહૃદઃ મિત્રો, સંબંધીઓ એટલે જમાઈઓ, બંધુઓ એટલે (પોતાના જ) ગોત્રવાળાઓ (ને રાખ્યા). ‘પ્રેમથી’ એ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે યજ્ઞના સમયમાં બંધુઓ સેવા (કરવા)માં જ રોકાએલા હોવાથી સુખથી ભોગ કરી શકેલ નહિ, તેથી જનસમૂહ વીખરાયા ત્યારે સાથે ભોગ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રેમથી તેઓને રાખ્યા. ‘અને શ્રીકૃષ્ણને’ એ શબ્દો વિશેષ પ્રયોજન માટે કહેલા છે. ‘રજા આપતાં દુઃખી થતા’ એ વિશેષણ ઘણો સમય રાખ્યાનું સૂચવે છે. ૨૮.

બધા બંધુઓ ખાસ (કામ) નહિ હોવાથી ત્યાં રહ્યા. ભગવાનને તો બીજું કામ પણ હતું. તેથી તે કદાચ રહ્યા નહિ હોય, એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

ભગવાનેવ તત્રાઙ્ગ ન્યવાત્સીત્તત્પ્રિયંકરઃ ।

પ્રસ્થાપ્ય યદુવીરાંશ્ચ સામ્બાદીંશ્ચ કુશસ્થલીમ્ ॥ ૨૯ ॥

હે રાજન્ ! યાદવવીરોને અને સાંબ વિગેરેને કુશસ્થલી મોકલીને, તેનું પ્રિય કરનાર ભગવાન ત્યાં જ રહ્યા. ૨૯.

‘ હે રાજન્ ! ’ એ સંબોધન હું છેતરતો નથી એમ જણાવવા (શુકે કરેલું). ‘ ત્યાં જ રહ્યા ’ એ શબ્દોમાંના ‘ જ ’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે પત્નીઓ સાથે રહ્યા. (ભગવાને) બીજાં કાર્યો માટે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે બીજાઓને મોકલ્યા એમ ઉત્તરાર્થથી કહે છે. ભગવાન વિરાજતા હોય ત્યારે દ્વારકામાં રક્ષણ અને વિલાસ થાય. એકથી બે (કાર્ય) થઈ શકે નહિ, તેથી તે પૈકીનું રક્ષણ (કરવા) માટે યાદવવીરોને, અને વિલાસ (કરવા) માટે સાંબ વિગેરેને મોકલ્યા. વળી ‘ કુશસ્થલી ’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે કુદરતથી તે ભયવાળું સ્થાન હતું. કુશ દૈત્ય હોવાથી, તે ભૂમિમાં દૈત્યોના ઉપદ્રવનો સંભવ હતો. ૨૯.

યજ્ઞની પહેલાં, (યજ્ઞ) દરમ્યાન અને (યજ્ઞના) અંતે જેટલું ઇચ્છેલું તેટલું રાજાને (પ્રાપ્ત) થયું, એમ રાજાનાં કૃત્યનો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે :—

इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ।

સુદુસ્તરં સમુત્તીર્ય કૃષ્ણેનાસીદ્રતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

આવી રીતે ધર્મનો પુત્ર રાજા (યુધિષ્ઠર) શ્રીકૃષ્ણને લીધે તરી ન શકાય તેવા મનોરથરૂપી મોટા સમુદ્રને સારી રીતે તરીને નિશ્ચિંત થયો. ૩૦

‘ રાજા ’ એ શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે તે) પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર હતો. ‘ ધર્મનો પુત્ર ’ હોવાથી (તેનું) બીજું શુદ્ધ હતું. મનોરથ જ મોટો સમુદ્ર હતો, કારણ કે તે મોટો હતો અને તેમાં વિદ્ય કરનાર (જરાસંધ, શિશુપાલ વિગેરે રૂપ) મધરો હતા. તેથી જ તે બીજાઓથી તેમ જ પોતાથી પણ તરી ન શકાય તેવો હતો. છતાં શ્રીકૃષ્ણને લીધે સારી રીતે તરીને જેના મનનો તાવ (ચિંતા) જતો રહ્યો હતો તેવો થયો. જેમ વૈષ્ણવના ધર્મોથી ચિંતા વિગેરે સમુદ્રમાં નાખીને (સમુદ્રની) પાર ઉતરેલો નિશ્ચિંત થાય, (તેમ શ્રીકૃષ્ણને લીધે મનોરથરૂપી સમુદ્રને તરી નિશ્ચિંત થયો), એવો અર્થ છે. ૩૦.

અહિંથી ભૂમિનો ભાર હરવારૂપ ભગવાનનું ચરિત્ર કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી દુર્યોધનના અભિમાનના નાશ (ની કથા) કહે છે :—

एकदान्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।

अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ ૩૧ ॥

એક સમયે અચ્યુતમાં ચિત્તવાળા તે (રાજા)ના અંતઃપુરમાં સમૃદ્ધિ અને રાજસૂયનું ઉત્તમપણું જોઈને દુર્યોધન દુઃખી થયો. ૩૧.

દુર્યોધન વિગેરે (કુરુ)ઓમાં પણ ભીષ્મ વિગેરે મોટાઓ (પોતાના) ઘેર ગયા. જેમણે યજ્ઞમાં કામ કરેલું તેઓ જ રહેલા. પહેલાં યજ્ઞમાં ચિત્ત હોવાથી દ્રેષ ઉત્પન્ન થયો ન હતો. પછી તો સ્વાભાવિક દોષ પ્રકટ થતાં દ્રેષ થયો એમ કહે છે કે તેના અંતઃપુરમાં (૧) સ્ત્રીરૂપ અને ધનરૂપ સંપત્તિ જોઈને, અને (૨) રાજસૂયરૂપ વૈદિક ઉત્તમપણું જોઈને, અને (૩) ‘ અચ્યુતમાં ચિત્તવાળા ’ શબ્દથી (કહેલું) ભક્તિનું અધિકપણું જોઈને, ત્રણે માર્ગની સંપત્તિમાં પોતાને પણ યુધિષ્ઠિરની સમાન માનનારો (દુર્યોધન) ત્રણમાંથી એક પણ (સંપત્તિ પોતાને) નહિ હોવાથી દુઃખી થયો. ૩૧.

તે પૈકી ધનથી થએલી સંપત્તિનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે :—

यस्मिन् नरेन्द्रदितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मीर्नाना विमान्ति किल विश्वसृजोपकृताः ।

तामिः पतिं द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुर्यादतप्यत् ॥ ૩૨ ॥

જેની અંદર વિશ્વ સર્જનારે બનાવેલી રાજાઓની ઉત્તમ દૈત્યોની અને ઉત્તમ દેવોની જાતજાતની સંપત્તિ ખરેખર શોભતી હતી. તે (સંપત્તિ)ઓથી દ્રુપદરાજની પતિની સેવા કરતી હતી. જે (દ્રુપદ-રાજની પુત્રી)માં આસક્ત હૃદયવાળો કુરુઓનો રાજા દુઃખી થયો. ૩૨.

નરેન્દ્રાઃ મનુષ્યોના રાજાઓ, તેઓની માનુષી સંપત્તિ. દિતિજેન્દ્રાઃ ઉત્તમ દૈત્યો, તેઓની માયાની ભરપૂર આસુરી સંપત્તિ. સુરેન્દ્રાઃ ઉત્તમ દેવો. તેઓની વિચિત્ર અલૌકિક સંપત્તિ. તે બધીએ જાતજાતની હતી. તે બધીએ રાજા (યુધિષ્ઠિર)ના અંતઃપુરમાં શોભતી હતી. ‘ ખરેખર ’ એ શબ્દથી (તેનું) પ્રમાણ (જણાવેલું છે).

‘ (સર્વની) જૂદી જૂદી મુકરર કરેલી બધી મનુષ્યને કેમ (પ્રાપ્ત) થઈ ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ વિશ્વ સર્જનારે બનાવેલી ’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. ભગવાને (બધી) નવી બનાવેલી. તેથી તે તે (રાજા, ઉત્તમ દૈત્યો તથા દેવોની સંપત્તિ) કરતાં પણ (યુધિષ્ઠિરની સંપત્તિનું) ઉત્તમપણું કહેલું છે. તે સમૃદ્ધિઓથી દ્રુપદરાજની પુત્રી પોતાના પતિની સેવા કરતી હતી.

‘તેથી શું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે ‘જેમાં આસક્ત હૃદયવાળો (કુરુઓનો રાજા દુઃખી થયો)’. હરકોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થએલા સર્વથી ઉત્તમ આ પદાર્થ (દ્રૌપદી)નો જેમ પાંચ (પાંડવો) ભોગ કરે છે તેમ મારે પણ (તેનો) ભોગ કરવો, એવી તે (દુર્યોધન)ની ઇચ્છા હતી. તેથી તે (દ્રૌપદી)માં આસક્ત હૃદયવાળો કુરાવ તે (કુરુદેશ)માં રહેલા ઉત્તમ સર્વ પદાર્થોવાળો અત્તપ્યત્ કામને લીધે થતું ઘણુંજ દુઃખ પામ્યો. ૩૨.

એ પ્રમાણે પહેલો અને છેલ્લો એમ બે દોષો વર્ણવ્યા. મોહનું વર્ણન કરવા નીચેના શ્લોકમાં તે સ્થિતિની ભગવાનના સંબંધવાળી લીલાનું વર્ણન કરે છે:—

यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रोणीभरेण शनकैः कणदङ्घ्रिशोभम् ।

मध्ये सुचारुकुचकुङ्कुमशोणहारं श्रीमन्मुखं चपलकुण्डलकुन्तलाढ्यम् ॥ ૩૩ ॥

જેમાં તે સમયે નિતંબના ભારને લીધે ધીમે ધીમે અંકાર કરતા ચરણોની શોભાવાળી, મધ્યમાં ઘણું સુંદર સ્તનો ઉપરના કુંકુમને લીધે રાતા હારવાળી, શોભતા મુખવાળી અને અસ્થિર કુંડલો અને કેશવાળી મધુપતિની એક હજાર રાણીઓ (જેમને દુર્યોધન દુઃખી થયો શ્લોક ૩૧). ૩૩.

તદા તે (દ્રૌપદી)નાં દર્શન થયાં તે સમયે મધુપતેઃ કરોડો કામદેવસ્વપ્ન મોહ ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાન (મધુપતિ)ની એક હજાર રાણીઓ જેમને (દુર્યોધન દુઃખી થયો) એમ પહેલાના (શ્લોક ૩૧) સાથે જ સંબંધ છે. કામ પૂર્ણ કરનાર તરીકે અને ઘણી (રાણીઓ) હોવાથી ભગવાનને પણ મોહ ઉત્પન્ન કરનાર કહેલા છે. ‘નિતંબના ભારને લીધે (ધીમે ધીમે અંકાર કરતા ચરણોની શોભાવાળી)’ એ વિશેષણ જાણે કે મોહ (કરવા)નું સાધન હોય તેવું કહેલું છે. નિતંબના ભારને લીધે ધીમેધીમે અંકર વિગેરેથી અંકાર કરતા બે ચરણો શોભા હતી જેમની (એવી રાણીઓ હતી). અંકરોનું દર્શન અથવા તેમનો અવાજ મોહ કરનારો છે, એવો અર્થ છે. ‘મધ્યમાં ઘણું સુંદર જે સ્તનો ઉપરનું કુંકુમ’ આ શબ્દોથી અમુક પ્રકારે લગાડેલું કુંકુમ કહેલું છે. મકરિકાના ચિત્રમાં કુંકુમ જોવામાં આવેલું, એટલે ઘણાં ઝીણાં વસ્ત્રની આડઅરસ જ ઉત્પન્ન કરતી હતી, પરંતુ દૃષ્ટિને રોકતી ન હતી. તેથી મોહ (ઉત્પન્ન કરવા) માટે (આ) વર્ણન ઘટે છે. તે (કુંકુમ)થી જાણે કે કમલના પત્રો હોય તેમ લાલ થએલો જે હાર, તેની અંદર શોભતા મુખવાળી (રાણીઓ હતી). કામમાં રોકાએલ હોવાને લીધે અથવા વિચારને લીધે અસ્થિર કુંડલો અને કેશવાળી (રાણીઓ હતી).

અથવા ‘મધ્યમાં ઘણી સુંદર’ એ શબ્દો જૂદા લેવા, કારણ કે છેડા ઉપર રહેલી સ્ત્રીઓ કરતાં પણ રુકિમણી વિગેરે મધ્યમાં રહેલી સ્ત્રીઓ ઘણી ઉત્તમ હતી. ૩૩.

એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ મોહ (થવા)નું કારણ હતી એમ કહીને, રાજાએ કરેલ મોહરૂપ કારણ સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) દૈત્યે સ્થાનથી કરેલ મોહરૂપ કારણ કહે છે:—

સમાયાં મયકૃપ્તાયાં કાપિ ધર્મસુતોઽધિરાટ્ ।

વૃતોઽનુગૈર્બન્ધુમિશ્ર કૃષ્ણેનાપિ સ્વચક્ષુષા ॥ ૩૪ ॥

આસીનઃ કાશ્ચને સાક્ષાદાસને ભગવાનિવ ।

પારમેષ્ઠ્યશ્રિયા પુષ્ટઃ સ્તૂયમાનશ્ચ બન્ધુમિઃ ॥ ૩૫ ॥

કોઈ સમયે સેવકો અને બંધુઓથી અને પોતાના ચક્ષુરૂપ શ્રીકૃષ્ણથી વીંટાએલો, ચક્રવર્તીની સંપત્તિથી પુષ્ટ થએલો અને બંધુઓથી સ્તુતિ કરાતો ધર્મનો પુત્ર ચક્રવર્તી (રાજા) મયે બનાવેલી સભામાં સુવર્ણના સાક્ષાત્ આસન ઉપર ભગવાનની પેઠે બેઠો હતો. ૩૪-૩૫.

મયે ખાસ કરીને આ પ્રયોજન માટે જ સભા બનાવેલી. કોઈ સમયે એટલે કાલ પણ જ્યારે તેવા પ્રકારનો હતો ત્યારે. ‘ધર્મનો પુત્ર’ એ શબ્દથી વાસ્તવિકરીતે એમ સૂચવેલું છે કે (તે) અધર્મનો નાશ કરશે. ‘ચક્રવર્તી’ એ શબ્દથી (અધર્મનો નાશ કરવાનું તેનું) સામર્થ્ય (કહેલું છે). ‘સેવકો અને બંધુઓથી વીંટાએલો’ એ વિશેષણથી (તેના) ક્રિયાસ્વપ સાહાય્ય કરનાર (કહેલા છે). ‘પોતાના ચક્ષુરૂપ શ્રીકૃષ્ણથી’ એ શબ્દથી જ્ઞાનસ્વપ અને ક્રિયાસ્વપ સાહાય્ય કરનાર કહેલા છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે દુર્યોધન કરતાં પણ ભગવાનનું વધારે સન્માન હતું, અને ભગવાન કરે તે જ પ્રમાણ હતું. ૩૪.

પાંત્રીસમા શ્લોકમાં દુર્યોધન જૂએ (જાણે) તે માટે તે (યુધિષ્ઠિર) ઉત્તમ સિંહાસન ઉપર બેઠેલ એમ કહે છે. સર્વથી ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની પેઠે તે સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો. ‘સાક્ષાત્ આસન ઉપર’ એ શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાને) આસનની શક્તિ તે (આસન)માં જ મૂકેલી. યજ્ઞના રૂપ ‘ચક્રવર્તીની સંપત્તિથી પણ પુષ્ટ’ (અને) ‘બંધુઓથી સ્તુતિ કરાતો’ એ વિશેષણોથી (તેનું) ઘણું જ માન (હોવાનું કહેલું છે). ૩૫.

એવા પ્રકારના સમયે દુર્યોધન (ત્યાં) આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તત્ર દુર્યોધનો માની પરિતો બ્રાતૃમિર્નૃપ ।

કિરીટમાલી ન્યવિશદસિહસ્તઃ ક્ષિપન્નૃષા ॥ ૩૬ ॥

હે નૃપ! ભાઈઓથી વીંટાએલા, અભિમાની, સુકુટ અને માલા ધારણ કરેલા દુર્યોધને હાથમાં તલવાર લઈ ક્રોધથી અપમાન કરતાં ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૬.

મને સેવક કરવા ઇંદ્રિયોમાં પીડા કરવા (યુધિષ્ઠિર) રાખે છે એવા વિચારથી, અથવા (યુધિષ્ઠિરની) સંમતિ વિનાનું યુદ્ધ (તેની સાથે) કરીશ એવો નિશ્ચય કરી સ્થલે સ્થલે સર્વનું અપમાન કરતો, મુકુટ અને માલા ધારણ કરી, જાણે કે ઘણા ભાગે કોઈને હણવા (આવતો હોય) તેમ હાથમાં તલવાર લઈ, તે અભિમાનીએ ભાઈઓ સાથે (ત્યાં) પ્રવેશ કર્યો. 'ક્રોધથી' એ શબ્દથી લૌકિક ધારા પ્રમાણે પણ તે જોઈ શકે નહિ તેનું કારણ કહેલું છે. ૩૬.

પછી ત્યાં (સભામાં) પદાર્થોમાં (તેને) ભ્રમ થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

સ્થલેऽભ્યગૃહ્ણાદ્વસ્ત્રાન્તં જલં મત્વા સ્થલેऽપતત્ ।

જલે ચ સ્થલવદ્ભ્રાન્ત્યા મયમાયાવિમોહિતઃ ॥ ૩૭ ॥

મયની માયાથી મોહ પામેલાએ જલ માનીને સ્થલમાં વસ્ત્રનો છેડો ઉંચો પકડ્યો, (અને) સ્થલમાં પડ્યો, અને સ્થલની પેઠે જલમાં ભ્રમથી પડ્યો. ૩૭.

કાચ વિગેરેથી (મયે) તેનું (તેવી સભા) ક્ષેત્ર. સ્થલમાં જ (આ) જલ છે એવી બુદ્ધિથી સ્વભાવ પ્રમાણે વસ્ત્રનો છેડો ઉંચો લીધો. તેનું કારણ 'જલ માનીને' એ શબ્દોથી કહેલું છે. માત્ર વસ્ત્ર (ઉંચું) લીધું એટલું જ નહિ, પરંતુ આ નીચાણવાળું સ્થાન છે એમ વિચારી, જલમાં પ્રવેશ કરતો હોય તેમ સ્થલમાં જ પડ્યો. વળી જલમાં એવી રીતે ' (આ) સ્થલ છે ' એવી બુદ્ધિથી વસ્ત્ર સાથે જ પ્રવેશ કર્યો, (અને) નીચાણ હોવાથી પડી ગયો. તેનું કારણ 'સ્થલની પેઠે ભ્રમથી' એ શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ સ્થલમાં પહેલાં જલ હોવાનો ભ્રમ થયો, એવી રીતે આ સ્થલમાં (જલમાં) પણ (સ્થલ હોવાનો ભ્રમ) થયો, એવો અર્થ છે. 'મયની માયાથી મોહ પામેલાએ' એ વિશેષણથી તેનું અટકાવી ન શકાય તેનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે જે અભિમાનવાળો દુષ્ટ (પુરુષ) ક્રોધથી તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે, તેને ભ્રમ થાય, એવી કોઈક દેવતારૂપ માયાનું મયે તે સભામાં સ્થાપન કરેલું. તે (માયા) તેવી જ રીતે વિરુદ્ધ ભ્રમ કરાવતી, એમ 'માયાથી મોહ પામેલાએ' એ વિશેષણથી કહેલું છે.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

જહાસ મીમસ્તં દૃષ્ટ્વા સ્ત્રિયો નૃપતયોઽપરે ।

નિવાર્યમાણા અપ્યજ્ઞઃ રાજા કૃષ્ણાનુમોદિતાઃ ॥ ૩૮ ॥

હે રાજન! તેને જોઈને શ્રીકૃષ્ણનું અનુમોદન પામેલા ભીમ, સ્ત્રીઓ અને બીજા રાજાઓએ રાજા (યુધિષ્ઠિરે) રોકેલ હોવા છતાં તેની મશકરી કરી. ૩૮.

તેને આંધળાના જેવો જોઈને તેનાથી સંપૂર્ણ રીતે વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળો ભીમ, સ્વભાવને લીધે બધી સ્ત્રીઓ, અને જેઓ દુર્યોધનના સંબંધીઓ ન હતા તેવા બીજા રાજાઓએ (તેની મશ્કરી કરી).

‘ રાજસભામાં મશ્કરી (કરવી) અયોગ્ય છે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ રોકેલ હોવા છતાં ’ એ શબ્દો યોજેલ છે. રાજાએ રોકેલ હોવા છતાં એ (મશ્કરી કરી તો રાજા) પોતે અયોગ્ય (કાર્ય) કેમ જ કરે ? તે (મશ્કરી કરવા)નું કારણ ‘ શ્રીકૃષ્ણનું અનુમોદન પામેલા ’ એ વિશેષણથી (કહેલું છે). અંતઃકરણમાં અને બહારથી (શ્રીકૃષ્ણનું અનુમોદન પામેલા હોવાથી મશ્કરી કરી), કારણ કે આ પ્રયોજન માટે જ આટલો ઉદ્યમ કરેલો હતો. ૩૮.

પછી જે થયેલું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

સ વ્રીહિતોઽવાગ્વદનો રુષા જ્વલન્નિષ્ક્રમ્ય તૂર્ણીં પ્રયયૌ ગજાહ્વયમ્ ।

હાહેતિ શબ્દઃ સુમહાનભૂત્સતામજાતશત્રુર્વિમના ઇવામવત્ ॥

વમ્ભવ તૂર્ણીં ભગવાન્મુવો મરં સમુજ્જિહીર્ષુર્ભ્રમતિ સ્મ યદૃશા ॥ ૩૯ ॥

શરમાએલો નીચાં મુખવાળો ક્રોધથી સળગતો તે બહાર નીકળી છાનોમાનો હસ્તિનાપુર ગયો. સત્પુરુષોએ ‘અરેરે !’ એવો મોટો અવાજ કર્યો. અજાતશત્રુ ઉદાસ મનવાળો હોય તેવો થયો. ભૂમિનો ભાર હરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન શાંત રહ્યા, કારણ કે તે દૃષ્ટિથી ફરે છે. ૩૯.

(દુર્યોધન) બહારથી નીચા મુખવાળો થયો. પછી અપમાનને લીધે (તેને) ઘણો ક્રોધ થયો. તે (ક્રોધ) થી સળગતો હોય નહિ તેમ તે સ્થાનમાંથી ભીમને ધમકાવ્યા વિના જ છાનોમાનો નીકળી, ‘ હું જઈશ ’ એમ રાજાની રજા લીધા વિના જ છાનોમાનો હસ્તિનાપુર જ ગયો. યસુના ઉતરીને જતો જ રહ્યો. પછી મુખ્ય બંધુ એવી રીતે ગયો, તેથી ‘ અરેરે ! ’ એવો ઘણો મોટો અવાજ થયો. તે પણ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખનાર સત્પુરુષોનો જ થયો; અને રાજા અજાતશત્રુ (જેને કોઈ શત્રુ થયેલ નથી તેવો) હોવાથી ઉદાસ મનવાળો થયો. ‘ હવે ’ (ઉદાસ મનવાળો હોય) તેવો ’ એ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાનનો અનુમોદનને લીધે કાંઈક છે એમ તેણે જાણ્યું. ‘ (ભગવાન) શાંત રહ્યા ’ એ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે ભગવાને મશ્કરી ન કરી, તેમ શોક, કાંઈ પણ કયું નહિ, કારણ કે પાછું (દુર્યોધનનું) સન્માન કરવામાં આવે તો ભૂમિનો ભાર હરવાનું બને નહિ, અને તેને હણવામાં આવે તો પાંડવોનો અહંકાર મટે નહિ. ભગવાન સર્વને સમાન (હોવાથી) શાંત રહ્યા, કારણ કે તે ભૂમિનો ભાર હરવા ઇચ્છતા હતા.

‘એમ કરવાથી ભૂમિનો ભાર હરવાનું કેમ બનશે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે, યત કારણ કે ભગવાન ‘દશા’ ‘દૃષ્ટિ’ એટલે જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી, જ્ઞાન સાથે જ, કરે છે. બધોએ સાધ્ય અને સાધનનો ભાવ (ક્યા સાધનથી કયું કાર્ય થશે તે સ્થિતિ) તેમને પ્રત્યક્ષ છે એવો અર્થ છે. ‘સ્મ’ શબ્દથી આ વિષય સર્વ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે એવું પ્રમાણ કહેલું છે. ૩૯.

જે કહેલ તેનો ઉપસંહાર નીચેના શ્લોકમાં કરે છે :—

एतत्तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।

दुर्योधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ ૪૦ ॥

હૈ રાજન્ ! મહાયજ્ઞ રાજસૂયમાં દુર્યોધનનું દુષ્ટપણું જે તેં મને હમણાં પૂછેલું તે મેં તને કહ્યું. ૪૦.

‘હૈ રાજન્ !’ એ સંબોધન (શુકે) સ્નેહથી કરેલું છે. આ ચરિત્ર નિરોધમાં ઉપયોગી નથી એવી શંકા દૂર કરવા, તેં પૂછ્યું ત્યારે મેં કહ્યું, એમ ‘જે તેં મને હમણાં પૂછેલું’ એ શબ્દોથી કહેલ છે. તેં (દુર્યોધનના) અભિમાનના નાશનું કારણ પૂછ્યું, દુર્યોધનનું દુષ્ટપણું જ તેના અભિમાનના નાશનું કારણ છે, એવો તેનો ઉત્તર છે, અને અભિમાનરૂપ દુષ્ટપણું (મેં) કહ્યું. વળી રાજસૂયમાં આવેલાએ તે (દુષ્ટપણું) કરવું અયોગ્ય હતું, કારણ કે ધર્મ માટે આવે તે અભિમાન કરતો નથી. તેમાં પણ (આ) મહાયજ્ઞ હોવાથી નિરભિમાનપણાથી જ ત્યાં જવું યોગ્ય હતું, એવો અર્થ છે. ૪૦.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં છવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૭ મે।

સાત્ત્વિકાનાં નિરોધસ્તુ ષડ્ભિરેવં નિરૂપિતઃ ।

સાધનાંશઃ ફલાંશસ્તુ ષડ્ભિરગ્રે નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

એવી રીતે સાત્ત્વિકોનો સાધન અંશવાળો નિરોધ છ (અધ્યાયો) થી કહ્યો. ફલના અંશવાળા (સાત્ત્વિકોના નિરોધનું) તે આગળ (આ અધ્યાયથી આરંભી) છ (અધ્યાયો) થી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

ફલં તુ ત્રિવિધં પ્રોક્તં શત્રુનાશો યશસ્તથા ।

અલૌકિકી તથા સંપદ્ દ્વાભ્યાં દ્વાભ્યાં નિરૂપ્યતે ॥ ૨ ॥

બન્ધૂનાં ચ તથાંશસ્ય મિત્રસ્યેતિ પૃથક્ પૃથક્ ॥

(૧) બંધુઓના શત્રુઓનો નાશ, (૨) અને વળી અંશનો (બલભદ્રનો) યશ, (૩) અને વળી મિત્રની અલૌકિક સંપત્તિ, એવું ફલ તો ત્રણ પ્રકારનું કહેલું છે. (આ) જૂદું જૂદું બંધે (અધ્યાયો) થી કહેવામાં આવે છે. કા. ૨૩

બન્ધૂનાં કૃષ્ણસદ્ભાવાન્નાન્યત્રેચ્છા કથંચન ।

સહાગતસ્ય ત્વંશસ્ય કીર્તિરેવેપ્સિતા ભુવિ ॥ ૩ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના સ્નેહને લીધે બંધુઓને બીજા કોઈની કોઈ પ્રકારે ઇચ્છા ન હતી. સાથે આવેલ અંશને તો ભૂમિ ઉપર કીર્તિની જ ઇચ્છા હતી. કા. ૩૩

મિત્રસ્ય લક્ષ્મીર્વૈમુખ્યાત્ સંપત્તિર્વાચ્છતા ક્વચિત્ ।

પરોક્ષે દારદૃષ્ટો હિ મિત્રત્વમુપયાતિ હિ ॥ ૪ ॥

લક્ષ્મીની મિત્ર ઉપર પ્રીતિ નહિ હોવાથી તે (મિત્ર) ને કોઈ સમયે સંપત્તિની ઇચ્છા થઈ, કારણ કે ભૂતકાલમાં પત્નીએ સમજાવેલ (તે) મિત્ર પાસે જાય છે. કા. ૪૩

૧. ભગવાનના મિત્ર ઉપર લક્ષ્મીની પ્રીતિ ન હોવાનું કારણ કહેલું છે. ભગવાનનાં પત્ની લક્ષ્મી છે. ભગવાનની ગેરહાજરીમાં લક્ષ્મી ઉપર દૃષ્ટિ થતાં, મિત્ર પાસે જાય છે. 'ગેરહાજર-

અત્રાદૌ દ્વારકાસ્થાનાં બન્ધૂનાં ચ તથા ક્વચિત્ ।

અનિવાર્યં દુઃસ્વમુક્તં દ્વિતીયેન નિવાર્યતે ॥ ૫ ॥

તે પ્રમાણે અહિં આરંભમાં^૧ કેાઈ સમયે દ્વારકામાં રહેનારાઓનું અને બંધુઓનું દૂર ન થઈ શકે તેવું દુઃખ કહેલું છે. બીજા (અધ્યાય)થી તેનું નિવારણ કરેલું છે. કા. ૫૩

સપ્તવિંશે તથાધ્યાયે યાદવાનાં મહદ્ભયમ્ ।

મહાદેવાદિપુષ્ટેભ્યઃ શાલ્વાદિભ્યો નિરૂપ્યતે ॥ ૬ ॥

અને મહાદેવ વિગેરે પાસેથી બલ પ્રાપ્ત કરેલ શાલ્વ વિગેરેથી યાદવોને થએલ મોટા ભયનું સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૬૩

અપ્રત્યાખ્યેયતાસિદ્ધયૈ પ્રદ્યુમ્નાય જયો મહાન્ ।

નિરૂપિતઃ સમસ્તાનાં યતઃ સ્યાત્તુ મહદ્ભયમ્ ॥ ૭ ॥

(તેઓ) પરાજય કરી શકાય તેવા નથી એવું પ્રદ્યુમ્નને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તે માટે બધા (યાદવો) ઉપર (તેઓનો) મહાન વિજય કહેલો છે, કે જેથી (યાદવોને) ઘણો ભય થાય. કા. ૭૩

નીચેના શ્લોકથી સ્વતંત્ર રીતે ફલપ્રકરણનો આરંભ કરે છે :—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :—

અથાન્યદપિ કૃષ્ણસ્ય શૃણુ કર્માર્જુન મહત્ ।

ક્રીડાનરશરીરસ્ય યથા સૌભપતિર્હતઃ ॥ ૧ ॥

વળી ક્રીડા માટે નરનું શરીર ધારણ કરેલ શ્રીકૃષ્ણનું જે પ્રકારે (તેમણે) સૌભપતિને હણ્યો તે બીજું પણ ઘણું અદ્ભુત કર્મ સાંભળ. ૧.

રીમાં (મિત્રની) સ્ત્રીનાં દર્શન (કરવાં નહિ) એ નીતિના વાક્યની સંમતિ દર્શાવવા 'હિ' શબ્દ યોજ્ય છે. તેથી ભગવાનની સન્મુખ થઈ તેમણે આપેલી સંપત્તિરૂપ લક્ષ્મી (સુદામાએ) લીધી, એવો અર્થ છે. (લે). આ અર્થ સમજાય તેવો જણાતો નથી. મિત્રની ગેરહાજરીમાં તેની સ્ત્રી ઉપર દષ્ટિ ન કરવી એવું નીતિનું વાક્ય વિરુદ્ધ થાય છે, કારણ કે સુદામાએ ભગવાનની ગેરહાજરીમાં લક્ષ્મી ઉપર દષ્ટિ કર્યાનું લેખકાર ઉપર કહે છે. તેથી પરોક્ષેનો અર્થ 'ગેરહાજરીમાં' ન કરતાં 'ભૂતકાલમાં' લીધેલ છે. ભૂતકાલમાં એટલે સુદામા ભગવાન પાસે જવા નીકળ્યો તે પહેલાં, તેની સ્ત્રીએ તેને ત્યાં જવા દૃષ્ટઃ સમજાવેલો હોવાથી, તે ત્યાં જવા નીકળે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. 'આરંભમાં' એટલે 'આ પ્રકરણના આરંભમાં.' (લે).

(ઘણો ભય થાય) ત્યારે જ નિરોધ જેમનો થએલ હોય તેઓની ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે. આ ચરિત્ર ઉત્તમ હોવાથી ' બીજું પણ શ્રીકૃષ્ણનું (કર્મ) સાંભળ ' એ શબ્દોથી શ્રવણ (કરવા) માટે (રાબને) ખાસ પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે, કારણ કે (આ) અદ્ભુત છે. આ ચરિત્ર કરતાં અદ્ભુત ભગવાનનાં ઘણાં કર્મો છે, અને આ ચરિત્ર અદ્ભુત છે. જે (ભગવાનના કર્મથી) એક પ્રયોજન માટે આરંભેલું (જીવનું કાર્ય) બીજા જ વિષયમાં પરિણમે, તે જ અદ્ભુત છે. તેથી ' જ ભગવદ્દાસ પ્રમાણે વિશ્વ જ (ભગવાનનું) અદ્ભુત ચરિત્ર છે. ધર્મ માટે પ્રયત્ન કરતાં (જીવ) અધર્મ આચરે છે, અર્થ (ધન) માટે (પ્રયત્ન કરતાં) અનર્થ કરે છે. તેવીજ રીતે બીજા પુરુષાર્થના સંબંધમાં પણ (થાય છે.) વધારે કહેવાથી શું ? સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પ્રયત્ન કરતાં દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનના અનુસંધાન^૧ વિનાના સર્વ આશ્રમ વિગેરેના ધર્મોમાં એ પ્રમાણે જાણવું. અહિં પણ ભગવાનના અનુભવરૂપ ફલને સાધન તરીકે જાણે છે. બધાએ ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થને તેવી રીતે (સાધન તરીકે) જાણે છે. ભગવદીયોએ આ રહસ્ય^૩ સદાએ ધ્યાનમાં રાખવું જ.

તેથી જો કે (ભગવાનનું) બધુંએ ચરિત્ર અદ્ભુત છે, છતાં પણ આ (ચરિત્ર) ઘણું (અદ્ભુત છે). ઉત્તરાર્ધથી તે (ચરિત્ર)નું અદ્ભુતપણું જણાવે છે. નરાણામ નરોનું (કર્મ) સુખ જ નરક હોવાથી, જેમાં કીડાનો સંભવ પણ નથી, તેવું નરનું શરીર કીડા માટે ધારણ કરેલું છે.

‘ તે (ચરિત્ર) કયું ? ’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘ જે પ્રકારે સૌભં પતિને હુણ્યો ’ એ શબ્દોથી (તે) જણાવે છે. ‘ સૌભ ’ શબ્દથી ‘ માયિક ઘર ’ કહેલું છે.

૧. ‘ તેથી જ ’ એટલે ‘ વિશ્વમાં જીવે એક પ્રયોજન માટે આરંભેલું કાર્ય બીજા જ પ્રયોજનમાં પરિણમે છે તેથી ’ (લે).

૨. ‘ અહિં પણ ’ એટલે ‘ ઉદ્ધટું ફલ જેમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેવા જગતમાં પણ ’ ફલરૂપ ભગવાનના અનુભવ એટલે સાક્ષાત્કારને આ ઉત્તમ સાધન છે એમ જીવ માને છે. વર માગવા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો (એમ જાણે છે) તે પ્રમાણે ભગવાનના ભજનમાં ઉપયોગી પુણ્ય વિગેરે બધાએ ફલરૂપ પદાર્થને પ્રસન્ન કરેલા ભગવાન પાસેથી ફલ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે પ્રાપ્ત કરવા બેધએ એમ માને છે એવો અર્થ છે. (લે). ‘ અહિં પણ ’ એટલે ‘ ભક્તિમાર્ગમાં પણ ’ એવો અર્થ વધારે યોગ્ય જણાય છે, કારણ કે ભગવદીયોએ આ રહસ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનો આગળ બોધ કરેલો છે.

૩. ‘ આ રહસ્ય ’ એટલે ભગવાનનું અનુસંધાન ન હોય ત્યાં (સર્વ પ્રયત્નનું ફલ) વિપરીત જ થાય છે, એ રહસ્ય. (લે).

શાલ્વ તેનો પતિ હતો. જે તે પ્રયત્ન ન કરે તો દુર્યોધન વિગેરેની પેઠે કેટલોક સમય જીવત પણ ખરો. આ તો તરત જ હણાયો. ૧.

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) તેને હણવા માટેનું ઉપાખ્યાન કહે છે :—

શિશુપાલસર્વઃ શાલ્વો રુક્મિણ્યુદ્વાહ આગતઃ ।

યદુભિર્નિર્જિતઃ સંખ્યે જરાસન્ધાદયસ્તથા ॥ ૨ ॥

રુક્મિણીના વિવાહમાં આવેલા શિશુપાલના મિત્ર શાલ્વને, તેમ જ જરાસંધ વિગેરેને યુદ્ધમાં યાદવોએ હરાવેલ. ૨.

સોગન્ધપૂર્વક તે (શિશુપાલ)ની સાથે (શાલ્વને) મૈત્રી હતી. શાલ્વ શિશુપાલના મિત્ર તરીકે જ પ્રસિદ્ધ હતો. તેથી જ રુક્મિણીનો વિવાહ આગતે નજીક આવ્યો ત્યારે (યાદવોએ તેને હરાવેલ), અથવા (રુક્મિણીના વિવાહમાં) આવેલાને યાદવોએ હરાવેલ, અથવા (રુક્મિણીના વિવાહમાં) યુદ્ધ આવ્યું (થયું), ત્યારે યાદવોએ હરાવેલ. માત્ર (તેને) એકલાને હરાવેલ નહિ, પરંતુ જરાસંધ વિગેરે પણ ‘ તથા ’ (તે પ્રમાણે) મિત્રો અને (યાદવોએ) હરાવેલા હતા. ૨.

એવી રીતે સર્વ તેવા (યાદવોએ હરાવેલા) થયા, ત્યારે સર્વનું હિત ધ્યાનર (શાલ્વે) યાદવોને હણવાનો વિચાર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

શાલ્વઃ પ્રતિજ્ઞામકરોચ્છૃણ્વતાં સર્વભૂજામ્ ।

અયાદર્શીં ક્ષમાં કરિણ્યે પૌરુષં મમ પશ્યત ॥ ૩ ॥

સર્વ રાજાઓના સાંભળતાં શાલ્વે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘ હું પૃથ્વી યાદવ વિનાની કરીશ. માઈ પુરુષાતન જૂઓ. ’ ૩.

પછી તે (યાદવોને હણવાનું) સિદ્ધ થાય તે માટે શાલ્વે ‘ પ્રતિજ્ઞા કરી ’. દુઃખ પડવા છતાં પણ અટકવું નહિ તેવા હેતુથી ‘ સર્વ રાજાઓના સાંભળતાં (પ્રતિજ્ઞા) કરી. ’ ‘ હું પૃથ્વી યાદવ વિનાની કરીશ ’ એ શબ્દોથી પ્રતિજ્ઞા કહેલી છે. જે પૃથ્વીમાં યાદવો રહે (હોય) નહિ (તેવી કરીશ), એમ ખીજસહિત નાશ કરવા (પ્રતિજ્ઞા કરી.).

‘ શું બ્રાહ્મણના શાપની પેઠે (યાદવોનો નાશ કરીશ) ? ’ (એમ પૂછવામાં આવે તો) કહે છે કે ના, માઈ પુરુષાતન જૂઓ. ‘ જૂઓ ’ શબ્દથી (કહે છે કે) પોતાનાં (શાલ્વનાં) પુરુષાતનને સાક્ષાત્ જૂઓ. ૩.

इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ।

आराधयामास नृप पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन् ॥ ૪ ॥

હે નૃપ ! મૂર્ખે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એકવાર મૂઠી ધૂળ ખાતાં પશુપતિરૂપ પ્રભુ દેવની આરાધના કરી. ૪.

તે (રાજા)ઓથી બીજાઓને પણ (પોતાની પ્રતિજ્ઞા) કહે છે. એમ કહી (પ્રતિજ્ઞા કરી), મૂર્ખ ન થઈ શકે તેવું કરવા માટે તત્પર થયો, કારણ કે ભૂમિ યાદવના ઉપર નભનારી^૧ હતી, તે યાદવ વિનાની થાય તો (પોતાનું) સ્વરૂપ કેમ પ્રાપ્ત કરે ? છતાં પણ મૂર્ખાઈને લીધે (તેવી) પ્રતિજ્ઞા કરી, તેણે તે (સિદ્ધ કરવા)માં પણ શક્તિ વિનાના દેવની સેવા કરી, કારણ કે તે (દેવ) પશુઓના જ પતિ હતા, અને તે પણ પ્રભુ (માલિક) હતા, પરંતુ અન્તર્યામી ન હતા. જો તે પુરુષોત્તમની અથવા અન્તર્યામીની ભક્તિ કરે, તો ભક્ત અથવા જ્ઞાનવાળો થાય, તો (તેનામાં) જગત ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અથવા વિશ્વનો સંહાર કરવાની શક્તિ થાય (આવે). વિશ્વામિત્રની પેઠે તે ઘણા સમયે થઈ શકે તેવી હોવાનું માનીને, પોતે પશુ હોવાથી તરત પ્રસન્ન થાય તેવા (પશુના) પ્રભુ (માલિક)ની આરાધના કરી. ‘એકવાર મૂઠી ધૂળ ખાતાં’ એ શબ્દોથી તે આરાધનાનો પ્રકાર (કહેલો છે). ભગવાનથી વિમુખ હોવાથી પોતાના હાથે જ તેણે પોતાના મુખમાં ધૂળ નાખી.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

સંવત્સરાન્તે ભગવાનાશુતોષ ઉમાપતિઃ ।

વરેણ છન્દયામાસ શાલ્વં શરણમાગતમ્ ॥ ૫ ॥

તરત પ્રસન્ન થાય તેવા ભગવાન ઉમાપતિએ એક વર્ષના અંતે શરણ આવેલા શાલ્વને વરદાનથી સંતોષ્યો. ૫.

મહાદેવ કાલના સેવક છે, (અને) કાલ તો વર્ષરૂપ છે. દુષ્ટ શાલ્વ ભગવાન સાથે શત્રુપણું કરવા ઇચ્છે છે, અને મારી પ્રાર્થના કરે છે. તે વિષયમાં ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી, આને આ વરદાન આપવું કે નહિ એવો તેમનો અભિપ્રાય જણાતો નથી. તે માટે એક વર્ષ સુધી (મહાદેવે) રાહ જોઈ. ‘જો સંવત્સર આ (શાલ્વ)ને હણે તો સ્વામીનું હિત કરનાર સંવત્સરથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય. પછી જો દુઃખ જ દઈને (આને સંવત્સર) જીવાડશે તો પછી મારે પણ (તેને) દુઃખ આપવા માટે જ વરદાન આપવું’ એવો વિચાર કરીને મહાદેવ એક વર્ષ શાંત રહ્યા.

‘(એક વર્ષ) પછી પણ કેમ (શાંત) ન રહ્યા ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તરત પ્રસન્ન થાય તેવા’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. તે ઘણા દયાળુ હોઈ બીજાનું જરા પણ

૧ ભૂમિનું દુઃખ (બ્રહ્માએ ભગવાનને) જણાવ્યું ત્યારે તેનું રક્ષણ કરવા ભગવાને યાદવકુલમાં અવતાર લીધો. એમ આ સ્કન્ધના આરંભમાં કહેલું હોવાથી, ભૂમિ યાદવ ઉપર નભનારી છે. (લે).

દુઃખ સહન કરતા નથી, છતાં પણ તે ખોટા સ્થલે પ્રયાસ કરતો હોવાથી (તેમણે) તેટલો વિલંબ કર્યો.

‘છતાં પણ સ્વામીનો દ્રોહ કરનારની દરકાર ન જ કરવી જોઈએ. એવી રીતે વરદાન કેમ કર્યું ?’ એ બાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘ઉમાપતિ’ એ શબ્દ યોજેલ છે. તપ કરતી ઉમાની પણ મેં દરકાર કરેલી નહિ. પછી તપથી પુષ્ટ થઈ તે (મારા) ગલે પડી, તેવો આ પણ થશે, એમ વિચારીને પછી (તેને) દુઃખ થાય તે માટે જ વરદાનથી સંતોષ્યો. ‘વર માગ’ એમ (તેને) કહ્યું.

‘તેનો કયો ગુણ હતો કે જેને લીધે તેને વરદાન માગવા કહ્યું ? ભગવાનથી વિમુખ હોવાથી, તપ તો ન હતુંજ, કારણ કે નરકમાં વસનારાઓ અથવા રોગીઓ તપ કરતા નથી, પરંતુ તેઓને તેવાં (દુઃખ આપનારાં) કર્મોનો જ અનુભવ થાય છે. તેથી (તેની) દરકાર જ કરવી યોગ્ય ન હતી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘શરણુ આવેલા’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. શરણુ આવેલાની દરકાર ન કરવાથી થતા દોષના ભયથી (તેને વર માગવા કહ્યું) એવો (અર્થ છે.) ૫.

પછી તેના અંતર્યામીએ જ (તેની) બુદ્ધિનો નાશ કર્યો, તેથી તેણે જે તે માગી લીધું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

દેવાસુરમનુષ્યાણાં ગન્ધર્વોરગરક્ષસામ્ ।

અમેઘં કામગં વવ્રે સ યાનં વૃષ્ણિમીષણમ્ ॥ ૬ ॥

દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો, ગંધર્વો, સર્પો અને રાક્ષસોથી ભાંગી ન શકાય તેવું, ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનારૂં (અને) વૃષ્ણિઓને ભય પમાડનારૂં વાહન તેણે માગ્યું.

જેઓમાં ત્રણ ગુણો પ્રધાન છે તેવા દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો છે. જેઓમાં મિશ્રણ થએલા ગુણો પ્રધાન છે તેવા ગંધર્વો, સર્પો અને રાક્ષસો છે. એવી રીતે છમાં સર્વ સગુણ (જીવો)નો સંગ્રહ કર્યો. તે બધાઓથી ભાંગી ન શકાય તેવું અને મને (શાલ્વને) વશ રહેનારૂં, (મારી) ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનારૂં—(કારણકે) તેવું ન હોય તો સમુદ્રની પેઠે મારો કેાઈ પણ પુરુષાર્થ (તેનાથી) સિદ્ધ ન થાય—(વાહન માગ્યું). વળી જે પ્રયોજન માટે પ્રયાસ કર્યો, તે પ્રયોજન માટે કાંઈક માગવું જોઈએ, તેથી ‘વૃષ્ણિઓને ભય પમાડનારૂં’ એ વિશેષણથી તે વાહનના બીજા ગુણ માટે પ્રાર્થના કરે છે. વૃષ્ણિઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારૂં (તે હોવું જોઈએ). ૬.

ભગવાનને (આ) કાંઈ પણ નડનારૂં નથી, એમ વિચારી, મહાદેવે પણ ‘તેમ થાઓ’ એમ (કહી, તેની માગણીનો) સ્વીકાર કર્યો. માત્ર વરદાનથી સિદ્ધ થએલું નિત્ય

(નાશ ન પામે તેવું) થાય તેથી, (અને) નાશ પામનાર હોય તે બનાવેલું હોવાનું જરૂરી હોવાથી, (મહાદેવે) મયને આજ્ઞા આપી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તથેતિ ગિરિશાદિષ્ટો મયઃ પરપુરંજયઃ ।

પુરંનિર્માય શાલ્વાય પ્રાદાત્સૌમયસ્મયમ્ ॥ ૭ ॥

‘ તેમ થાઓ ’ એમ (મહાદેવે કહ્યું). શંકરે આજ્ઞા કરેલા, શત્રુઓના પુરોને જીતનારા મયે લોઢાનું સૌભ પુર બનાવી શાલ્વને આપ્યું.

શંકરે આજ્ઞા કરેલો હોવાથી (મયે પુર બનાવી આપ્યું). પરપુરંજયઃ એટલે શત્રુઓના પુરોને જીતવાના સ્વભાવવાળો, કારણ કે જીતી શકાય તેવું અને ન જીતી શકાય તેવું પુરને તે જાણે છે, તેથી જેમ ન જીતી શકાય તેવું થાય તેવું તે કરશે, એવો અર્થ છે. તેથી (મયે) તેવું પુર બનાવી શાલ્વને આપ્યું. ‘ સૌભ, લોઢાનું ’ એ શબ્દોથી તે (પુર) નાં નામ અને સ્વરૂપ કહેલાં છે. સુષ્ટ્ સારો મા પ્રકાશ છે જેઓનો, તેઓ સુમાઃ (સારા પ્રકાશવાળા). તેઓના સંબંધવાળું પુર ‘ સૌભ ’ છે. ઉત્તમ લોઢાનું બનેલું મજબૂત હોય છે (તેથી લોઢાનું બનાવ્યું). ૭.

પછી કૃતાર્થ થઈ, (શાલ્વ) યુદ્ધ (કરવા) માટે દ્વારકા આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

સ લબ્ધ્વા કામગં યાનં તમોધામ દુરાસદમ્ ।

યયૌ દ્વારવતીં શાલ્વો વૈરં વૃષ્ણિકૃતં સ્મરન્ ॥ ૮ ॥

ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનાર, કેાઈ ન પહોંચી શકે તેવું, અંધકારના ધામરૂપ વાહન પ્રાપ્ત કરીને, વૃષ્ણિયો કરેલાં વૈરનું સ્મરણ કરતાં તે શાલ્વ દ્વારકા ગયો. ૮.

કામગં માત્ર ઇચ્છાથી જ ઇચ્છેલા પ્રદેશમાં પહોંચાડનાર, અંધકારના ધામરૂપ એટલે જે અંધકારથી ભરપૂર હતું તેવું. તેમાં અંધકાર રહેલ હોવાથી તે (શાલ્વ) દેખાતો ન હતો. વળી દુરાસદમ્ કેાઈ પણ પહોંચી ન શકે તેવું (વાહન પ્રાપ્ત કર્યું). એવી રીતે જેને દેવનું વરદાન પ્રાપ્ત થયેલું તેને ભગવાનનું શત્રુપણું જ ફલ (પ્રાપ્ત થયું), તેથી તે દ્વારકા જ ગયો. વૃષ્ણિયો કરેલું (પોતે) પહેલાં અનુભવેલ રુકિમણીના હરણરૂપ અને સાંભળેલ શિશુપાલના વધરૂપ વૈરનું સ્મરણ કરતાં (તે દ્વારકા ગયો). ૮.

પછી વૈરને લીધે તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

નિરુદ્ધ્ય સેનયા શાલ્વો મહત્યા ભરતર્ષભ ।

પુરીં વમઞ્જોપવનાન્યુદ્યાનાનિ ચ સર્વશઃ ॥ ૯ ॥

હે ઉત્તમ ભારત ! મોટી સેનાથી નગરીને ઘેરીને શાહવે સર્વ તરફથી વાડીઓ અને બગીચાઓ ભાંગવા માંડ્યા. ૯.

તેને વરદાનથી માત્ર સૌભ મળેલું. સેના તો વધારાની (તેની) પોતાની હતી. તેથી તે (સેના) ને લઈને, નગરીને ઘેરીને, તેણે સર્વ તરફથી વાડીઓ અને બગીચાઓ ભાંગવા માંડ્યા. ૯.

પછી તેણે કિલ્લાની અંદર પણ ઉપદ્રવ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

સગોપુરાણિ દ્વારાણિ પ્રાસાદાદ્દાલતોલિકાઃ ।

વિહારાન્સવિમાનાગ્ર્યાન્નિપેતુઃ શસ્ત્રવૃષ્ટયઃ ॥ ૧૦ ॥

શહેરના દરવાજાઓ સહિત દ્વારો, મહેલો, અટારીઓ, બાંકોરાઓ, અને ઉંચી મેડીઓના ઉંચા ભાગ સહિત આરામનાં સ્થાનો ઉપર શસ્ત્રોના વરસાદ પડ્યા. ૧૦.

શહેરના દરવાજાઓ સહિત દ્વારોને લક્ષમાં રાખી શસ્ત્રોના વરસાદ પડ્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘ ભાંગવા માંડ્યા (શ્લોક ૯) ’ એમ કેટલાક (સંબંધ લે છે). મહેલો, અટારીઓ અને બાંકોરાઓ, આ મહેલોમાં જ રહેલા (મહેલના જ ભાગો) છે. ‘ બાંકોરા ’ એટલે છિદ્રોની હારો, જેની પાસે રહેલાઓ (ત્યાંથી) પથ્થરો ફેંકે છે; અથવા પ્રતોલિકાઃ એટલે શોભાનાં સ્થાનો. વિહારાન્ આરામનાં સ્થાનો, તેઓ ઉંચી મેડીઓના ઉંચા ભાગ સાથેનાં. તેઓને ભાંગવા અથવા તેઓ ઉપર રહેલા પુરુષોને પીડા (કરવા) માટે શસ્ત્રોના વરસાદ પડ્યા. આ સાધારણ^૧ યુદ્ધ (કહ્યું). ૧૦.

નીચેના શ્લોકમાં દૈત્યોએ કરેલું યુદ્ધ કહે છે :—

શિલા દ્રુમાન્ચાશનયઃ સર્પાઃ પ્રાસારશર્કરાઃ ।

પ્રચન્ડશ્વક્રવાતોઽમ્બૂદ્રજસાચ્છાદિતા દિશઃ ॥ ૧૧ ॥

પથ્થરો, વૃક્ષો, વીજળીઓ, સર્પો, અને મોટા બિંદુઓ જેવા પાષાણો (નો વરસાદ પડ્યો શ્લોક ૧૦). પ્રચન્ડ વંટોળીઓ થયો. દિશાઓ ધૂળથી ભરાઈ ગઈ. ૧૧

પથ્થરો અને વૃક્ષો (શહેરની) બહાર ઉખાડીને અંદર નાખેલા. વીજળીઓ પણ (બહારથી અંદર નાખેલી). તેને વરદાનથી મળેલી અસુરોની માયાને લીધે વીજળીઓ પણ તેને અધીન હતી. તેવી જ રીતે સર્પો અને મોટા બિંદુઓ જેવા પાષાણો અને નાના પાષાણોની વૃષ્ટિ કરી. પથ્થરો અને વૃક્ષો તામસ છે. વિજળીઓ

૧. સામાન્ય સૈનિકોએ કરેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

સાત્ત્વિક છે. સર્પો અને મોટા બિંદુઓ જેવા પાષાણો રાજસ છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનાઓથી બધોએ પ્રકાર કહ્યો.

પછી 'પ્રચંડ વંટોળીઓ થયો' એમ બનાવટી (કાર્ય) કહેલું છે; અને તે બ્રમ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી જૂઠું કહેલું છે. ચક્રાતઃ એટલે વંટોળીઓ. રજસા ધૂળના સમૂહથી દિશાઓ ભરાઈ ગઈ. એવી રીતે મહેલોમાં અને તેઓથી વચ્ચે રહેનારાઓની ક્રિયાનો નાશ કરનાર અને જ્ઞાનનો નાશ કરનાર કાર્ય કયું એવો અર્થ છે. ૧૧.

તેઓના ઉપદ્રવથી થએલું કલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

इत्यर्द्यमाना सौमेन कृष्णस्य नगरी भृशम् ।

नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥

હે રાજન્ ! એવી રીતે સૌભથી ઘણી પીડાતી શ્રીકૃષ્ણની નગરી, ત્રિપુરે પીડેલી પૃથ્વીની પેઠે, સુખ પામી નહિ. ૧૨.

એવી રીતે અધમ સૌભ (શાલ્વ) થી પીડાતી (દ્વારકા) તે (વી પીડા) ને યોગ્ય ન હતી, કારણ કે (તે) શ્રીકૃષ્ણની નગરી ઘણી સુકુમાર હતી. (પીડાવાથી) તે સુખ પામી નહિ. નિરોધ (થએલ હોવા) ને લીધે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ વર્ણન (કરેલું) નથી. 'હે રાજન્ !' એવું સંબોધન (રાજને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). પીડાતું પરિણામ કહેવા 'ત્રિપુરે પીડેલી પૃથ્વીની પેઠે' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. ૧૨.

મહાદેવ પ્રસન્ન થાય તે માટે એવી રીતે તેની સરસાઈ કહીને સંપૂર્ણ રીતે જે ઉપાય વિનાનો થાય તેજ ભગવાનમાં આસક્ત થાય છે, તેથી બીજા ઉપાયનો નાશ કરવા નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) પ્રદ્યુમ્ન વિગેરેએ રક્ષણ માટે કરેલાં યુદ્ધતું વર્ણન કરે છે :—

प्रद्युम्नो भगवान्वीक्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ।

मा भैष्टेत्यभ्ययाद्वीरो स्थारूढो महायशः ॥ १३ ॥

પોતાની પ્રજાને પીડાતી જોઈને ઘણા યશસ્વી વીર ભગવાન પ્રદ્યુમ્ન 'ભય ન પામો' એમ (કહી), રથમાં બેસી દોડી આવ્યા. ૧૩.

તે (પ્રદ્યુમ્ન) પહેલાં (યુદ્ધ કરવા) ગયા તેનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. તે ભગવાન હોવાથી (તેમને સૌભના) સ્વરૂપનું જ્ઞાન હતું અને ઉપાયનું જ્ઞાન હતું. 'પોતાની પ્રજાને' એમ (તેમની) રક્ષણ (કરવા) ની તીવ્ર ઇચ્છા જણાવવા કહેલું છે. તેમણે આરંભમાં મનથી રક્ષણનો વિચાર કર્યો, પછી વચનથી પણ

‘લય ન પામે’ એમ કહી દોડી આવ્યા. મુખથી ‘લય ન પામે’ એમ કહીને, પછી રથ વડે યુદ્ધના પ્રદેશમાં દોડી આવ્યા, એવો અર્થ છે. ૧૩.

સાત્યકિશ્ચારુદેણશ્ચ સામ્બોઽક્રૂરઃ સહાનુજઃ ।

હાર્દિક્યો ભાનુવિન્દશ્ચ ગદશ્ચ શુકસારણૌ ॥ ૧૪ ॥

અપરે ચ મહેષ્વાસા રથયૂથપયૂથપાઃ ।

નિર્યર્યુદંશિતા ગુપ્તા રથેભાશ્વપદાતિભિઃ ॥ ૧૫ ॥

સાત્યકિ અને ચારુદેણ, સાંબ અને ભાઇઓ સાથે અક્રૂર, હાર્દિક્ય અને ભાનુવિન્દ, ગદ અને શુક અને સારણ અને બીજા ધનુષ્યધારીઓ રથોની સેનાનું રક્ષણ કરનારાઓના પણ સેનાપતિઓ ક્વચ્ચ ધારણ કરી, રથ, હાથી, અશ્વ અને સૈનિકોથી રક્ષાતા બહાર નીકળ્યા. ૧૪, ૧૫.

તેવી રીતે સાત્યકિ પ્રધુમ્નનો ભાઇ ચારુદેણ, ભાઇઓ સાથે અક્રૂર, હાર્દિક્ય વિગેરે યાદવો, ગદ વિગેરે ભાઇઓ (બહાર નીકળ્યા). શુક અને સારણ દૂતો હતા, છતાં (શ્રીકૃષ્ણના) ભાઇઓ હતા. ૧૪.

અને બીજા મહેષ્વાસાઃ ધનુર્ધારી યાદવો, રથોની સેનાનું રક્ષણ કરનારાઓના પણ સેનાપતિઓ ક્વચ્ચ પહેરી, રથ વિગેરેથી વીંટાઇ બહાર નીકળ્યા. (આ) ક્લપપ્રકરણ હોવાથી લૌકિકી ભાષા છે. ક્લપ સર્વ સ્થલે અનુભવથી સિદ્ધ થતું હોવાથી લૌકિક જ (હોય છે). તેથી શૂરવીરો પોતે સાધનો સાથે યુદ્ધ (કરવા) માટે બહાર નીકળ્યા, એવી (તેઓની) પોતાની મેળે (રક્ષણના) ઉપાય (કરવા)ની પ્રવૃત્તિ થઇ, તે ભગવાન અટકાવશે. આ લૌકિકી ભાષા હોવાથી પહેલાં (કહેલ તે)ની સાથે વિરોધ નથી. બલદેવ (દ્વારકામાં) હાજર હોવા છતાં, ‘આને મહાદેવે પ્રેરણા કરેલી છે’ એમ વિચારી (તેમણે તેની) દરકાર કરી નહિ એમ કેટલાક કહે છે, અને (કેટલાક એમ કહે છે કે) તે બીજા સ્થલે ગએલા. ૧૫.

પછી બંને (પક્ષ)નું શૂરવીરપણું જણાવવા નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે :—

તતઃ પ્રવૃત્તે યુદ્ધં શાલ્વાનાં યદુભિઃ સહ ।

યથાસુરાણાં વિબુધૈસ્તુમુલં લોમહર્ષણમ્ ॥ ૧૬ ॥

પછી જેમ અસુરોનું દેવો સાથે રૂંવાડાં ઉભાં કરે તેવું ઘણું યુદ્ધ થએલું તેવું શાલ્વોનું યાદવો સાથે થવા લાગ્યું. ૧૬.

બલનું પોષણ કરનારનું (નામ આપવું) એવા નિયમ પ્રમાણે, અથવા મુખ્ય (પુરુષ)નું નામ આપવું એવા નિયમ પ્રમાણે ‘ શાદ્વોનું ’ એમ બહુવચન યોજેલું છે. ‘ જેમ અસુરોનું દેવો સાથે ’ એ શબ્દોથી બંનેની યુદ્ધમાં દૃઢતા કહેલી છે. જેમ અસુરોનું દેવો સાથે તુમુલં ઘણું, રૂંવાડાં ઉભાં કરે એવું એટલે પ્રચંડ પ્રહારવાળું, જેને સાંભળતાં રૂંવાડાં ઉભાં થાય તેવું (યુદ્ધ થએલું તેવું શાદ્વોનું યાદવો સાથે થયું). ૧૬.

પછી તેઓએ માયાથી જે ત્રાસ દેખાડેલ તેનું પ્રદુર્ભને નિવારણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તાશ્ચ સૌમપતેર્માયા દિવ્યાસ્ત્ર રુક્મિણીસુતઃ ।

ક્ષણેન નાશયામાસ નૈશં તમ ઈવોષ્ણગુઃ ॥ ૧૭ ॥

અને સૈભપતિની તે માયાઓનો, જેમ સૂર્ય રાત્રિના અંધકારનો નાશ કરે તેમ, રુક્મિણીના પુત્રે એક ક્ષણમાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી નાશ કર્યો. ૧૭.

‘ દિવ્ય અસ્ત્રોથી ’ એટલે અગ્નિના વિગેરે, અથવા નારાયણ અસ્ત્રથી અથવા પાશુપત (અસ્ત્રથી) મૂલથી નાશ ન કરતાં અડધી લૌકિક બુદ્ધિથી (પ્રદુર્ભ) યુદ્ધ કરતો હતો, તેથી (તેના યુદ્ધથી) સંતોષ ન થવાથી ‘ રુક્મિણીના પુત્રે ’ એ શબ્દ યોજેલ છે. જે પ્રયોજનથી (દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ) કરેલો, તે (સિદ્ધ) થયું એમ ‘ એક ક્ષણમાં નાશ કર્યો ’ એ શબ્દોથી કહેલું છે. નૈશં તમઃ રાત્રિના સંબંધવાળો અંધકાર સૂર્યે કુદરતથી દૂર કરવાનો છે, તેથી પ્રયાસ વિના (માયાઓનો) નાશ કર્યો એમ કહેલું છે. ૧૭.

પછી અમુક (પુરુષો) સાથે કરેલું યુદ્ધ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે :—

વિવ્યાધ પન્ચવિંશત્યા સ્વર્ગપુઢૈરયોમુસ્તૈઃ ।

શાલ્વસ્ય ધ્વજિનીપાલં શરૈઃ સન્નતપર્વભિઃ ॥ ૧૮ ॥

તેમણે શાલ્વના સેનાપતિને સુવર્ણના પુંખવાળા, લોઢાના મુખવાળા, નીચી ગાંઠવાળા પચીસ બાણોથી વીંધ્યો. ૧૮.

પચીસ તરવોસ્વપ બધા (શાલ્વો) સંપૂર્ણ રીતે વીંધાયા એમ જણાવવા, ‘ શાલ્વના ધ્વજિનીપાલં સેનાપતિને (તેટલા) બાણોથી વીંધ્યો. ’ દોરીથી તરત જ (બાણો) નીકળે તે માટે ‘ સુવર્ણના પુંખવાળા, ’ અને ઉત્તમ પ્રકારે વીંધે તે માટે ‘ લોઢાના મુખવાળા ’ (કહેલા છે). બાણો વચમાં નીચી (ઉંડી) ગાંઠવાળા હતા. ૧૮.

શતેનાતાડયચ્છાલ્વમેકૈકેનાસ્ય સૈનિકાન્ ।

દશભિર્દશભિર્નેતૃન્વાહનાનિ ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ॥ ૧૯ ॥

એક સો (બાણ) થી શાલ્વ ઉપર, એક એકથી આના સૈનિકો ઉપર, દશ દશથી સારથિઓ ઉપર, (અને) ત્રણ ત્રણથી વાહનો ઉપર પ્રહાર કર્યા. ૧૯.

પછી એકસો (બાણ) થી શાલ્વ ઉપર પ્રહાર કર્યો, અને એકથી આના સૈનિકો ઉપર, દશથી સારથિ ઉપર અને ત્રણ ત્રણ (બાણ) થી અશ્વો ઉપર પ્રહાર કર્યા. ૧૯.

એવી રીતે એક (પુરુષ) સર્વના ઉપર પ્રહાર કરે તે ઘણું આશ્ચર્યકારક હોવાથી, (તેના) શત્રુઓએ પણ (તેની) પ્રશંસા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તત્તસ્ય ચાક્ષુતં કર્મ પ્રદ્યુમ્નસ્ય મહાત્મનઃ ।

દૃષ્ટ્વા તં પૂજયામાસુઃ સર્વે સ્વપરસૈનિકાઃ ॥ ૨૦ ॥

અને તે મહાત્મા પ્રદ્યુમ્નનું તે આશ્ચર્યકારક કર્મ જોઈને પોતાના અને શત્રુના બધા સૈનિકોએ તેમની પ્રશંસા કરી. ૨૦.

‘ અક્ષુતમ્ ’ એટલે આશ્ચર્યકારક. મંત્રની શક્તિને લીધે અથવા પિતાની શક્તિને લીધે આ (કાર્ય તેમણે કર્યું હશે) એવો મત ‘ મહાત્મા ’ શબ્દથી ખોટો હોવાનું કહે છે. તે પોતે જ ઘણા પ્રભાવવાળો હતો. તેથી (આ કર્મ) આશ્ચર્યકારક હતું. પોતાના અને પરસ્ય શત્રુના સૈનિકોએ (પ્રશંસા કરી). ૨૦.

પછી શાલ્વ પોતે યુદ્ધ કરશે એમ કહેવા, તે (સૌલ) નું સ્વસ્થ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે :—

બહુરૂપૈકરૂપં તદ્દૃશ્યતે ન ચ દૃશ્યતે ।

માયામયં મયકૃતં દુર્વિભાવ્યં પરૈરભૂત્ ॥ ૨૧ ॥

મયે બનાવેલું માયામય તે (વિમાન) ઘણા રૂપવાળું અને એક રૂપવાળું, કોઈવાર દેખાતું અને (કોઈવાર) ન પણ દેખાતું, બીજાઓથી બાણી ન શકાય તેવું હતું. ૨૧.

કોઈ વાર (તે) બહુરૂપ ઘણા રૂપવાળું દેખાતું, કોઈ વાર એકરૂપવાળું (દેખાતું) કોઈવાર દેખાતું અને કોઈવાર દેખાતું નહિ, એમ પ્રમાણ અને પ્રમેયનો પણ વિરોધ કહેલો છે. તેમ (થવા) નું કારણ ‘ માયામય ’ એ વિશેષણથી (કહેલું છે).

‘ત્યારે દિવ્ય અસ્રોથી (તેનો) નાશ થશે’ એમ ધારવામાં આવે, તેથી ‘મથે બનાવેલું’ એ વિશેષણ કહેલું છે.

✓ ‘ત્યારે તેવા’ બીજાઓએ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેના નાશનો ઉપાય જાણેલો હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે પરે: બીજાઓથી દુર્વિમાન્ય જાણી ન શકાય તેવું તે હતું, એવો અર્થ છે. ૨૧.

તેનું સ્થલ પણ જાણી શકાય તેવું ન હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

કચિઙ્મૌ ક્વચિદ્વ્યોમ્નિ ગિરિમૂર્ધ્નિ જલે કચિત્ ।
અલાતચક્રવર્જ્યામ્યત્સૌમં તદ્દરવસ્થિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

કોઈવાર ભૂમિ ઉપર (અને) કોઈવાર આકાશમાં, કોઈવાર પર્વતની ટોચ ઉપર (અને) કોઈવાર જલમાં (એમ) અલાતચક્રની પેઠે ભમતું તે સૌભ ઘણું અસ્થિર હતું. ૨૨.

નિશાન જોઈને પછી શસ્ત્રનો પ્રયોગ થાય. (નિશાન) સ્થિર અથવા ફરતું હોય ત્યારે તે થાય; અને ફરતું હોય ત્યારે નિશાનની જગ્યા જાણી શકાય તેવી હોય છે. આના સંબંધમાં તો બધુંએ અશક્ય હતું એમ (જણાવવા માત્ર) એક ક્ષણનો પણ અંતરાય થતાં, (તેનાં) વિરુદ્ધ સ્થલોનું વર્ણન કરે છે. આકાશ અને ભૂમિ વચ્ચે ઘણો અંતરાય છે, એવી રીતે પર્વતની ટોચ અને જલની વચ્ચે (ઘણો અંતરાય છે). વળી તે અલાતચક્ર (ઉંખાડીઆ)ની પેઠે ભમતું હતું. તેથી (તે) ન હોય તેવા સ્થલે પણ જોવામાં આવતું, તેથી તેનો નાશ કરવા શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી શકાતો નહિ. ‘કોઈ પણ મંત્ર વિગેરેથી તેવું (થતું) હોય તો તે (મંત્ર વિગેરે)ના વિરોધથી (તેના નાશનો) ઉપાય કરવો,’ એવી શંકા ‘તે સૌભ સ્વભાવથી જ અસ્થિર હતું’ એ શબ્દોથી દૂર કરે છે. ૨૨.

એ પ્રમાણે (સૌભનું) માહાત્મ્ય કહીને, તેવાને પણ યાદવો નિષ્ફલ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

યત્ર યત્રોપલક્ષ્યેત સસૌભઃ સહસૈનિકઃ ।
શાલ્વસ્તતસ્તતોઽમુઞ્ચન્ શરાન્ સાત્વતયૂથપાઃ ॥ ૨૩ ॥

સૌભ સાથે (અને) સૈનિકો સાથે જ્યાં જ્યાં શાલ્વ જોવામાં આવતો ત્યાં ત્યાં યાદવોના સેનાપતિઓ બાણો ફેંકતા. ૨૩.

‘૧. તેવા’ એટલે ‘પ્રધુમ્ન જેવા’ એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

ઉપલક્ષણના પ્રકારથી પણ તે શાલ્વ સૌભ સાથે અને સૈનિકો સાથે જ્યાં જોવામાં આવતો ત્યાં યાદવોના સેનાપતિઓ બાણો ફેંકતા. 'તતઃ' 'ત્યાં' એ શબ્દ શાલ્વ તે સ્થલેથી ગએલ હોવાનું સૂચવે છે. તેમ ન હોત તો 'તત્ર તત્ર' (તે તે સ્થલે) એમ કહેલું હોત. ૨૩.

એવી રીતે સર્વ સ્થલે બાણો ફેંકવામાં આવતાં, જવાનું સૂક્ષ્મ સ્થલ પણ (બાણોથી) ઘેરાઈ ગએલ હોવાથી, સૌભને અને શાલ્વના સૈનિકોને ઇન્ન થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

શરૈરગ્ન્યર્કસંસ્પર્શૌરાશીવિષદુરાસદૈઃ ।

પાટ્યમાનપુરાનીકઃ શાલ્વોઽમુદ્યત્પરેરિતૈઃ ॥ ૨૪ ॥

શત્રુઓએ નાખેલાં અગ્નિ અને સૂર્ય જેવા સ્પર્શવાળાં અને સ્પર્શના જેવાં, ઉપાય થઈ ન શકે તેવાં બાણોથી જેનું વિમાન અને સૈનિકો હણાતાં હતાં, તેવો શાલ્વ મોહ પામ્યો. ૨૪.

(બાણો) સ્પર્શમાં અગ્નિ અને સૂર્યની સમાન હતાં, પરિણામમાં સર્પોની સમાન હતાં. તેથી જ દુરાસદૈઃ ઉપાય થઈ ન શકે તેવાં બાણોથી હણાતાં હતાં વિમાન અને સૈનિકો જેના, એવો શાલ્વ મોહ પામ્યો.

'ત્યારે નાસી જવું જોઈએ, અથવા તે (શત્રુ)ઓની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'શત્રુઓએ નાખેલાં' એ વિશેષણ યોજેલું છે. આ બાણો શત્રુઓએ નાખેલાં હતાં, તેથી શત્રુઓ ઉપર વિજય અથવા મરણ (તેથી બચવાનો) ઉપાય હતો, બીજો (ઉપાય) ન હતો. તેથી (શાલ્વ) મોહ પામ્યો ૨૪

એવી રીતે યાદવોનાં પુરુષાતનનું વર્ણન કરીને, શાલ્વના સૈનિકો (તેઓની) સમાન હતા એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી તેઓનું પણ પુરુષાતન કહે છે :—

શાલ્વાનીકપશસ્ત્રૌઘૈર્વૃષ્ણિવીરા મૃશાર્દિતાઃ ।

ન તત્યજૂ રણં સ્વં સ્વં લોકદ્વયજિગીષવઃ ॥ ૨૫ ॥

શાલ્વના સેનાપતિઓના શસ્ત્રોના સમૂહોથી ઘણા પીડાએલા યાદવવીરો ખંને લોકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા હોઈ પોતપોતાનાં યુદ્ધના સ્થાનને તજતા ન હતા. ૨૫

શાલ્વના પણ અનીકપા : સેનાપતિઓ, અને તેઓના શસ્ત્રોના સમૂહો, તેમનાથી સર્વ તરફથી પીડાએલા હોવા છતાં પણ યાદવવીરો પોતપોતાનાં યુદ્ધના સ્થાનને

૧. 'તતઃ' 'તો અર્થ' 'ત્યાંથી' પણ થાય છે. તેથી શાલ્વ 'ત્યાંથી' જતો રહેલ હોવાનું આ શબ્દ સૂચવે છે, એમ કહેલું છે.

તજતા ન હતા. આથી એમ જણાય છે કે સ્થલની યોજના પ્રમાણે યુદ્ધ થતું. (યુદ્ધનું સ્થાન) ન તજવાનું કારણ 'ખંને લોકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા' એ વિશેષણથી કહેલું છે; કારણ કે વિજય થતાં આ લોકમાં કીર્તિ, અથવા મરણ થતાં પરલોકમાં સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત થાય). તેથી ખંને લોક પ્રાપ્ત કરવા (યુદ્ધનું સ્થાન) તજતા ન હતા. ૨૫

એવી રીતે સામાન્ય (સૈનિકો)નું યુદ્ધ કહીને, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) મુખ્ય (પુરુષના) યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે:-

શાલ્વામાત્યો દ્યુમાન્નામ પ્રદ્યુમ્નં પ્રાક્ પ્રપીડિતઃ ।

આસાઘ ગદયા મૌર્વ્યા વ્યાહત્ય વ્યનદર્શી ॥ ૨૬ ॥

પહેલાં પીડા પામેલા દ્યુમાન નામના શાલ્વના બલવાન અમાત્યે પ્રદ્યુમ્ન પાસે આવી, (તેમને) લોઢાની ગદાથી પ્રહાર કરી ગર્જના કરી. ૨૬

અમાત્ય : એટલે મુખ્ય મંત્રી શાલ્વની સમાન હતો. (તેનું) નામ દ્યુમાન હતું, અને તે ક્રાંતિવાળો હતો. પહેલાં પ્રદ્યુમ્નથી પીડા પામેલો હોઈ, આસાઘ (તેમની) પાસે આવી મૌર્વ્યા કાળા લોઢાની બનાવેલી અથવા મૂર્વા ઘાસથી બાંધેલી ગદાથી પ્રહાર કરી તેણે વ્યનદત્ત 'હું જીત્યો, હું જીત્યો' એવી ગર્જના કરી; કારણ કે તે બલવાન હતો. ગદામાં બલ મુખ્ય છે. તે (પ્રહાર)થી (પ્રદ્યુમ્નને) ઘણી પીડા થઈ એમ સૂચવેલું છે. ૨૬

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

તં દ્યુમદ્ગદયા શીર્ણવક્ષઃસ્થલમરિંદમમ્ ।

અપોવાહ રણાત્સૂતો ધર્મવિદારુકાત્મજઃ ॥ ૨૭ ॥

દ્યુમાનની ગદાથી ચીરાએલ વક્ષસ્થલવાલા, શત્રુને પીડનારા તેને ધર્મ જાણનાર સારથિ દારુકનો પુત્ર યુદ્ધભૂમિમાંથી દૂર લઈ ગયો. ૨૭.

(પ્રદ્યુમ્નના) શરીરને જ ઘણી પીડા થઈ. અહિં જે કાંઈ (પ્રદ્યુમ્નની) હલકાઈ (દર્શાવેલી છે) તે મહાદેવનું સન્માન કરવાના પ્રયોજનથી થયેલી. પ્રસિધ્ધ દ્યુમાનની ગદાથી ચીરાએલું હતું વક્ષસ્થલ જેનું (તેવો પ્રદ્યુમ્ન થયો), પરંતુ સ્વભાવથી તે નમાલો ન હતો એમ 'શત્રુને પીડનારા' એ વિશેષણથી કહેલું છે. પછી યુદ્ધભૂમિમાંથી તેમનો સારથિ (તેમને) અપોવાહ દૂર લઈ ગયો. ' તે (સારથિ) પણ શત્રુનો પક્ષપાત કરનારો હશે ' એવી શંકા દૂર કરવા ' દારુકનો પુત્ર ' એમ કહેલ છે. ' ધર્મ જાણનાર ' એ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) તે (તેમને) ભયને લીધે લઈ ગયો ન હતો. ૨૭.

પછી શું થયું તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

લબ્ધસંજ્ઞો મુહૂર્તેન કાર્ણિઃ સારથિમબ્રવીત ।

અહો અસાધ્વિદં સૂત યદ્રણાન્મેઽપસર્પણમ્ ॥ ૨૮ ॥

એક મુહૂર્ત પછી ભાનમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણપુત્રે સારથિને કહ્યું કે ‘અરર, હે સારથિ! આ માફ જે યુદ્ધભૂમિમાંથી દૂર જવું તે નિંદિત છે.’ ૨૮

પ્રધુમ્ન રુકિમણીનો પુત્ર હોવાથી, અથવા તે (પોતાના) મામા વિગેરેનો પક્ષપાત કરનાર હોવાથી માત્ર એક મુહૂર્ત મૂર્છામાં રહ્યો. પછી ભગવાનની કૃપાને લીધે એક મુહૂર્ત પછી (તે) ભાનમાં આવ્યો, કારણ કે (તે) કાર્ણિઃ શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર હતો. (પોતાની) આગળ સારથિને જોઈને, (યુદ્ધભૂમિમાંથી) પલાયન ઇચ્છવા યોગ્ય નથી એવો (તેને) બોધ આપતાં કહે છે. ‘અરર!’ એ તેનો તિરસ્કાર દર્શાવનારું વચન છે. આ માફ (યુદ્ધભૂમિમાંથી) દૂર જવું ઘણું જ અસાધુ સર્વસ્થલે નિંદિત છે. ‘હે સારથિ!’ એવું સંબોધન (તે આ વાત) જાણે તે માટે (કરેલું છે). ૨૮

‘લોકમાં (યુદ્ધભૂમિમાંથી) નાસી જનારાઓ પણ શૂરવીરો (હોવાનું) જોવામાં આવે છે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ન યદૂનાં કુલે જાતઃ શ્રૂયતે રણવિચ્યુતઃ ।

વિના માં કલીબચિત્તેન સૂતેન પ્રાપ્તકલ્મષાત્ ॥ ૨૯ ॥

ભયભીત ચિત્તવાળા સારથિએ જેને કલંક લગાડેલ છે તેવા મારા વિના, યદુના કુલમાં જન્મેલો (કોઈ) યુદ્ધભૂમિમાંથી નાઠાનું સાંભળવામાં આવેલ નથી. ૨૯

‘યુદ્ધભૂમિમાંથી નાઠાનું’ એ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) યુદ્ધભૂમિમાંથી (કોઈ) નાઠાનું પહેલાં સાંભળવામાં આવેલ નથી, મરણ અથવા વિજય (થાઓ), એટલે ત્રીજી સ્થિતિ હોતી નથી.

‘હમણાં (ત્રીજી સ્થિતિ) થઈ ત્યારે પણ નિયમનો ભંગ થયો’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભયભીત ચિત્તવાળા સારથિએ (જેને કલંક લગાડેલ છે તેવા) મારા વિના’ એ શબ્દો યોજેલ છે. હું એકલો જ (યુદ્ધમાંથી નાઠેલ) છું, (અને) તે પણ સારથિને લીધે તેવો થયો, (અને) સારથિ પણ તેવો ભયભીત ચિત્તવાળો છે એમ આજે જ જાણવામાં આવ્યો, તેથી મને કલંક લાગ્યું. ૨૯

‘આટલું (કહેવાનું) શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य पितरौ रामकेशवौ ।

युद्धाद्धर्म्यादपक्रान्तः पृष्ठस्तत्रात्मनः क्षमम् ॥ ૩૦ ॥

ધર્મયુદ્ધમાંથી નાઠેલો હું પિતા બલભદ્ર અને કેશવ પાસે જઈને, (તેમણે) પૂછેલો ત્યાં માંડું શું સામર્થ્ય કહીશ ? ૩૦

પિતા બલભદ્ર અને કેશવ પાસે જઈને (શું કહીશ) ? ‘નુ’ શબ્દ અનુમાન (કરવા) ના અર્થમાં યોજેલ છે. ‘શું કહીશ ?’ એ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) કહેવાનો કોઈ પણ પ્રકાર નથી.

‘પ્રહાર જ (વક્ષસ્થલ ઉપર) છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ધર્મયુદ્ધમાંથી નાઠેલો’ એ શબ્દ યોજેલ છે. ધર્મના ઉલ્લાંઘન વિનાનું યુદ્ધ હતું, તેથી તેમાંથી નાસવું એ અધર્મ છે.

‘ત્યારે શાંત રહેવું (કાંઈ ન કહેવું)’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘(તેમણે) પૂછેલો’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘ત્યારે (પોતાની) અશક્તિ જણાવવી’ એમ કહેવામાં આવે તેથી ‘માંડું (પોતાનું) સામર્થ્ય (શું કહીશ) ?’ એ શબ્દો યોજેલ છે, કારણ કે મારાથી (મારી) અશક્તિ (હોવાનું) કહી શકાય તેમ નથી. ૩૦.

વળી, સારથિનો દોષ કહેવામાં આવે, ત્યારે કદાચ પિતા (તે) સ્વીકારે, પરંતુ મશ્કરી (કરવા) ના સ્વભાવવાળી ભોળાઈઓ (તે સ્વીકારે) નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामयः ।

क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे ॥ ૩૧ ॥

મારી ભોળાઈઓ મશ્કરી કરતાં મને જરૂર કહેશે કે ‘હું વીર ! કહેા કે બીજાઓની સાથે સંગ્રામમાં તમારા બલની હાનિ કેમ કેવા પ્રકારે થઈ ?’

ઉપાય કહેવામાં આવશે ત્યારે પણ ઉલટું જાણીને તેઓ મશ્કરી કરશે, કારણ કે (તે) ભોળાઈઓ કુલવંતી સ્ત્રીઓ છે, અને આમ કહેશે, એમ કહે છે, કે “હું વીર ! (તમારા) બલની હાનિ ‘કેમ કેવા પ્રકારે’ થઈ ?”. ‘હું વીર !’ એ સંબોધન ઉલટો અર્થ જણાવનાર છે. ‘બીજાઓની સાથે (સંગ્રામમાં) તમારા બલની હાનિ કથં કથં કેમ કેવા પ્રકારે થઈ ?’ એમ સાંભળવામાં પ્રેમ દર્શાવવા બે વાર કહેલ છે. અથવા (મારા) બલની હાનિ કહેશે. હાનિ કહેવામાં પણ ‘બીજાઓની સાથે (સંગ્રામમાં) કેમ કેવા પ્રકારે થઈ ?’ એમ મશ્કરી કરશે. ૩૧.

એ પ્રમાણે ઠપકો આપેલા સારથિનું વચન નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે :—

॥ સારથિ ઉવાચ ॥ સારથિ કહે છે :—

ધર્મ વિજાનતાયુષ્મન્કૃતમેતન્મયા વિમો ।

સૂતઃ કૃચ્છ્રગતં રક્ષેદ્રથિનં સારથિં રથી ॥ ૩૨ ॥

હે આયુષ્મન્ ! હે સમર્થ ! સારથિએ સંકટમાં આવેલા રથીનું રક્ષણ કરવું (અને) રથીએ સારથિનું રક્ષણ કરવું, (એ) ધર્મને જાણનાર મેં આ (કાર્ય) કરેલું છે. ૩૨.

ધર્મનું સ્વરૂપ આગળ (આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં) કહેવાનું છે.

‘ ત્યારે મરણ ભલે થાય. એવી રીતે (યુદ્ધભૂમિમાંથી) દૂર કેમ લઈ ગયો ? ’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘ હે આયુષ્મન્ ! ’ એવું સંબોધન કરેલ છે. આયુષ્ય હતું. એમ હોવાથી (આયુષ્યની) દરકાર ન રાખવાથી મોટો દોષ લાગે, તેથી આયુષ્ય અને ધર્મ જાણનાર મેં આ (કાર્ય) કરેલું.

ઉત્તરાર્ધથી ધર્મ કહે છે. મારી પણ એવી સ્થિતિ થાય ત્યારે તારે (મારું) રક્ષણ કરવું જોઈએ, એવો ઉપદેશ આપવા (આ ધર્મનું) વચન કહેલું છે. ૩૨.

‘ આ ? તે ક્યાંથી જાણ્યું ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :—

एतद्विदित्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात् ।

उपस्पृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः ॥ ૩૩ ॥

આ જાણીને તો હું તમને યુદ્ધમાંથી દૂર લઈ આવેલ છું. એ પ્રમાણે (તમને) શત્રુએ પ્રહાર કરેલો, અને ગદાનો પ્રહાર કરેલો, અને ગદાનો પ્રહાર થવાથી (તમે) મૂર્છા પામેલા હતા. ૩૩.

‘ તુ ’ ‘ તો ’ એ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) અજ્ઞાનને લીધે (યુદ્ધભૂમિમાંથી અહિં) આવેલ નથી. આ ધર્મ જાણીને જ (હું) તમને યુદ્ધમાંથી દૂર લઈ આવેલ છું.

૧ ‘ આ ’ એટલે ‘ હું ’ સંકટમાં આવેલો તે ’ એવો અર્થ છે. (લે). ‘ આ ’ એટલે શ્લોક ૩૨ ના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું ધર્મનું સ્વરૂપ. આ શ્લોકમાંના ‘ એતદ્ ’ ‘ આ ’ નો અર્થ શ્રીસુખોધિનીમાં ‘ ધર્મ ’ એટલે ધર્મનું સ્વરૂપ કરેલો છે, તેથી આભાસમાંના આ ‘ આ ’ શબ્દનો પણ તે જ અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય જણાય છે.

‘ મને શું થયું હતું ? ’ એ બાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘ એ પ્રમાણે (તમને) શત્રુએ પ્રહાર કરેલો ’ એમ કહેલું છે. હિતિ આ હૃદયના ચીરવાસ્તવ પ્રકારથી પરોણોવસ્પૃષ્ટ: શત્રુએ (તમને) પ્રહાર કરેલો. ‘ ગદાનો પ્રહાર થવાથી ’ એ શબ્દોથી પ્રહાર કહેલો છે. તેથી ‘ (તમે) મૂર્છા પામેલ હતા ’ એવું આ સંકટ આવેલ. તેથી ધર્મ અને કીર્તિનો વિરોધ હોય ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, એવો સિદ્ધાન્ત છે. ૩૩.

ઈતિ શ્રીલક્ષ્મણલટ્ના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુખોદિનીમાં દશમા સ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં સત્તાવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય અઠાવીસમો

અષ્ટાવિંશેતિપીઢાયાં ભગવત્સ્મરણે કૃતે ।

તદુઃસ્વવાણં કૃણશ્ચકારેતિ નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

અઠાવીસમા (અધ્યાય)માં એમ કહેવામાં આવે છે કે (યાદવોને) ઘણી પીડા થતાં (તેઓએ) ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તે દુઃખ દૂર કર્યું. કા. ૧

દ્યુમતોપિ વધં કૃણશ્ચેત્કુર્યાત્સ્વયમાગતઃ ।

તદા પ્રધુમ્નદુઃસ્વસ્ય ન નિવૃત્તિર્ભવેત્ક્વચિત્ ॥ ૨ ॥

જો શ્રીકૃષ્ણ પધારીને પોતે દ્યુમાનનો પણ વધ કરે તો કોઈ સમયે પ્રધુમ્નનું દુઃખ મટે નહિ. કા. ૨.

અતઃ પ્રધુમ્નહસ્તેન મારણં તસ્ય રૂપ્યતે ॥

તેથી પ્રધુમ્નના હાથે તે હણાયોનું કહેવામાં આવે છે. કા. ૨૩

મક્તાનાં દુઃખદાનં તુ ન યુક્તમિતિ વૈ હરિઃ ।
મતાન્તરેણાશ્ક્યત્વં બોધયામાસ વાક્યતઃ ॥ ૩ ॥

ભક્તોને દુઃખ આપવું તો યોગ્ય નથી એવા વિચારથી જ હરિએ
બીજાના મત પ્રમાણે (શાસ્ત્રને જીતવાનું બલભદ્રનું) અશક્યપણું
(પોતાનાં) વાક્યથી જણાવેલું છે.^૧ કા. ૩^૧

અન્યથા શ્રીશુકો લીલાં તાદૃશીં નૈવ વર્ણયેત્ ।
તાદૃગ્લીલાન્તરમિવ વર્ણિતાં વા ન દૂષયેત્ ॥ ૪ ॥

તેમ ન હોત તો^૨ શ્રીશુક તેવી લીલાનું વર્ણન ન જ કરત, અને
તેના જેવી વર્ણવેલી બીજી લીલાનું ખંડન ન કરત. કા. ૪^૧

एवं सिद्धान्तमज्ञात्वा लोको भ्राम्यति सर्वथा ॥ ५ ॥

એવી રીતે (એવો) સિદ્ધાન્ત ન જાણવાથી લોક સંપૂર્ણ પ્રકારે
ભ્રમણ કર્યા કરે છે. કા. ૫.

कल्पान्तरे तथा चक्रे सूक्ष्मांशस्यावतारतः ।
निरोधे यदि नो ब्रूयात् सिद्धान्तो हि विरुध्यते ॥ ६ ॥

૧. ઘણા ભયને લીધે નિરોધ સિદ્ધ થાય એમ કહેલું હોવાથી, નિરોધ થાય તે માટે
(શાસ્ત્રને જીતવાનું બલભદ્ર માટે) અશક્ય હોવાનું કહેલું છે. તેમ (શાસ્ત્રને જીતવાનું) અશક્ય હોય તો
ભગવાનના માહાત્મ્યના જ્ઞાન સાથે સ્નેહવાળા ભક્તોને તેથી માહાત્મ્યનો વિરોધ થવાથી દુઃખ થાય,
તે યોગ્ય નહિ હોવાથી હરિએ બીજાના મતથી એટલે શુકથી બીજાના મત પ્રમાણે અંશાવતાર
(બલભદ્ર) થી શાસ્ત્રને જીતવાનું અશક્ય હોવાનું આ અધ્યાયના એવીસમા શ્લોકમાં કહેલું છે.
આવી લીલા થઈ હોય તો પણ અંશાવતારથી આ કાર્ય થઈ શકે તેવું ન હતું એમ જણાવવા
થએલી, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે પૂર્ણ ભગવાનમાં આવી સ્થિતિ નથી. તેમ હોત તો શુક પોતાના
મત પ્રમાણે તેમ કહેત એવા જ્ઞાનથી ભક્તોને દુઃખ ન થાય. પૂર્ણ ભગવાનમાં એવી (કોઈને
જીતવાની) અશક્તિ નહિ હોવાથી અંશાવતારની આવી લીલા નિરોધ થાય તે માટે કહેલી છે.
જ્યારે ભગવાનના પણ કોઈ અવતારમાં આવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે બીજાનું તો કહેવુંજ શું? એમ
આ કાર્ય સર્વથી અશક્ય હોવાનું જાણવામાં આવે ત્યારે જ સર્વ પ્રકારે ભગવાનને શરણ જવાનું
થાય અને તેથી નિરોધ થાય. (લે)

૨. ‘તેમ ન હોત તો’ એટલે ‘ભક્તોને દુઃખ આપવું (થવા દેવું) નહિ એવું પ્રયોજન ન
હોત તો’ એવો અર્થ જણાય છે.

બીજા કદપમાં સૂક્ષ્મ અંશથી અવતાર થએલ હોવાથી (હરિએ) તેમ કરેલું. જે નિરોધમાં (તે) ન કહે તો સિદ્ધાન્તમાં વિરોધ થાય^૧. કા. ૬.

શાસ્ત્રાર્થે દોષનાશાય નિરાકરણમુચ્યતે ।

અતઃ સ્કન્ધાર્થશાસ્ત્રાર્થો પક્ષાભ્યામિહ રૂપિતૌ ॥ ૭ ॥

દોષ દૂર કરવા શાસ્ત્રાર્થમાં (તેનું) ખંડન કહેલું છે. તેથી અહિં જે પક્ષોથી^૨ સ્કન્ધનો અર્થ^૩ અને શાસ્ત્રનો અર્થ કહેલા છે. કા. ૭

ગયા અધ્યાયના અંતે દુમાનથી (પ્રદુમ્બને) કલંક લાગતાં, (તેણે કરેલ) પશ્ચાત્તાપ કહ્યો. તે સમયે પ્રદુમ્બે દુમાનનો વધ કરવા કરેલી પ્રવૃત્તિ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે :-

સ તૂપસ્પૃશ્ય સલિલં દંશિતો ધૃતકાર્મુકઃ ।

નય માં દ્યુમતઃ પાર્શ્વ વીરસ્યેત્યાહ સારથિમ્ ॥ ૧ ॥

તેણે તો જલનું આચમન કરી, કવચ પહેરી, ધનુષ્ય ધારણ કરી સારથિને કહ્યું કે મને શૂરવીર દ્યુમાનની પાસે લઈ જા. ૧.

મૂર્છા પછી તેમ (આચમન) કરવું જોઈએ, તેથી જલનું ઉપસ્પર્શન આચમન કયું. કેટલાક કહે છે કે સ્નાન (કયું). પછી વળી દંશિતઃ નારાયણકવચ વિગેરેથી અને લૌકિક (પ્રકાર) થી કવચ પહેર્યું. પછી ધનુષ્ય ધારણ કયું. આથી એમ જણાય છે કે પહેલાં પોતાના પુરુષાતનના અભિમાનને લીધે કવચ વિના જ (યુદ્ધ કરવા) ગએલ. તેથી જ (તેના) અહંકારનો નાશ થાય તે માટે પરાજય પણ થએલો. પછી ‘મને દ્યુમાનની પાસે લઈ જા’ એમ સારથિને કહ્યું. ‘શૂરવીર’ એ શબ્દથી શત્રુની પ્રશંસા (કરેલી છે). ૧

૧. સ્કન્ધમાં નિરોધ કરવાનો છે. તે માટે ભક્તિથી વિરુદ્ધ કામ વિગેરે પદાર્થોનું પણ નિરૂપણ કરવાનું છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. (લે). સર્વથી, અંશાવતાર બલભદ્રથી પણ, અશક્ય કાર્ય હતું, તેવું કાર્ય ભગવાને કરી ભક્તોનું રક્ષણ કયું એમ જાણવામાં આવે ત્યારે નિરોધ થાય. તેથી મતાંતરથી અશક્યપણાની કથા શુકે કહી, અને શાલ્વે વસુદેવ જેવા પુરુષનું માથું ખડ્ગથી કાપ્યું ત્યારે ભગવાન પ્રકૃતિમાં લીન થયા એવી બીજી આના જેવી કથા કહી, અને આ અધ્યાયના ૩૦ થી ૩૨ સુધીના શ્લોકોથી સિદ્ધાન્ત કહી તેનું ખંડન કયું એવો સિદ્ધાન્ત ન જાણવાથી લોક ભ્રમણ કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. શ્લોક ૨૮ માં જણાવેલ ભગવાનનો પ્રકૃતિમાં લય થવારૂપ પૂર્વપક્ષ, અને ૩૦ થી ૩૨ સુધીના શ્લોકમાં કહેલ સિદ્ધાન્તરૂપ તેનાં ખંડનનો પક્ષ-એ જે પક્ષોથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. ભગવાનની લીલા અને ભગવાન પોતે પણ આનંદરૂપ અને દુઃખ હરનાર છે. આ લીલા તો ભક્તોને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી છે. (લે). તેથી એ દોષ દૂર કરવા ૨૦ થી ૩૨ સુધીના શ્લોકોથી તેનું ખંડન કરેલું છે.

તે (દુમાન)ને તો ઠગીને શરમને લીધે અથવા કેલાહલથી માર્યો તેવા કારણથી દોષ ન લાગે તે માટે નીચેના શ્લોક કહે છે:—

વિધમન્તં સ્વસૈન્યાનિ દુમન્તં રુક્મિણીસુતઃ ।

પ્રતિહત્ય પ્રત્યવિધ્યન્નારાચૈરષ્ટભિઃ સ્મયન્ ॥ ૨ ॥

પોતાની સેનાને હણુતા દુમાનને શોધીને રુક્મિણીના પુત્રે હસતાં (હસતાં તેને) આઠ બાણોથી વીંધ્યો. ૨.

પોતાની સેનાને હણુતો હોવાથી (તે) હણુવા યોગ્ય જ હતો, એવો અર્થ છે. છતાં પણ કેલાહલ કરીને (તેને) માર્યો, તેથી ‘રુક્મિણીના પુત્રે’ એ શબ્દ યોજેલ છે. પ્રતિહત્ય એટલે શોધીને અથવા ધમકાવીને, આઠ બાણોથી (તેને) વીંધ્યો; સામગ્રી સાથે તેનો નાશ કર્યો, એવો અર્થ છે. ‘હસતાં (હસતાં)’ એ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે હવે આ (દુમાન)નું બલ જોવું. ૨.

નીચેના શ્લોકમાં આઠ બાણોની યોજના કહે છે:—

ચતુર્ભિશ્ચતુરો વાહાન્સૂતમેકેન ચાહનત્ ।

દ્વાભ્યાં ધનુશ્ચ કેતું ચ શરેણાન્યેન વૈ શિરઃ ॥ ૩ ॥

ચારથી ચાર ઘોડાઓને અને એકથી સારથિને હણ્યો. બેથી ધનુષ્ય અને ધન, અને બીજા બાણથી (તેના) માથાને જ (કાપી નાખ્યું). ૩

‘બીજા’ એટલે આઠમા (બાણ) થી દુમાનના માથાને (કાપી નાખ્યું). જેઓના ઉપર ચડીને (ઘોડાઓને), જેનાથી પ્રેરાએલો (સારથિ), જે સાધનથી (યુદ્ધ કરતો) (ધનુષ્ય), જેનાથી પ્રતિષ્ઠા પામેલો (ધન), તે સર્વને (પ્રધુમ્ને) કાપી નાખ્યાં. ૩.

પછી પ્રધાન હણુતાં, બીજાઓએ પણ તેના સૈન્યને હણ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ગદસાત્યકિસામ્વાદ્યા જઘ્નુઃ સૌભપતેર્વલમ્ ।

પેતુઃ સમુદ્રે સૌમેયાઃ સર્વે સંછિન્નકન્ધરાઃ ॥ ૪ ॥

ગદ, સાત્યકિ, સાંબ વિગેરે સૌભપતિના સૈન્યને હણુવા લાગ્યા. સૌભમાંના સર્વ (સૈનિકો) ગરદન કપાએલા, સમુદ્રમાં પડ્યા. ૪.

ગદાથી પ્રધુમ્ન ઉપર પ્રહાર કરેલો, તેથી પોતાના બલથી તે (શાલ્વ) ના સૈન્યને હણુવા લાગ્યા. શૌર્ય અને બલ ગદામાં જ રહેલાં છે. પછી યુદ્ધ માટે અંત-

રિક્ષમાં આવેલા અથવા નાસતા બધા સૌભમાંના સૈનિકો ગરદન કપાએલા થઈ સમુદ્રમાં પડ્યા. ૪

લગવાનની રાહ બેવાય તે માટે, જય અથવા પરાજય વિનાના યાદવો અને શાદવોનું યુદ્ધ એવી રીતે ચાલુ રહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं यदूनां शाल्वानां निम्नतामितरेतरम् ।

યુદ્ધં ત્રિણવરાત્રં તદ્ભૂતુમુલમુલ્બળમ્ ॥ ૫ ॥

એવી રીતે એકબીજાને હણતા યાદવો અને શાદવોનું તે કોલાહલ-વાળું કૂર યુદ્ધ સત્તાવીસ રાત ચાલ્યું. ૫.

‘એક બીજાને હણતા’ એ વિશેષણથી સમાનપણું કહેલું છે. ‘ત્રિણવરાત્રમ્’ એટલે સત્તાવીસ દિવસ અને રાત, તુમુલ્મ ધણા કોલાહલવાળું, અને ઉલ્બળમ્ કૂર (યુદ્ધ) (ચાલ્યું). ૫.

એવી રીતે દૂર થઈ ન શકે તેવું કષ્ટ પામેલા યાદવોના ઘણા દુઃખનું નિરૂપણ કરીને, એવી રીતે લગવાનનું વિસ્મરણ અયોગ્ય હોવાથી (તે) દોષ દૂર કરવા માટે નીચેના શ્લોકથી બીજાના મતનો આરંભ કરે છે.

॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रीशुक કહે છે:—

इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसन्नुना ।

રાજસૂયેષ્ઠ્ય નિર્વૃત્તે શિશુપાલે ચ સંસ્થિતે ॥ ૬ ॥

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथाम् ।

નિમિત્તાન્યતિધોરાણિ પશ્યન્દ્વારવર્તીં યયૌ ॥ ૭ ॥

ધર્મપુત્રે બોલાવેલા શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પધારેલા. પછી રાજસૂય પૂરો થતાં અને શિશુપાલ મરણ પામતાં, વૃદ્ધ કુરુઓની, મુનિઓની, અને પુત્રો સાથે કુન્તીની રજા લઈ, (શ્રીકૃષ્ણ) ઘણાં ઘોર શુકનો ભેટાં દ્વારકા પધાર્યા. ૬, ૭.

(આ) બીજાના મતમાં પહેલાં (શ્રીશુકના મતમાં) કહેલા નિયમ પ્રમાણે (ઇન્દ્રપ્રસ્થ) જવામાં અને (ત્યાંથી) આવવામાં પણ તેવો આડંબર નથી. તે માટે ત્યાંની (ઇન્દ્રપ્રસ્થની) કથા જ કહે છે. ધર્મપુત્રે બોલાવેલ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતે એકલા ઇન્દ્રપ્રસ્થ પધાર્યા. પછી બલભદ્રને પણ બોલાવેલા. (દુર્યોધનના) અભિમાનનો નાશ તો તે સમયે થયો ન હતો. (થવાનો) હોય તો પણ જૂઠા પ્રકારે થવાનો. તેથી બલભદ્રની હાજરીથી

પણ દોષ (થતો) નથી.^૧ પછી રાજસૂય નિર્વૃત્તે જૂદા પ્રકારથી પૂરો થયો, અને શિશુપાલ મરણ પામ્યો, ત્યાર પછી જ વૃધ્ધ કુરુઓની રજા લઈને, અને પુત્ર સાથે ફેાઈને કહીને દ્વારકામાં આપત્તિ હોવાનું સૂચવનારાં અપશુકનો થતાં હતાં ત્યારે, જાણે કે લય પામેલા હોય તેવા (શ્રીકૃષ્ણ) ઘોર શુકનો જોતાં દ્વારકા પધાર્યા. ૬, ૭.

નીચેના શ્લોકમાં માર્ગમાં જતાં તે ચિંતા કરતા હતા તે કહે છે :—

આહ ચાહમિહાયાત આર્યમિશ્રાભિસંગતઃ ।

રાજન્યાશ્વૈષ્ણપક્ષીયા નૂનં હન્યુઃ પુરિં મમ ॥ ૮ ॥

અને કહેતા હતા કે હું બલભદ્ર સાથે અહિં આવેલ છું. શિશુપાલના પક્ષના રાજાઓ મારી નગરી ઉપર પ્રહાર કરતા હશે. ૮

પહેલાં હું અહિં ઈંદ્રપ્રસ્થ આવ્યો, પછી આર્યમિશ્રેણ બલભદ્ર અભિસંગતઃ (મને) મળ્યા અથવા બંને સાથે જ (ઈંદ્રપ્રસ્થ) આવ્યા. તેથી રક્ષણ માટે અવતાર ધારણ કરેલા બંને અંશે દ્વારકામાં નહિ હોવાથી શિશુપાલના પક્ષના દૈત્ય રાજાઓ જરૂર મારી નગરી ઉપર પ્રહાર કરતા હશે.

નિમિત્તદર્શનં ચિન્તામહુશ્ચેતિ નિરૂપ્યતે ।

મતાન્તરે દોષમાવં મોહકા વર્ણયન્તિ હિ ॥ ૮ ॥

અપશુકનનાં દર્શન, ચિંતા અને (નગરી ઉપર) પ્રહાર એમ કહેલું છે, કારણ કે બીજાના મતમાં મોહ ઉત્પન્ન કરનારાઓ (ભગવાનમાં) દોષ હોવાનું વર્ણન કરે છે. કા. ૮. ૮.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

વીક્ષ્ય તત્કદનં સ્થાનાં નિરૂપ્ય પુરરક્ષણમ્ ।

સૌમં ચ શાલ્વરાજં ચ દારુકં પ્રાહ કૈશવઃ ॥ ૯ ॥

પોતાના (સૈનિકો)નો તે વિનાશ જોઈને, અને સૌભને અને શાલ્વરાજને જોઈને, નગરનું રક્ષણ (કરવાનું) કહીને કૈશવે દારુકને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૯.

રાત અને દિવસ (પોતાના સૈનિકોને થતું) યુદ્ધનું દુઃખ જોઈને, નગરનું રક્ષણ કરવાનું સ્થિતિ પ્રમાણે બલભદ્રને કહીને (દારુકને કહ્યું). હરકોઈ પ્રકારે (બીજાના મત પ્રમાણેની) કથાનો અનુવાદ કરેલો હોવાથી આમાં (રક્ષણ કરવાનું)

૧. બલભદ્ર દુર્યોધનના માનની તેરી હાનિ સહન કરી શકે નહિ, તેથી આમ કહેલ છે.

ન સોંપ્યાનું હોવાનો દોષ નથી,^૧ તેમજ (કરે છે તે) ક્રિયામાં બીજી ક્રિયાનું ઉલ્લંઘન કર્યાનો દોષ^૧ નથી.

વળી સૌભને જોઈને અને શાલ્વ રાજને જોઈને (શ્રીકૃષ્ણે) પોતાના સારથિ દારુકને કહ્યું. ‘ પોતે જ શક્તિમાન હોય તે સારથિને પ્રેરણા કરે તે યોગ્ય નથી ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ કેશવે ’ એ શબ્દ યોજેલ છે. જેમ (ભગવાન) બ્રહ્મા (ક) અને શિવને (ક્ષેત્ર) પ્રેરણા કરે છે, તેમ આ (સારથિ)ને પણ (કરી) એવો અર્થ છે. ૯.

તે કલ્પમાં સારથિ પ્રાકૃત (લૌકિક) હતો, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (તેને) સૂચના આપે છે :—

રથં પ્રાપય મે સૂત શાલ્વસ્યાન્તિકમાશુ વૈ ।

સંભ્રમસ્તે ન કર્તવ્યો માયાવી સૌભરાડયમ્ ॥ ૧૦ ॥

હૈ સારથિ ! મારા રથને ઝડપથી શાલ્વ પાસે લઈ જા, તારે ભય ન રાખવો. આ સૌભરાટ્ માયાવી છે. ૧૦.

સંભ્રમ: એટલે ભય, તે તારે (ન કરવો), કારણ કે સૌભરાટ્ (સૌભમાં પ્રકાશતો શાલ્વ) માયાવી છે, એવી તેની પ્રશંસા (કરેલી છે), કારણ કે પ્રેરણા કરી તે પહેલાં દારુક મૂઠ રહેલો હતો. ૧૦.

इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ।

विशन्तं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ ૧૧ ॥

એમ કહેલા દારુકે રથ ઉપર બેસી (તેને) હાંક્યો અને પોતાના અને શત્રુના સર્વ (સૈનિકોએ) ગરુડને (યુધ્ધભૂમિમાં) પ્રવેશ કરતો જોયો. ૧૧.

એમ ભગવાને કહેલા (દારુકે) ભગવાનનું માન્યું, ‘ હું તેમ જ કરીશ ’ એમ (કહીને) ભય તણ પ્રવૃત્તિ કરી, એવો અર્થ છે. તે રથમાં સારી રીતે બેઠો, કારણ કે (તે) (દારુ) લાકડાંના (ક) શિરરૂપ અથવા સુખરૂપ હતો. તેથી લાકડાં (રથ) તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ફરતાં, એમ કહેલું છે. તેથી રથની ઝડપવાળી ગતિને લીધે ધૂળથી ઢંકાઈ જતાં, રથને જોયા વિના જ બધાએ પોતાના અને શત્રુના (સૈનિકો) એ અરુણાનુજમ્ ગરુડને જ પ્રવેશ કરતો જોયો. ૧૧.

પછી શાલ્વે જ શ્રીકૃષ્ણને જોયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

૧. નગરનું રક્ષણ કરવાનું બલભરને સોંપેલ હોવાનું કહેલું નથી એ દોષ, અને સારથિને રથ લઈ જવા કહ્યું એ ક્રિયા કરી, તેમાં શહેરનું રક્ષણ કરવાની ક્રિયા (કાર્ય)નું ઉલ્લંઘન કયું (પડતું મૂકયું) એ દોષ નથી, એમ કહેલ જણાય છે.

શાલ્વશ્ચ કૃષ્ણમાલોક્ય હતપ્રાયબલેશ્વરઃ ।

પ્રાહરત્કૃષ્ણસૂતાય શક્તિં ભીમરવાં મૃધે ॥ ૧૨ ॥

અને લગભગ હણાઈ ગએલા સૈન્યના માલિક શાલ્વે શ્રીકૃષ્ણને જોઈને યુધ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણના સારથિ ઉપર ભયંકર અવાજવાળી શક્તિ ફેંકી. ૧૨.

(શાલ્વ) લગભગ હણાઈ ગએલા સૈન્યનો માલિક હતો. તે પણ ચાલુ યુધ્ધથી દુઃખ પામ્યો હતો. પછી, સારથિ રથને ઝડપથી લઈ આવ્યો. તેથી ક્રોધને લીધે શ્રીકૃષ્ણના સારથિ ઉપર ભયંકર અવાજવાળી શક્તિ ફેંકી. મૃધે યુધ્ધમાં (તે) સાવધાન સ્થિતિમાં હતો ત્યારે (ફેંકી). ૧૨.

પછી નીચેના શ્લોકમાં (શ્રીકૃષ્ણે) તેને નિષ્ફલ કર્યાનું કહે છે :—

તામાપતન્તીં નમસિ મહોલ્કામિવ રંહસા ।

ભાસયન્તીં દિશઃ શૌરિઃ સાયકૈઃ શતઘાચ્છિન્નત્ ॥ ૧૩ ॥

મોટા ઉંખાડીઆની પેઠે આકાશમાં ઝડપથી આવતી (અને) દિશાઓનો પ્રકાશ કરતી તે (શક્તિ)ના શૌરિએ બાણોથી સેંકડો કટકા કર્યા. ૧૩.

(શક્તિ) જોતાં જ ભય ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી એમ જણાવવા ‘ મોટા ઉંખાડીઆની પેઠે ’ એમ કહેલું છે. ‘ ઝડપથી આવતી ’ એ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે (તેને નિષ્ફલ કરવાનો) ખીજો ઉપાય ન હતો. ‘ દિશાઓનો પ્રકાશ કરતી ’ એ વિશેષણથી (તે) અવશ્ય ફલ પ્રાપ્ત કરે (મરણ ઉપજાવે) તેવી હોવાનું જણાવવા તેનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. પછી ભગવાને ઘણાએ બાણોથી (તેના) સેંકડો કટકા કર્યા. ૧૩.

પછી (ભગવાને શક્તિથી) પ્રહાર કરનાર ઉપર પણ પ્રહાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

તં ચ ષોડશભિર્વિદ્ધ્વા વાળૈઃ સૌમં ચ રે અમત્ ।

અવિધ્યચ્છરસંદોહૈઃ સ્વં સૂર્ય ઇવ રસ્મિભિઃ ॥ ૧૪ ॥

અને તેને આકાશમાં ભમતા સૌભને સોળ બાણોથી વીંધીને જેમ સૂર્ય આકાશને કિરણોથી વીંધે તેમ બાણોના સમૂહોથી સૌભને વીંધ્યું. ૧૪.

આઠ અંગોમાં બળે (બાણો)થી એમ સોળ બાણોથી (શાલ્વને) વીંધ્યો, અને આકાશમાં ભમતા જ, પરંતુ (સ્થિર) રહેલ નહિ તેવા સૌભને સોળ (બાણો)થી

વીંધ્યું. આરંભમાં તે (શાલ્વ)ને વીંધીને, (પછી સૌભનું) રક્ષણ થતું નહિ હોવાથી તેને વીંધ્યું. તેના ઉપર તો ઉપર અને નીચે ઘણાએ બાણોના સમૂહો હતા. 'જેમ સૂર્ય આકાશને (ફિરણોથી વીંધે)' એવું વીંધાવા માટે દષ્ટાંત કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે જેમ આકાશને પીડા થતી નથી, તેમ સૌભને પણ પીડા થઈ ન હતી. આ મહાદેવની પ્રશંસા છે. ૧૪.

પછી સૌભના ઉપર હુમલો થયો ત્યારે મહાદેવ ઉપરની ભક્તિને લીધે શાલ્વે પણ હુમલો કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

શાલ્વઃ શૌરેસ્તુ દોઃ સવ્યં સશાઙ્ગં શાઙ્ગધન્વનઃ ।

વિમેદ ન્યપતદ્વસ્તાચ્છાઙ્ગમાસીત્તદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

શાલ્વે તો શાંગધનુષ્યવાળા શૌરિના શાંગસિદ્ધિ હાળા હાથને વીંધ્યો. હાથમાંથી શાંગ પડી ગયું. તે અદ્ભુત થયું. ૧૫.

‘તુ’ ‘તો’ એ શબ્દ (આ) સિદ્ધાંત નથી એમ કહે છે. આયુધ સાથેનો સવ્યં દોઃ હાળો હાથ (વીંધ્યો), કારણ કે આ શાંગધનુષ્યવાળા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. એવી રીતે પ્રસિદ્ધિના કારણ (શાંગ) સાથે ઘણા પરાક્રમવાળા (શૌરિ) નો પરાજય કર્યો એવી, અને ‘હાથમાંથી (શાંગ) પડી ગયું’ એવી પણ મહાદેવની પ્રશંસા (કહી). ૧૫.

હાહાકારો મહાનાસીઙ્ગતાનાં તત્ર પશ્યતામ્ ।

વિનય સૌભરાડુચૈરિદમાહ જનાર્દનમ્ ॥ ૧૬ ॥

ત્યાં જોનાર પ્રાણીઓએ મોટો હાહાકાર કર્યો. સૌભના માલિકો મોટી ગર્જના કરી જનાર્દનને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૬

(આવું) કોઈવાર પહેલાં થએલ નહિ હોવાથી, ત્યાં જોનાર પ્રાણીઓએ હાહાકાર કર્યો. એવી કાયા કાયાથી (કરેલ) પરાજય કહીને, ઉત્તરાર્ધથી (આરંભી) વાણીનો (પરાજય) કહે છે. ‘હું જીત્યો’ એવી ગર્જના કરીને, પછી સૌભરાડુ સૌભમાં પ્રકાશતા (શાલ્વે) ભ્રાંત થઈ જનાર્દનમ્ અવિદ્યાનો પણ નાશ કરનારને ‘આ’ નીચેના બે શ્લોકો (માં જણાવેલ વચન) કહ્યાં. ૧૬.

યત્ત્વયામૂઢ નઃ સચ્ચુર્ભ્રાતુર્ભાર્યા હૃતેક્ષતામ્ ।

પ્રમત્તઃ સ સમામધ્યે ત્વયા વ્યાપાદિતઃ સસ્વા ॥ ૧૭ ॥

તં ત્વાદ્યં નિશિતૈર્વાણૈરપરાજિતમાનિનમ્ ।

નયામ્યપુનરાવૃત્તિં યદિ તિષ્ઠેર્મમાગ્રતઃ ॥ ૧૮ ॥

હે અમૂઢ! તમે જે અમારા મિત્ર (અને તમારા) ભાઈની પત્નીનું (અમારા) દેખતાં હરણુ કર્યું (અને) તમે અસાવધાન તે મિત્રને સલામાં મારી નાખ્યો તેવા તમે જે મારી આગળ ઉભા રહેશો તો (પોતાને) ન જીતી શકાય તેવા માનનાર તમને આજે તીક્ષ્ણ બાણોથી જ્યાંથી ફરી ન અવાય ત્યાં પહોંચાડીશ. ૧૭, ૧૮.

તેનું વચન કહે છે. ‘અમૂઢ’ એવો (શબ્દ) છૂટો પાડવો. અમારા મિત્ર અને તમારા ભાઈ, અથવા (અમારા) ભાઈસ્વપ મિત્ર શિશુપાલની (પત્નીનું) અમો નમાલા જોઈ રહેલ હતા ત્યારે જ (અમારી) સમક્ષ (તમે) હરણુ કર્યું. આથી એવી સ્તુતિ કહેલી (કરેલી) છે કે સ્વાભાવિક શૌર્ય કરતાં તમારું શૌર્ય ઘણું વધારે છે. તેની પત્નીને જ પોતાની ફરી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને પણ (પોતાનો કર્યો) એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે પણ શક્તિવાળો હતો, છતાં પણ અસાવધાન હોવાને લીધે તમે સલામાં તેને મારી નાખ્યો, પરંતુ યુદ્ધમાં (હણ્યો) નથી. તેથી તે મિત્ર છે એમ (મિત્ર હોવાનું) કારણ જણાવવા ફરીથી કહેલું છે. ૧૭.

પછી અઠારમા શ્લોકમાં પોતાનું કર્તવ્ય કહે છે. ‘તીક્ષ્ણ’ એ વિશેષણથી પોતાનું પુરુષાતન જણાવે છે. ૧૮

ભગવાન તો નીચેના શ્લોકમાં તેણે કહેલ વિષય ખોટા હોવાથી શબ્દથી (કરેલ પોતાનો) અનાદર ખોટો હોવાનું વાણીથી કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

वृथा त्वं कथसे मन्द न पश्यस्यन्तिकेऽन्तकम् ।

पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ ૧૯ ॥

હે મંદ! તું મિથ્યા બડાઈ મારે છે, (મારી) સમીપ (રહેલા તારા) મૃત્યુને જોતો નથી. શૂરવીરો પુરુષાતન દેખાડે છે, બહુ બોલતા નથી. ૧૯.

તેથી (શાદ્દે કહેલ વિષય ખોટો હોવાથી) જ તે મંદ (અછલ વિનાનો) છે. ઉલટું તારું વિપરીત (મરણ) છે, એમ ‘(મૃત્યુને) જોતો નથી’ એ શબ્દોથી કહે છે. વળી અન્તિકે મારી’ પાસે તારું મૃત્યુ છે તેથી આ પણ અયોગ્ય છે એવો (અર્થ) છે. જય અથવા પરાજય થવો ચોક્કસ નથી, તેથી શૂરવીરોએ પોતાની સ્તુતિ કહેવી (કરવી) યોગ્ય નથી એવો તેને ઉત્તરાર્ધથી ઉપદેશ કરે છે. ‘પુરુષાતન’ પુરુષના શરીરનું બલ ‘શૂરવીરો’ ક્ષત્રિયો (દેખાડે છે). બ્રાહ્મણોને તો વાણીનું જ બલ હોવાથી, તેઓનો સમાવેશ કરેલ નથી. ૧૯.

૧. ‘મન્’ એ પાંચમી વિભક્તિનો શબ્દ છે. મારાથી સમીપમાં તારું મૃત્યુ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

એમ કહીને પોતાનું વચન સત્ય ઠરાવવા, ભગવાને પોતાનું પુરુષાતન દેખાડ્યું,
એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्युक्त्वा भगवान् शाल्वं गदया भीमवेगया ।

तताड जत्रौ संबन्धः स चकम्पे वमन्नसृक् ।

गदायां सन्निवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत ॥ ૨૦ ॥

એમ કહીને ભગવાને ભયંકર વેગવાળી ગદાથી શાલ્વને ક્રોધ કરી,
હાંસડી ઉપર પ્રહાર કર્યો. તે લોહી ઓકતો કંપવા લાગ્યો, ગદા પાછી
ફરતાં શાલ્વ તો અંતર્ધાન થયો. ૨૦.

કારણ કે ‘ભગવાન’ શક્તિવાળા હતા. ‘ભયંકર વેગવાળી’ એ વિશેષણથી (એમ
કહેલું છે કે) અલૌકિક શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. ‘સંબન્ધ’ એટલે ક્રોધ કરીને, અથવા (એ
શબ્દથી) માત્ર ક્રિયામાં આસક્તિ (જણાવેલી છે). પછી ‘તે’ શાલ્વ લોહી ઓકતો કંપવા
લાગ્યો. પછી તેનું લોહી ભેંધને (પોતાનું) કાર્ય જેણે કરેલું છે તેવી ગદા પાછી ફરી. તે
પાછી ફરતાં, બીજા પ્રહારથી (મારું) મરણ થશે એવો નિશ્ચય કરીને, (શાલ્વ) અસુર
હોવાથી ભગવદ્રૂપ માયાની પ્રાર્થના કરવા અંતર્ધાન થયો. ‘તુ’ ‘તો’ એ શબ્દથી (એમ
કહેલું છે કે હવે) મહાદેવ તેના પક્ષમાંથી નીકળી ગયા. ૨૦

પછી નીચેના શ્લોકમાં ભગવદ્રૂપ માયાનું કાર્ય કહે છે:—

ततो मुहूर्त आगत्य पुरुषः शिरसाच्युतम् ।

देवक्या ग्रहितोऽस्मीति नत्वा ग्राह वचो रुदन् ॥ ૨૧ ॥

પછી મુહૂર્ત પછી પુરુષે આવી, ‘મને દેવકીજીએ મોકલ્યો છે’
એમ (જણાવી), માથાથી અચ્યુતને પ્રણામ કરી રડતાં (નીચે પ્રમાણે)
વાણી કહી. ૨૧.

એક મુહૂર્ત પછી કોઈ એક પુરુષ આવ્યો. આ મનથી કરવામાં આવતો પરાભવ
છે, તેથી મનથી (શાલ્વે) પ્રાર્થના કરેલ ઈશ્વર કરતા હોવાથી, ભગવાનના પણ મનમાં જ
કોઈક તે(વી)જ મૂર્તિ (આવી). તે પુરુષ માથે હોવા છતાં પણ ભગવદ્દીય હતો, તેથી
ભગવાનની સમીપ આવતાં તેનો નાશ થયો નહિ, તેણે પણ અચ્યુત મોકલ નહિ પામેલાને
મોકલ પમાડવા માટે ‘મને દેવકીજીએ મોકલ્યો છે’ એમ પોતાને જણાવી, પછી
ભગવાનને નમન કરી, રડતાં (નીચે પ્રમાણે) વાણી કહી. દેવકીજીનો અંતરંગ (સેવક)
હોવાનું જણાવવા તે રડેલ. ૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં તેણે (કહેલું) વચન કહે છે:—

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાવાહો પિતા તે પિતૃવત્સલ ।

વદ્વાપનીતઃ શાલ્વેન સૌનિકેન યથા પશુઃ ॥ ૨૨ ॥

હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મોટા બાહુવાળા ! હે પિતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર ! જેમ કસાઈ પશુને બાંધી લઈ જાય તેમ શાલ્વ આપના પિતાને બાંધી લઈ ગયો છે. ૨૨.

દુઃખમાં હોવાથી (હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ એમ) બે વાર કહેલું છે. ‘હે મોટા બાહુવાળા’ એ સંબોધનથી ક્રિયાશક્તિનું સામર્થ્ય કહેલું છે. કહેવાનું છે તે ‘આપના પિતાને (બાંધીને શાલ્વ લઈ ગયો છે)’ એ શબ્દોથી કહે છે. ‘હે પિતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર !’ એ સંબોધન સ્વમાન થાય તે માટે કરેલું છે. ‘બાંધીને લઈ ગયો છે’ એ શબ્દોથી ઘણું અપમાન થયાનું (જણાવેલ છે).

‘પોતાની મેળે મૂકી દેશે’ એવી શંકા ન રહે તે માટે ‘(જેમ) કસાઈ પશુને બાંધી લઈ જાય’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. હત્યા કરવામાં પ્રસિદ્ધ (કસાઈ) હણુનારો જ હોય છે. તેથી (શાલ્વ) હણુવા માટે લઈ ગયો, એવો અર્થ છે. ૨૨.

પરાભવનું કાર્ય ભગવાનમાં દેખાયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

નિશમ્ય વિપ્રિયં કૃષ્ણો માનુષીં પ્રકૃતિં ગતઃ ।

વિમનસ્કો ઘૃણી સ્નેહાદ્વમાષે પ્રાકૃતો યથા ॥ ૨૩ ॥

અપ્રિય (વચન) સાંભળીને, મનુષ્ય સ્વભાવમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણ ઉદાસ (અને) દયાળુ થઈ સ્નેહને લીધે લૌકિક (પુરુષ) પેઠે (નીચે પ્રમાણે) બોલ્યા. ૨૩.

માનુષીં મનુષ્ય સ્વભાવનો સ્વીકાર કરેલા, (અને) તેથી તે સ્વભાવને લીધે ઉદાસ, અને ઘૃણી પિતા ઉપર દયાળુ (શ્રીકૃષ્ણ) પછી સ્નેહને લીધે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે બોલ્યા. ૨૩.

‘મન પહેલાનું (અને) વાણી પછીનું રૂપ છે’ એ શ્રુતિને લીધે (અને) ‘યજ્ઞુષ્ જ તેનું શિર છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે માનસપુરુષ શબ્દના સ્વભાવવાળો હોવાથી, શોકના શબ્દો (ઉચ્ચાર્યા) વિના મનની પીડા પૂરી કહેવાતી નથી, તેથી (ભગવાનનું) વચન પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કથં રામમસંભ્રાન્તં જિત્વાજેયં સુરાસુરૈઃ ।

શાલ્વેનાપ્ત્રીયસા નીતઃ પિતા મે બલવાન્વિધિઃ ॥ ૨૪ ॥

સુરો અને અસુરોથી જીતી ન શકાય તેવા સાવધાન બલભદ્રને જીતીને નમાવો શાલ્વ મારા પિતાને કેવી રીતે લઈ ગયો? દૈવ બલવાન છે. ૨૪.

બલભદ્રને રક્ષણ કરવાનું સોંપેલું, અને અસાધારણ સમય હોવાથી તે પણ ઘણા સાવધાન છે. ‘સુરો અને અસુરોથી જીતી ન શકાય તેવા’ એ વિશેષણથી એમ કહેલ છે કે તેમનો પરાભવ (કરવો) તો અશક્ય છે. ‘આ (શાલ્વ) સર્વથી ઉત્તમ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘નજીવો શાલ્વ લઈ ગયો’ એમ કહેલું છે. ‘મારા પિતાને’ એ શબ્દોનો એવો અર્થ છે કે ભાગ્યે તેમનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું? (દૈવે) સર્વનું ઉલ્લંઘન કરેલું જોવામાં આવેલ હોવાથી, નિત્ય ઇચ્છાવાળું દૈવ જ બલવાન છે. ૨૪.

માત્ર લઈ ગયો એટલું જ નહિ. તેમ હોય તો મનનું દુઃખ શંકાવાળું પણ રહે, પરંતુ ખીજું પણ અનિષ્ટ (થયું) એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराट् प्रत्युपस्थितः ।

वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ २५ ॥

ગોવિંદ એમ બોલતા હતા એટલામાં સૌભનો માલિક વસુદેવ જેવા (પુરુષ)ન લાવીને, તેણે શ્રીકૃષ્ણને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૫.

પ્રત્યુપસ્થિતઃ સામે આવ્યો. પછી વસુદેવ જેવા કેમકે માયિક પુરુષને લાવીને, તેણે શ્રીકૃષ્ણને ‘આ’ જે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે કહ્યું; કારણ કે તે, જેની ઉપાસના કરેલી તે, માયારૂપ ભગવાન હતો. ૨૫.

નીચેના શ્લોકમાં તેલું વાક્ય કહે છે :—

एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ।

वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशचेत् पाहि बालिश ॥ २६ ॥

જેને માટે આ લોકમાં તમે જીવો છો તે તમારા જન્મ આપનાર પિતા આ રહ્યા. હે બાલિશ ! તમારા દેખતાં હું આપને હણીશ. જો શક્તિમાન હો તો (આમનું) રક્ષણ કરો. ૨૬.

(શાલ્વ માયારૂપ) ભગવાન હોવાથી, (તેની) ઇન્દ્રિયની (જીભની આમ બોલવાની) પ્રવૃત્તિ થઈ. વાસ્તવિક સ્થિતિ તો ‘અજનિતા’^૧ જન્મ નહિ આપનાર, ‘અતાત’^૨ પિતા નહિ, એવી છે. (શ્રીકૃષ્ણે) ભૂમિનો ભાર હર્યો છતાં પણ (તેમની)

૧. ‘તે’ પછી ‘અજનિતા’ આવે તો ‘અ’ નો અવગ્રહ (ડ) થાય છે અને તે લખાતો નથી. તેમજ ‘ડ જનિતા’ પછી ‘અતાત’ આવે તો ‘અ’ ‘તા’ના આમાં સમાઈ જાય છે. તેથી આવી રીતે પદચ્છેદ વાસ્તવિક છે એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

સ્થિતિ પિતાને માટે હતી એમ (શાલ્વ) માને છે. જો કે બીજાઓની સ્થિતિ ઘણું કાર્યો (કરવા) માટે હોય છે, તો પણ પિતા ઉપર પ્રેમ રાખનારનું આ (પિતાનું રક્ષણ કરવાનું) જ કાર્ય છે, તેથી ચાલુ પ્રસંગમાં (શ્રીકૃષ્ણને) વધારે દુઃખ થાય તે માટે (તે) પિતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર હોવાનું આરોપના^૧ નિયમથી કહીને, પોતે (શ્રીકૃષ્ણને) પીડા કરવા અશક્ત હોઈ, તે (શ્રીકૃષ્ણને પીડા) ન થતાં પોતે જ દુઃખ પામશે, તેથી તેણે તે પ્રમાણે કહ્યું. (શ્રીકૃષ્ણને) વધારે દુઃખ થાય તે માટે ‘ હું (આમને) હણીશ ’ એમ કહેલું છે. (હણવાની) ક્રિયા તો કરવાની છે. (મારી) પ્રતિજ્ઞા ખોટી પાડવા માટે, ‘ જો શક્તિમાન હો તો રક્ષણ કરો ’ એમ કહેલ છે. પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે (હે બાલિશ !) એવું સંબોધન કરેલ છે. બાલિને પણ જ્ઞાન સુખ જેમનાથી થયેલ (તે બાલિશ), એમ શત્રુઓ ઉપર પણ તમે પોતે જ ઉપકાર કરો છો, તેથી અમને (બાલિની પેઠે) હણીને કૃતાર્થ કરો એવી પ્રાર્થના છે. આ મતાંતરની ભાષા હોવાથી પદનો અર્થ ઇચ્છેલ નહિ હોવાથી પદોના બીજા અર્થ અહિં જણાવવામાં આવતા નથી. ૨૬.

एवं निर्मत्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ।

उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौमं समाविशत् ॥ २७ ॥

એ પ્રમાણે (શ્રીકૃષ્ણનો) તિરસ્કાર કરી, માયાવીએ તલવારથી આનકદુંદુભિનું માથું કાપી, (તે) લઈને, આકાશમાં રહેલા સૌભમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૭.

‘ તિરસ્કાર કરવો ’ એટલે અભિમાનનો નાશ કરવો. તેમ કરવાનું બલ ‘ માયાવી ’ શબ્દથી (જણાવેલું છે). ‘ માયા એ અસુરો છે ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને ‘ તેમની જે જે પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, તે થઈ આમનું રક્ષણ કરે છે ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન ભગવાનની સાથે જ એવી રીતે કીડા કરે છે, તેથી કાંઈ પણ અયોગ્યતા નથી. તેથી (શાલ્વમાં) ભગવાનનો આવેશ હોવાને લીધે, લીલા દેખાડનારની પેઠે, તેણે તલવારથી આનકદુંદુભિનું માથું કાપી, ફરીથી (તે) જોડી દેવામાં ન આવે તે માટે (માથું લઈને), સ્થાન આકાશમાં રહેલા સૌભ (પોતાના) મૂલ આશ્રયસ્થ (સૌભ)માં પ્રવેશ કર્યો. ૨૭.

ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषङ्गतः ।

महानुभावस्तदबुध्यतासुरीं मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥ २८ ॥

૧. ‘ આરોપ ’ એટલે વસ્તુમાં ન હોય તેવા ગુણો તેમાં હોવાનું જણાવવું તે. ભગવાનને સર્વ સમાન છે. તેથી માત્ર પિતા ઉપર જ પ્રેમ નથી. છતાં અહિં તેમને દુઃખ થાય તેવા હેતુથી આવા ગુણો શાલ્વ તેમનામાં આરોપ કરે છે.

પછી સ્વજનોના સંબંધને લીધે એક મુહૂર્ત પ્રકૃતિમાં લીન થઈ, પોતાની મેળે જ્ઞાનવાળા થયા. તે ઘણા પ્રભાવવાળાએ તેને મયે કહેલી (અને) શાદ્વે પ્રસારેલી આસુરી માયા જાણી. ૨૮.

આ માત્ર મુહૂર્તમાં થયું. ત્રીજા^૧ મુહૂર્તમાં પણ ભગવાન આ વિષયનો વિચાર કરતાં શાંત રહ્યા. બલભદ્રે (વસુદેવનું) રક્ષણ કર્યું ન હતું, એવી શંકા પણ આથી દૂર થઈ. ત્યાર પછી માત્ર એક મુહૂર્ત સુધી પ્રકૃતિમાં જ લીન થઈ, પછી મનુષ્યના સ્વભાવને તજી, બીજાએ જ્ઞાન આપવા છતાં, (શ્રીકૃષ્ણ) પોતાની મેળે જ જ્ઞાનવાળા થયા, એટલે તેમણે પોતાની જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ કરી. ‘સ્વજનોના સંબંધને લીધે પ્રકૃતિમાં લીન થયા’ એમ કહેલું હોવાથી, અહિં (પોતાની મેળે જ્ઞાનવાળા થવામાં) પણ ક્રિયાથી છૂટા પડેલા (જ્ઞાન) સાથે સંબંધ છે. અથવા અસ્વજનાનુષંગતઃ ‘સ્વજનોનો સંબંધ ન હોવાને લીધે’ એમ (શબ્દો છૂટા પાડવા.) તેમને સ્વજનોનો સંબંધ નહિ હોવાથી મોહ નહિ હોવાથી, જ્ઞાનની ઇચ્છાને લીધે પોતાની મેળે જ્ઞાન થવાની સ્થિતિ થઈ, એવો અર્થ છે.

‘છતાં પણ ઉપદેશ વિના ઉત્તમ જ્ઞાન કેવી રીતે થયું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઘણા પ્રભાવવાળાએ’ એ શબ્દ યોજેલ છે. તે સમયે (શ્રીકૃષ્ણ) તેને આસુરી માયા જાણી, આ માંડજ બીજું સ્વરૂપ છે એમ (જાણ્યું), કારણ કે આત્માને જાણવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે જ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે આથી એમ કહેલું છે કે તે કલ્પમાં પણ ભગવાન શુદ્ધબ્રહ્મ જ હતા. ‘અજ્ઞાની હોવું’ વિગેરે લીલાઓ તો બધા અવતારોમાં હોય છે, તેથી કંઈ પણ અયોગ્યતા નથી. છતાં પણ (શ્રીમદ્) ભાગવતના અરંભમાં શ્રીકૃષ્ણ એવા પ્રકારના નથી એમ (કહેલું) હોવાથી અહિં પણ તેમને સામાન્ય (દેવ) તરીકે યોજનારાઓનો દોષ આગળ કહેવામાં આવશે. તે માયા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને કેનામાં સ્થિર રહેલી તે બે ‘મયે કહેલી (અને) શાદ્વે પ્રસારેલી’ એ વિશેષણોથી કહે છે. શાદ્વમાં વ્યાપી રહેલી, અને મયે કહેલી (તે હતી). ૨૮

પછી જ્ઞાન થતાં, તે (માયારૂપ ભગવાનનું) સ્વરૂપ નિવૃત્ત થતાં તેનાં કાર્યોનો લય થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :-

न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ।

स्वामं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं सौमस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः ॥ ૨૯ ॥

૧ શાદ્વ અંતર્ધાન થયા પછી, ભગવાન પાસે એક મુહૂર્તે એક પુરુષ આવ્યો. બીજા મુહૂર્તમાં આ બધું શાદ્વની માયાનું કાર્ય થયું, અને ત્રીજા મુહૂર્તમાં ભગવાન આનો વિચાર કરતાં શાંત રહ્યા.

જેમ જાગેલો સ્વપ્નના (પદાર્થો)ને જોતો નથી, તેમ જ્ઞાની અચ્યુતે ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં દૂતને જોયો નહિ, (અને) પિતાના શરીરને (જોયું) નહિ, અને આકાશમાં ફરનારા શત્રુને સૌભમાં બેઠેલો જોઈને હણવાનો ઉદ્ધમ કર્યો. ૨૯

આથી પણ (શ્રોકૃષ્ણ) લગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ ન હોય તો માયિક (પદાર્થો) નિવૃત્ત થવાનું કારણ નથી. દૂત અને પિતાનું શરીર પહેલાં દેખાતાં હતાં, છતાં પણ, જ્ઞાની થતાં પછી આજો યુદ્ધભૂમિમાં (શ્રોકૃષ્ણે) જોયાં નહિ, કારણ કે બીજા સ્વપ્નમાં રહેલા આ ‘ અચ્યુત ’ તેવા (અચ્યુત) જ હતા એમ જણાવવા, આ ગૂઢ અર્થ હોવાથી, ‘ જેમ (જાગેલો) સ્વપ્નના પદાર્થોને (જોતો નથી) ’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. સ્વપ્નમાં પણ (જેને સ્વપ્ન થાય છે તે પુરુષ) પોતે જ હોય છે, પરંતુ બીજા સ્વપ્નથી હોવાથી, બીજાં (સ્વપ્ન વિનાનાં) સ્વપ્નનો સ્વીકાર કરે ત્યારે તે (સ્વપ્નમાં જોએલા પદાર્થો) ન જૂએ તે યોગ્ય જ છે. ‘ચ’ ‘અને’ એ શબ્દથી માયાથી ઇચ્છેલા પદાર્થો વિગેરેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. પછી આકાશમાં ફરનારા શત્રુને સૌભમાં બેઠેલો જોઈને, (તેને) હણવામાં આવે તો (તેના) પાપને લીધે મહાદેવ અને લગવાને (તેનો) ત્યાગ કરેલ હોવાથી (તેનું) રક્ષણ કરનાર (કેાઈ) નહિ હોવાથી, (શ્રોકૃષ્ણે તેને) હણવાનો ઉદ્ધમ કર્યો, એવો પૂર્વપક્ષ છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સિદ્ધાંત કહે છે :—

एवं वदन्ति राजर्षे मुनयः केचनान्विताः ।

यत्स्ववाचो विरुद्धेरन्नूनं ते न स्मरन्त्युत ॥ ૩૦ ॥

હું રાજર્ષિ, મુનિઓ એ પ્રમાણે કહે છે. (તેમાંના) કેટલાક યોગ્ય (વચન) કહેનારા છે. જે પોતાની વાણીમાં વિરોધ થાય તેનું તેઓને ખરેખર સ્મરણ પણ રહેતું નથી. ૩૦

આ પૂર્વપક્ષ હોવાનું યુક્તિ જણાવીને કહેવાનું જ છે. પ્રમાણથી ખોટું સિદ્ધ થવાથી પણ (પૂર્વપક્ષ હોવાનું) કહેવામાં આવે છે. ‘ મુનિઓ એ પ્રમાણે કહે છે ’ એટલે મનનથી ઉત્પન્ન થએલું જે ઋષિઓને થતું જ્ઞાન, તેનાથી અનુમાન વડે જ જાણીને કહે છે. મૂલની સાથે વિરોધ હોય, ત્યારે ઋષિઓનું જ્ઞાન પ્રમાણ નથી એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે, કારણ કે જેના ઉપર તેનો આધાર છે તેનાથી તે વિરુદ્ધ છે. જેમ પ્રમાણોએ જણાવેલા ગુણને લીધે જ ઋષિઓનું જ્ઞાન થએલ હોવાથી, મુકરર કરેલા સાંખ્ય વિગેરે મતો પ્રમાણ સાથેના વિરોધને લીધે અપ્રમાણ છે, એવી રીતે લગવાનના પ્રભાવવાળી કૃપા વિના એટલે પ્રમેયબલ વિના ઋષિનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી (ઋષિના)

જ્ઞાનથી ભગવાનમાં દોષ જોવો તે પોતાના જન્મના સંબંધમાં માતાએ કરેલ વ્યભિચાર જોવાની પેઠે સંપૂર્ણ રીતે ખોટું ઠરતું હોવાથી, અવગણના કરવા યોગ્ય છે. છતાં પણ જોયો ઉદ્ધત (અને) નિર્લજ્જ થઈ (સર્વના) મૂલ બનેલ ભગવાનમાં પણ દોષો (હોવાનું) કહે છે, તેઓની ‘મુનિઓ કહે છે’ એમ (જણાવી શુક) મસ્કરી કરે છે, ‘ઋષયઃ’ ‘ઋષિઓ’ એ શબ્દ હોય ત્યારે પણ તેવો જ (અર્થ) છે. ‘હે રાજર્ષિ!’ એ સંબોધનથી પોતાના પક્ષ અને બીજાના પક્ષમાં આસક્તિવાળાઓ પર (અનુક્રમે) વિશ્વાસ અને ઉપહાસ (મસ્કરી) જણાવેલાં છે. આમનામાં કેટલાક જ ‘અન્વિતાઃ’ યોગ્ય (વચન) કહેનારા છે. સર્વને ખોટા ઠરાવનારા હોય ત્યાં અકધાને ખોટા ઠરાવવા એ (આકી-નાઓનાં) આકર્ષણ માટે છે, અથવા ‘નાન્વિતાઃ’ ‘યોગ્ય કહેનારા નથી’ એમ પદચ્છેદ કરતાં સર્વને ખોટા ઠરાવવાનું છે. ‘પોતાની વાણીમાં વિરોધ થાય’ એ શબ્દોથી મસ્કરી (કરવા)માં તર્ક કહેલો છે. તેઓ બીજા કદપની વ્યવસ્થા યોગના બલથી જાણીને કહે છે? અથવા હાલની ભગવાનની વ્યવસ્થા (સ્થિતિ) કહે છે? જો પહેલું (યોગના બલથી જાણીને કહેતા) હોય તો અમને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ નથી. બીજું (હાલની ભગવાનની સ્થિતિ કહેતા) હોય તો તો ‘શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન છે’ એ શાસ્ત્રના નિર્ણયને લીધે તે (નિર્ણય) ને અનુકૂલ જ ગુણો (ભગવાનમાં હોવાનું) કહેવું જોઈએ, તેથી વિરુદ્ધ કહેવાને લીધે તેઓને ખરેખર (શાસ્ત્રમાં પહેલાં કહેલા નિર્ણયથી આ વિરુદ્ધ હોવાનું) સ્મરણ રહેતું નથી. વળી તેવા ઋષિના જ્ઞાનથી ઉત્ત પણ, પહેલાં પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું અપ્રમાણ જ થાય ૩૦.

“બધાએ અવતારોમાં ગુણો હોય છે. તેમ ન હોય તો ‘વસુદેવના પુત્ર હોવાપણું’ વિગેરે ગુણો પણ ખોટા જ હોવાથી ન કહેવા જોઈએ. તેથી અવતાર લીધેલ (ભગવાન)માં દોષનું વર્ણન કરવું એ વિરુદ્ધ નથી” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ક શોકમોહૌ સ્નેહો વા ભયં વા યેઽજ્ઞસમ્ભવાઃ ।

ક ચાલ્કષ્ઠિતવિજ્ઞાનજ્ઞાનૈશ્વર્યઃ સુરેહિતઃ ॥ ૩૧ ॥

જે અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેવા શોક અને મોહ, સ્નેહ અને ભય કયાં, અને અખંડ આત્માનુભવ, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યવાળા દેવોએ સ્તુતિ કરેલા (શ્રી કૃષ્ણ) કયાં? ૩૧.

આ અવતાર બીજા અવતારોની પેઠે કોઈ પણ અંશથી (થએલો) નથી, તેમજ જ્ઞાનશક્તિ વિનાનો નથી, પરંતુ પૂર્ણશક્તિવાળા સાક્ષાત પુરુષોત્તમનો જ છે, અને તેથી પૂર્ણરૂપવાળા તેમનામાં હલકાઈનો બોધ કરવો એજ પ્રથમ અયોગ્ય છે, કારણ કે (તેનાથી) ભક્તોને (તેમના) ઉત્તમપણાનો બોધ થતો નથી. તેમાં પણ પિતા માટે શોક

કેમ થાય? સત્પુરુષો જ (પોતામાં) મોહ દેખાડતા નથી, તો પછી તેઓના પણ ફલરૂપ (ભગવાન) કેમ જ દેખાડે? બીજા અવતારમાં પણ 'મારા ભક્તોની પૂજા અધિક છે' એમ દેખાડવા માટે જ ભક્તોની સાથે લીલામાં જ (અવતારના) પરાજય વિગેરેનું વર્ણન થાય છે. તેથી ચાલુ પ્રસંગમાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) મોહ હોવાનું કાંઈ પણ કારણ નહિ હોવાથી, મોહ નુ એટલે નિશ્ચયપૂર્વક કેમ જ સંભવે? (ન જ હોય). ૩૨.

'ત્યારે અહિં શાલ્વ સાથેના યુદ્ધમાં શું થએલી' એ બાણુવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તં શસ્ત્રપૂર્ગૈઃ પ્રહરન્તમોજસા શાલ્વં શરૈઃ શૌરિમોઘવિક્રમઃ ।

વિધ્વાચ્છિન્નદર્મ ધનુઃ શિરોમણિં સૌમં ચ શત્રોર્ગદયા સ્ત્રોજ હ ॥ ૩૩ ॥

બલસહિત શસ્ત્રોના સમૂહોથી પ્રહાર કરતા તે શાલ્વને નિષ્ફલ ન થાય તેવા પરાક્રમવાળા શૌરિએ બાણોથી વિંધી, (તેના) કવચ, ધનુષ્ય, અને માથામાં પહેરેલા મણિને કાપી નાખ્યાં, અને શત્રુના સૌભના ગદાથી કટકા કર્યા. ૩૩

આ વિષયમાં કેટલાક એમ કહે છે કે (શ્રીકૃષ્ણે) મોહ દેખાડ્યો. ત્યાંથી આરંભી બધું એ ખોટું છે, પરંતુ ભગવાન ઘેર (દ્વારકામાં) જ વિરાજતા હતા ત્યારે તે (શાલ્વ) આવતાં, શસ્ત્રોના સમૂહોથી પ્રહાર કરનારને તેને (ભગવાને) હણ્યો. બીજાઓ તો એમ (કહે છે) કે ઈંદ્રપ્રસ્થથી જ આવીને, શસ્ત્રોથી પોતાનાં સૈન્ય ઉપર પ્રહાર કરતો જોઈને (ભગવાને તેને) હણ્યો. બીજાઓ તો એમ (કહે છે) કે (ભગવાનનો) બાહુ વીંધવાનું વિગેરે મોહ દેખાડવાનું થએલું જ, ભગવાનમાં માત્ર મોહ હોવામાં જ (સિધ્ધાંતથી) વિરોધ કરેલો છે, પરંતુ બીજા (વિષય)નો (વિરોધ કરેલો) નથી, તેથી પછી મોહ ન રહેતાં (ભગવાને) પાછા પધારી શસ્ત્રોથી પ્રહાર કરતા (શાલ્વ) ને (હણ્યો) તે સંબંધમાં (આ) મતાંતર હોવાથી, બીજા કલ્પમાં બધું એ સત્ય હતું, પરંતુ ભગવાનના સંબંધમાં પ્રકરણસહિત તે બધાએ મોહનો (સિધ્ધાન્તથી) વિરોધ કરેલો હોવાથી, અઠ્ઠાવીસમા દિવસે માત્ર (ભગવાને) પોતે પધારી તેને હણેલો ' એવો એક મત છે, અથવા પત્નીઓ સાથે ભગવાને પધારી તેને હણેલો એવો (મત છે).

શસ્ત્રપૂર્ગૈઃ બલ બલના પેટા વિભાગવાળા શસ્ત્રોના સમૂહોથી, અથવા જૂદી જૂદી બલના શસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થતા પ્રહારો બલથી કરતા શાલ્વને (શૌરિએ) ત્રણ બાણોથી વિંધીને, તે બાણોથી જ (તેઓનાં) કવચ, ધનુષ્ય અને માથામાં પહેરેલા મણિને કાપી નાખ્યાં. ફરીથી બીજા બાણથી સૌભને અને 'ચ' અને ' એ શબ્દ હોવાથી તે (શાલ્વ) ને વીંધ્યો. પછી પાસે આવેલા (તેને), બાણના પ્રહારોથી પાસે લાવેલા

સૌભને, ગદાથી સ્ત્રોજ પીડા કરી, (કટકા કર્યા).^૧ 'દ્' શબ્દ આશ્ચર્યદર્શાવવા યોગ્ય છે. ૩૩ પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

તત્કૃષ્ણહસ્તેસ્તિયા વિઘૂર્ણિતં પપાત તોયે ગદયા સહસ્રથા ।

વિસૃજ્ય તદ્ભૂતલમાસ્થિતો ગદામુઘમ્ય શાલ્વોઽચ્યુતમભ્યગાદ્તમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણના હસ્તથી ફેંકેલી ગદાથી તે ધૂમરી ખાતું હજાર કટકા થઈ જલમાં પડ્યું. શાલ્વ તેને તણ, ભૂતલ ઉપર ઉભો રહી ગદા ઉગામી અચ્યુત પાસે ઝડપથી દોડી આવ્યો. ૩૪

મૂલ (તે કૃષ્ણ) કાલરૂપ, તેમની પાંચ પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ (શ્રીહસ્ત), અને તેણે ફેંકેલી ગદા. તેથી આધ્યાત્મિક વિગેરે સર્વ (સૌભનું) રક્ષણ કરનારાઓ જતા રહેતાં ધૂમરી ખાતું (સૌભ) હજાર કટકા થઈ ગદા સાથે જલમાં પડ્યું; અથવા 'ગદાથી' એ શબ્દ (ગદા શ્લોકમાં કહેલ તે) ફરીથી કહેલ છે. (સૌભના કટકા કરવાનું) સાધન તો (ગદાનો) પ્રહાર જ હતો. (અને) ગદા પાછી (ભગવાનના) શ્રીહસ્તમાં આવેલી.

પછી શાલ્વ તે (સૌભ)ને તણને, ભૂતલ ઉપર ઉભો રહીને, ગદા ઉગામી, ગભરાઈ ગયેલો થઈને, 'આ અચ્યુત જ છે, (આમનાથી) નાસી જવાથી અથવા (આમની સામે) પરાક્રમ (કરવા) થી શું વળે?' એવા વિચારથી અચ્યુત પાસે દોડી આવ્યો. ૩૪

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

આધાવતઃ સગદં તસ્ય બાહું મહ્યેન છિત્ત્વાથ રથાઙ્ગમઝ્ઞુતમ્ ।

વધાય શાલ્વસ્ય લયાર્કસંનિમં વિભ્રદ્રમૌ સાર્ક દ્વોદયાચલઃ ॥ ૩૫ ॥

દોડી આવતા તેના ગદા સાથેના હાથને ભાલાથી કાપી નાખી, પછી શાલ્વનો વધ (કરવા) માટે પ્રલય કરનાર સૂર્યના જેવું અદ્ભુત ચક્ર ધારણ કરતા (શ્રીકૃષ્ણ), સૂર્ય સહિત ઉદ્યાચલની પેઠે શોભ્યા. ૩૫.

(શાલ્વની) ક્રિયાશક્તિ (તેનાથી) છૂટી પાડવા માટે ભાલાથી (તેના) હાથને કાપ્યો. પછી ચક્રથી મોક્ષ આપવા માટે પ્રલયના સૂર્ય જેવું, માત્ર જોવાથી જ મરણનો ભય ઉત્પન્ન કરે તેવું અદ્ભુત ચક્ર ધારણ કરતા ભગવાન શોભ્યા. પ્રાતઃકાલ થતાં સર્વને ઘણું સુખ થાય છે તેના જેવું ઘણું સુખ સર્વને તેટલાથી જ થયું એમ 'સૂર્ય સહિત ઉદ્યાચલની પેઠે' એ શબ્દોથી કહેલું છે. 'જે કોઈ આતુ રક્ષણ કરનાર હો તો આવો' એવી રીતે મહાદેવ વિગેરેની પરીક્ષા કરવા માટે ભગવાન કેટલાક સમય સુધી શસ્ત્ર (ચક્ર) ધારણ કરીને રહ્યા. ૩૫

^૧ શાલ્વ પાસે આવ્યો, તેને ગદાથી પીડા કરી સૌભને ખાણના પ્રહારોથી પાસે લાવ્યા, તેના ગદાથી કટકા કર્યા; એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે નિર્જીવ સૌભને પીડા થાય નહિ.

જહાર તેનૈવ શિરઃ સકુણ્ડલં કિરીટયુક્તં પુરમાયિનો હરિઃ ।

વજ્રેણ વૃત્રસ્ય યથા પુરન્દરો વમૂવ હાહેતિ વચસ્તદા નૃણામ્ ॥ ૩૬ ॥

જેમ વજ્રથી ઇંદ્રે વૃત્રનું માથું કાપેલું તેવી રીતે હરિએ તેનાથી જ પુરરૂપ માયાવાળાનું કુંડલોવાળું માથું કાપી નાખ્યું. તે સમયે માણસોની ‘હા! હા!’ એવી વાણી થઈ. ૩૬

પછી કોઈ પણ ન આવ્યું ત્યારે તે (ચક્ર)થી જ માથું કાપી નાખ્યું. બીજા (શાલ્વનું) રક્ષણ કરવા આવનાર) માટે (ભગવાને) ચક્ર ધારણ કરેલું હોવાથી, આ (શાલ્વ) તુચ્છ હોવાથી આનો વધ બીજા (શસ્ત્ર)થી થશે, એમ માનવામાં આવે, તેથી ‘તેનાથી જ’ એમ કહેલું છે. ‘કુંડલવાળું’ એટલે સર્વ દેવોનું રહેઠાણ હોવા છતાં, (અને) તે પણ પુરમાયિનઃ પુરરૂપ મોહ કરાવનારી માયા હતી જેની, (તેવાનું માથું કાપી નાખ્યું). આવનારો પણ વધ કરવાનું કારણ ‘હરિએ’ એ શબ્દથી કહેલ છે. સર્વનું દુઃખ હરનારાએ આને પણ મોક્ષ આપવા માટે જ (તેમ કયું). વળી જો આ જીવત તો બધાને પીડા કરત એમ ‘જેમ વજ્રથી ઇંદ્રે વૃત્રનું (માથું કાપેલ)’ એ દષ્ટાંતથી કહેલું છે. તે સમયે તેના માણસોની ‘હા! હા!’ એવી વાણી થઈ. ૩૬

તેટલાથી પણ યુદ્ધ બંધ ન થયું એમ જણાવવા, નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તસ્મિન્નિપતિતે પાપે સૌમે ચ ગદયા હતે ।

નદુર્દુન્દુભયો રાજન્ દિવિ દેવગણેરિતાઃ ।

સર્વેનામપચિત્તિં કુર્વન્દન્તવક્રો રુષામ્યગાત્ ॥ ૩૭ ॥

તે પાપી પડ્યો અને સૌભનો ગદાથી નાશ થયો ત્યારે હે રાજન્! આકાશમાં દેવોના સમૂહોએ વગાડેલાં દુન્દુભિઓ વાગ્યાં. મિત્રોના વૈરનો બદલો વાળતો દંતવક્ર ક્રોધથી ધસી આવ્યો. ૩૭.

ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા છે. તેમણે તે (શાલ્વ) ને હણ્યો નહિ, પરંતુ (પોતાનાં) પાપથી જ તે પડ્યો, અથવા પાપને લીધે (તેને) સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. ‘અને સૌભનો ગદાથી નાશ થયો’ એ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે માયાથી બનાવેલું હોવાથી કદાચ રહ્યું હોય, તો પછી તેની અંદર પ્રવેશ કરી બીજો યુદ્ધ કરે. તેથી મુખ્ય (શાલ્વ) ના પછી પણ સૌભ (નો નાશ થવાનું) જૂઠું કહેલ છે. પછી પહેલાં મરણ પામેલા મિત્રોના વૈરનો બદલો વાળતો દંતવક્ર મિત્રોના લીધે સ્વા ક્રોધથી, ‘બીજાની સાથે યુદ્ધ કરવાથી (ભગવાન) થાકેલી સ્થિતિમાં છે ત્યારે પોતાનો જય થશે’ એવા વિચારથી યુદ્ધ કરવા માટે સામો આવ્યો. ૩૭

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્ભલભટ્ટીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુખોદિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં અઠાવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

અન્યરત્ન નં. ૩

શ્રીમદ્દલ્લભાચાર્યવિરચિત

સુખોદિની

સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણ

[કશમ સ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અ. ૨૯-૩૫]

અનુવાદક

શ્રી નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એગ. એ., એલ. એલ. બી.—વંધુદાસ.

—પ્રકાશક—

શ્રી માધવબાગ લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ટ્રસ્ટ.

માધવબાગ, સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ નં. ૪.

શ્રી વલ્લભાજી ૪૭૧

★

સંવત્ ૨૦૦૫

ન્યોબાવર રૂા. ૩-૦-૦

—: પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં :—

૧. શ્રી માધવબાગ લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ટ્રસ્ટ,
ઠે. માધવબાગ સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ નં. ૪.
૨. પં. શ્રી ગદ્દલાલાલાળની સંસ્થા
ઠે. કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, ભૂલેશ્વર, -મુંબઈ નં. ૨.
૩. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ
ઠે. શ્રી મોટી હવેલી પાસે, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ નં. ૨.
૪. શ્રી પુષ્ટિમાર્ગ કાર્યાલય-મુ. નડીયાદ
૫. દેસાઈ લલ્લુભાઈ છગનલાલ
ઠે. ઢીંકવા ચોકી પાસે ટીંબલાની પોળ, કાળુપુર,
અમદાવાદ.

૬. શુદ્ધાદૈત સંસદ

મુ. તલોદ

(જી. સાબરકાંઠા.)

પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦
(સર્વહક પ્રકાશકોને આધીન)

: મુદ્રક :

માણેકચંદ લૂણકરભાઈ મહેતા

: મુદ્રકસ્થાન :

તલોદ મુદ્રણાલય તલોદ.

પ્રકાશકનું નિવેદન.

સફળ શેઠ શ્રી. ધરમદાસ ત્રિલોચનદાસ સ્મારક ધર્મગ્રંથરત્નમાલાના બે રત્નો રચિરા રામાયણ, સાક્ષર શ્રી. જગજીવનદાસ મોદીનું રચેલું તથા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત સુબોધિની, રાજસપ્તમાણ પ્રકરણ, દશમ સ્કંધ, પૂર્વાર્ધ અ. ૩૩-૩૬નો શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધીએ કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ આ પહેલાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. ત્યારબાદ ઉપરોક્ત શ્રી. નાનુલાલભાઈએ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત સુબોધિની સાત્ત્વિકશ્લોકપ્રકરણ દશમ સ્કંધ ઉત્તરાર્ધ અ. ૨૬-૩૫નો ગુજરાતી અનુવાદ, જે તેઓએ સં. ૨૦૦૧માં પુરો કર્યો હતો, અને જે દ્રવ્યના અભાવમાં ચાર વર્ષ સુધી પડી રહ્યો, તે બાબત અમેને બહુ થતાં રત્નમાલા નં. ૩ તરીકે પ્રકટ કરતાં દ્રસ્ટને આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે.

અમેને જણાવતાં ખુશી ઉપજે છે કે, દ્રસ્ટ ખાતાના દ્રસ્ટીઓની સંખ્યા જે આગળ ત્રણની હતી તે વધીને સાત જણની થઈ છે.

શ્રીલક્ષ્મીનારાયણની કૃપાથી આ દ્રસ્ટના દ્રવ્યનો ઉપયોગ અન્ય ધાર્મિક કાર્યોમાં કરવામાં આવે છે તે સાથે ધાર્મિક ગ્રંથો પ્રકટ કરવામાં અથવા પ્રકટ કરનારને સહાય કરવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તે યોગ્ય છે. શ્રી. ઠાકોરજીના વિવિધ મનોરથોથી સુંદર રૂપસેવા થાય તે સાથે ધાર્મિક ગ્રંથો મનુષ્યને ધર્મ તરફ દોરવામાં, તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ કેળવવામાં, તેમનું જીવન ઉચ્ચ આદર્શોવાળું કરવામાં અને અહિકને પારલૌકિક સુખની પ્રાપ્તિ કરી આપવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે, માટે શ્રી. ઠાકોરજીની નામસેવામાં સહાયરૂપ અમારું આ પગલું અત્યંત આવશ્યક છે. શ્રીસુબોધિની પુષ્ટિ સંપ્રદાયનો મુખ્ય, અતિ ઉત્તમ અને અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. તેના કેટલાક પ્રકરણોના ભાષાન્તર શ્રીનાથદ્વારા તરફથી છપાયા છે. તેમ અન્ય લેખકોએ પણ છપાવ્યા છે. તેનાં બે પ્રકરણ પ્રકટ કરવાથી અમને બહુ આનંદ થાય છે.

દષ્ટાંત તરીકે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રંથો વાંચનારને તેમાં હાલના સમયને ઉપયોગી ઘણા વિચારો અને ઘણી જ વસ્તુઓ મોલમ પડશે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં બારમા સ્કંધમાં ભવિષ્ય કહેવામાં આવ્યું છે કે, કલિયુગમાં લોકો યજ્ઞ, તપ, વ્રત, જપ વિગેરે વૈદિક સાધનો શુદ્ધ રીતે કરી શકશે નહિ, બૂદ્ધિ વણી રહેશે નહિ, તે જ શ્રીવલ્લભાચાર્યે ધ્યાનમાં રાખી પોતે શરણાગતિનો નવો માર્ગ પ્રકટ કર્યો છે. તેઓશ્રી સુબોધિનીમાં કહે છે કે, ભગવાનની

ભક્તિ કરવાનો સર્વને અધિકાર છે, (ભા. સુ. ૨-૧-૪.) માત્ર 'ત્રૈવર્ણિકને જ નહિ. વર્ણાશ્રમના ધર્મ નષ્ટ થઈ ગયા છે, વિગેરે. માટે હવે તો શ્રીકૃષ્ણને શરણે જઈ તેની જ સેવા કરવી.' પોતાના સિદ્ધાન્ત રહસ્યગ્રંથમાં પણ કહે છે કે:- ગ્રંથસંબંધ કરવાથી સર્વના દેહ અને જીવની સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે, અને કૃષ્ણની સેવામાં તત્પર રહેવું, નહિ તો આ સર્વ દોષની નિવૃત્તિ કોઈ રીતે થવાની નથી. વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રંથમાં પણ ઘણા સારા અને હાલના સમયમાં ખુબ શાંતિ આપનારા, ખુબ ઉપયોગી વિચારો પ્રકટ કર્યા છે, આવા ગ્રંથો હાલમાં પ્રકટ થાય એ ખુબ જ જરૂરનું છે, કારણ કે ગુજરાતનો મોટો ભાગ શ્રીમદ્ભાગ્યાર્યનો અનુયાયી છે, તેઓ પોતાના ધર્મનું રહસ્ય ખરાબર સમજે તે આવશ્યક છે.

દ્રુસ્ટની કેટલીક ધર્મપ્રચાર પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મ પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય શ્રીમાધવભાગમાં સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. તે પુસ્તકાલયમાં ગ્રંથોની સંખ્યા દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે અને તેનો તથા વાચનાલયનો લાભ સારી સંખ્યામાં જનતા લે છે, તે જાણી અમેને ઘણો સંતોષ થયો છે. અને ઉપર જણાવેલા બંને ખાતાઓ જનતાને પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. ઉપરાંત વિદ્વાનો, પંડિતો, તથા મહાત્માઓ પણ ધર્મપુસ્તકાલયમાં અમારી વિનિતિથી પધારી અમેને વખતોવખત પુસ્તકાલયની વૃદ્ધિને માટે અમૂલ્ય સૂચનોઓ કરતા જાય છે. તેમ ધર્મપ્રેમી જનતા તરફથી પુસ્તકો ભેટ તરીકે મળતાં જાય છે, જેમાં કેટલાંક અપ્રાપ્ય પુસ્તકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. માટે તેઓ સર્વનો આભાર આ પ્રસંગે દર્શાવીએ છીએ.

શ્રીયુત નાનુલાલભાઈએ અમેને ઉપરોક્ત સુઓધિની સાત્ત્વિકફલપ્રકરણનો અમુલ્ય પ્રકટ કરવા આપ્યો તે માટે અમે આ પ્રસંગે તેમનો સપ્રેમ આભાર માનીએ છીએ.

ઉપરાંત પુસ્તક પ્રકટ કરવા બાબતમાં આ શહેરના જાણીતા ઍડવોકેટ શ્રીયુત ધીરજલાલ મજઠાસ સાંકળીયા જેઓએ પુષ્ટિમાર્ગ સંપ્રદાયને લગતા ગ્રંથોના પ્રકાશનના કાર્યોમાં પોતાના અનુભવ ને વિદ્યાનો સારો ફાળો આપ્યો છે, તેઓએ ગ્રંથ બહાર પાડવામાં સૂચનાઓ કરી મદદ કરી છે તે માટે તેમને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

એવડે તલોદ મુદ્રણાલયે આ પુસ્તક કેટલીક અગવડો ભોગવી ઉત્સાહ અને પ્રેમભાવ બતાવી જલદી છાપ્યું છે, તે માટે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

સંવત્ ૨૦૦૫ શ્રાવણ
વદ ૮ શ્રીકૃષ્ણજયંતી
માધવભાગ, -મુંબઈ

દાસાનુદાસ
મનોહરદાસ ત્રિભોવનદાસ
મેનેજીંગ દ્રસ્ટી, માધવભાગ.

ઉપોદ્ધાત

આહુશ્ચ તે નલિનનામ પદારવિન્દં
યોગેશ્વરૈર્હદિ વિચિન્ત્યમગાધવોદ્ધેઃ ॥
સંસારકૂપપતિતોત્તરણાવલમ્બં
ગેહંજુષામપિ મનુસ્યુદિયાત્સદા નઃ ॥૧॥

આ સાત્ત્વિક-ફલ પ્રકરણનો અનુવાદ કરેલો છે. દશમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ૨૬થી૩૫ સુધીના અધ્યાયોનો આ અનુવાદ છે અને આ અધ્યાયોને સામાન્ય રીતે સાત્ત્વિક-ફલ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે ઉત્તરાર્ધના અધ્યાય ૨૭થી આ પ્રકરણનો આરંભ થાય છે. ૨૭થી ૩૨ અને ૩૫ એ સાત અધ્યાયોનું સાત્ત્વિક-ફલ પ્રકરણ છે. તેમાં ૨૭થી ૩૨ સુધીના છ અધ્યાયોમાં ભગવાનના છ ગુણોનું નિરૂપણ છે અને ૩૫મા અધ્યાયમાં ધર્મી ભગવાનનું નિરૂપણ છે (જૂઓ ત્રીસમા અધ્યાયના પ્રારંભની પહેલી એ, ચોત્રીસમા અધ્યાયના પ્રારંભની અને પાંત્રીસમા અધ્યાયના પ્રારંભની પહેલી કારિકાઓ). અધ્યાય ૨૭ તથા ૨૮ સામાન્ય રીતે સાત્ત્વિક-સાધન પ્રકરણમાં ગણાતા હોવાથી તેમનો અનુવાદ સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણમાં કરેલ છે, અને તેના ઉપોદ્ધાતમાં તે અધ્યાયોનો ભાવાર્થ પણ જણાવેલ છે.

સત્તાવીસમા અધ્યાયના આરંભની બીજી કારિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઓગત્રીસમે તથા ત્રીસમા અધ્યાયમાં યશરૂપ ફલનું નિરૂપણ કરેલ છે. સત્તાવીસમા અને અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયોમાં શત્રુઓના નાશરૂપ ફલનું નિરૂપણ કરેલ, તે ફલનું નિરૂપણ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના શ્લોક ૧૬ સુધી ચાલુ છે. ત્રણ પ્રકારના દુષ્ટોનો વધ અહીં કહેલ છે (૧) શંકરના ભક્ત શાલ્વનો વધ (૨) ભગવાનના ભક્ત દંતવક્રનો વધ અને (૩) દંતવક્રના ભાઈ રાજસ વિદૂરથનો વધ. શંકરનો ભક્ત શાલ્વ તામસ, ભગવાનનો ભક્ત દંતવક્ર સાત્ત્વિક અને વિદૂરથ રાજસ એવા ત્રણ પ્રકારના દુષ્ટોનો વધ કરી ભગવાને ભક્તોના દોષનો નાશ કર્યો, એવું દોષના નાશરૂપ ફલ પ્રથમ કહ્યું. આ ફલથી જ યાદવોનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થતાં તેઓને શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થયું. આ ફલ તેઓને પ્રાપ્ત કરાવવા જ ભગવાને દુષ્ટોનો નાશ કરી તેમનાં દુઃખ હર્યાં. આ વર્ણન ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના ૧૬મા શ્લોક સુધી ચાલુ રહેવાથી ત્રણ અધ્યાયોથી પણ આ ફલ પ્રાપ્ત કરાવ્યાનું કહી શકાય.

ઓગણત્રીસમા અને ત્રીસમા અધ્યાયમાં યશરૂપ ફલનું નિરૂપણ કરેલું છે (જૂઓ સત્તાવીસમા અધ્યાયના આરંભની કારિકા બીજી અને અધ્યાય ૨૬ શ્લો. ૧૭નો આભાસ). પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધનો આરંભ થયો. આ યુદ્ધનું પરિણામ અનિષ્ટ જ હતું, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો એ જ ધર્મ. તેમાં પણ તીર્થયાત્રાના મિષથી ત્યાગ કરવો એ તો ઉત્તમ ધર્મ ગણાય, વળી એ યુદ્ધમાં ભગવાન પાંડવોના પક્ષમાં હતા અને બલભદ્ર કૌરવોના પક્ષમાં રહે તો અંદરોઅંદર વિગ્રહ થાય. તેથી સર્વને સુખ થાય તે માટે

પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી પોતાનો ધર્મ યુદ્ધ કરવાનો હોવા છતાં તે યુદ્ધનો ત્યાગ કરવા માટે બલભદ્ર તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા, જેથી દુઃખનો નાશ થતાં સુખ એની મેળે પ્રાપ્ત થાય. ભગવાન પણ તે સમયે પાંડવોનાં દુઃખનો નાશ કરતા હતા. શાસ્ત્ર વિગેરેના વધ કરી ભગવાને સ્પષ્ટ પ્રકારે યાદવોના દુઃખનો નાશ કર્યો, અને પાંડવો વિગેરેનાં દુઃખનો અસ્પષ્ટ (જાણવામાં ન આવે તેવા) પ્રકારે નાશ કર્યો.

બલભદ્ર તીર્થયાત્રા કરતાં નૈમિષમાં આવે છે. ત્યાં ઋષિઓ લાંબો સમય ચાલે તેવો યજ્ઞ કરતા હતા અને તેઓએ સૂતને બ્રહ્માસન આપેલું. કાલના દોષને લીધે ઋષિઓએ અધમ જાતિના સૂતને કથાનો વક્તા માનેલ અને પોતાનું બ્રહ્મપણું તેનામાં મૂકેલું. આવે અધમ જાતિનો સૂત ઋષિઓને ઉપદેશ કરે તે ધર્મથી વિરુદ્ધ હોઈ, ઋષિઓએ તેને બ્રહ્માસન આપેલું અને પોતાનું બ્રહ્મપણું તેનામાં મૂકેલું એ નહિ જાણનાર, ધર્મના જ્ઞાનવાળા બલભદ્રે ધર્મ પ્રમાણે સર્વ આચરણ કરવું જોઈએ એવા પ્રયોજનથી સૂતનો વધ કર્યો. પછી ઋષિઓએ તેને પોતે બ્રહ્માસન આપેલ વિગેરે જાણાવતાં, ઋષિઓને સંતોષ થાય તે માટે અને પોતાના અવતારનો વિચાર કરીને બલભદ્રે સૂતના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાને સૂતની જગ્યાએ કથાનો વક્તા ઠરાવ્યો. જે ઉગ્રશ્રવાને એ પ્રમાણે સૂતની જગ્યાએ વક્તા ઠરાવ્યો ન હોત, તો તેનો પરિક્ષિતની સભામાં પ્રવેશ થાત નહિ, તેથી શુકના મુખથી ભાગવતનું શ્રવણ તેનાથી થઈ શકત નહિ અને ભાગવતનો પ્રચાર બરાબર થાત નહિ.

વળી બલભદ્રે સૂતનો વધ કર્યા પછી ઋષિઓને વર માગવા કહ્યું અને બલ્લભનો વધ કરી તેઓના મુખ્ય દોષનો નાશ કર્યો. એવી રીતે બલ્લભનો, ઋષિઓના દોષનો અને સૂતનો નાશ થયાનું અહિં કહેલું છે. વળી તીર્થયાત્રા કરતાં બલભદ્ર ફરીથી નૈમિષમાં આવે છે ત્યારે ઋષિઓ તેમને યજ્ઞ કરાવે છે અને બલભદ્ર તેઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે (અધ્યાય ૩૦ શ્લો. ૩૧). બલભદ્રે જેમ તીર્થયાત્રા લીલા માટે કરેલી તેમ ઋષિઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ લીલા માટે કરેલ. અંતઃકરણ વિગેરેની શુદ્ધિ તીર્થ કરવાથી, તેમ જ યજ્ઞ કરવાથી અને જ્ઞાનથી પણ થાય છે. ઋષિઓ તીર્થ નૈમિષમાં જ રહેતા હતા, અને ત્યાં યજ્ઞ કરતા હતા (અધ્યાય ૨૯ શ્લો. ૨૦), અને બલભદ્રે તેઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ કર્યો. તેથી શુદ્ધિ કરનારાં તીર્થ વિગેરે ત્રણે તેમને પ્રાપ્ત થયાં. ભવિષ્યમાં તેઓને મોહ ન રહે, તેમનો મોહ દૂર થાય તે પ્રયોજનથી જ બલભદ્રે તેઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો. એવી રીતે ઓગણત્રીસમો અને ત્રીસમો એ બે અધ્યાયોથી ઋષિઓના સર્વ દોષોનું નિવારણ કર્યું.

એકત્રીસમો અને બત્રીસમો એ બે અધ્યાયોથી સુદામાને અલૌકિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવી તેનું નિરૂપણ કરેલું છે (અધ્યાય ૨૭ની પ્રારંભની કારિકા બીજી). અલૌકિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવી સુદામાના દારિદ્ર્યનો ભગવાને નાશ કર્યો એ કથા આ અધ્યાયોમાં કહેલી છે. સુદામા કોઈ એક બ્રાહ્મણ હતો, તેનું નામ શ્રીમદ્ભાગવતમાં આપેલું નથી, પરંતુ બીજા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે અર્ધ ઋષિ ગણાયેલ છે.^૧ તેમની બ્રાહ્મણી પત્ની

^૧ જામમાં રહેતા તેથી અર્ધઋષિ ગણાતા એમ જણાય છે. ચૌ. પતિ અને પત્ની સાત્ત્રમાં એક ગણાય છે. સુદામા ઋષિ હતા પરંતુ તેમની અર્ધાંગના દારિદ્ર્યથી દુઃખી થતી સાંસારિક સ્ત્રી હોવાથી તે અર્ધઋષિ ગણાયા હશે એમ જણાય છે.

તો ઋષિ ન હતી, કારણ કે તેના ઉપર દારિદ્ર્યની અસર થતી હતી. ઋષિપણું અને દારિદ્ર્યની અસર થતી એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એકત્રીસમા અધ્યાયના શ્લોક ૬-૭માં સુદામાના ગુણો કહેલા છે. તેવા ગુણવાળો ભગવાનને ઘેર ધન માગવા જાય નહિ, પરંતુ તેના ઋષિપણાના ગુણને કાલે ઢાંકી દીધો અને પત્નીના સમજાવવાથી તે ધન માગવા ગયો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કરેલો, અને પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન સ્ત્રીઓનું સદા હિત કરે છે. તેથી આ અર્ધઋષિ અને અર્ધસંસારી ભક્તને ભગવાને પોતાનો સંગ કરાવી પોતાનો મિત્ર કરેલ. ભગવાન પૂર્ણકામ છે એટલે તેમને કોઈ પ્રકારની કામના નથી, છતાં પણ ભૂતકાળ ઉપર અવતાર ધારણ કરી તે વિરાજતા હતા, તેવી જ રીતે તેમના સંગવાળા તેમના મિત્રે અહિં રહેવું જોઈએ એવો આ કથાથી નિર્ણય થાય છે. સુદામાને ધનની કામના ન હતી, છતાં ભગવાને તેની પત્નીને ઘણું ધન આપ્યું, તેથી સુદામાને કોઈ પ્રકારની હાનિ થવાની ન હતી અને થઈ નહિ. ભગવાન ઋષિઓને પણ મોક્ષ આપનારા છે, અને તેમણે સુદામાને અલૌકિક ધન વિગેરેનું દાન કર્યું તેથી સુદામાને જરા પણ દોષ લાગેલ નથી. સુદામો પોતાની સમાન છે એમ જણાવવા ભગવાને તેને પહેલાંની કથા (અધ્યાય ૩૧ શ્લો. ૨૬ થી ૪૩) કહેલી છે.

સુદામો ભગવાનને ઘેર રહ્યો ત્યારે ભગવાને પોતે તેનું ઋષિપણું જ માન્ય રાખ્યું. તેથી જ પોતે તેને પોતાની સમક્ષ કાંઈપણ ધન આપ્યું નહિ. તેને પોતાને ધનની જરાએ ઇચ્છા ન હતી. પત્નીએ ધન માગવા જવા ઘણો વિનવ્યો ત્યારે પણ ‘શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થશે એ જ મોટો લાભ થશે’ એમ માનીને જ તે ત્યાં ગયો. તેને ભગવાનનાં દર્શન થતાં તેનો મનોરથ પૂર્ણ થયો. તેથી ભગવાને તેનું ઋષિપણું જ રાખી તેને પોતે પોતાની સમક્ષ કાંઈ પણ ધન આપ્યું નહિ, પરંતુ તેની પત્નીને જ ધન આપ્યું. તેને ધનની ઇચ્છા ન હતી, તેથી તેને ધન ન આપવું એ જ ઉત્તમ હતું. તેથી જ ધન ન આપ્યું તેનો જ તેને સંતોષ હતો એમ ઘેર પાછા જતાં માર્ગમાં તે કહે છે (અધ્યાય ૩૨ શ્લો. ૨૦). ભગવાને તેની પત્નીને ઘણું ધન આપ્યું તેથી સંસર્ગનો (પત્નીના સંગથી થતો) દોષ દૂર થાય તે માટે ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી, વિષયોને વશ નહિ થતાં, ભક્તિમાર્ગને અનુસરી તેણે વિષયોનો ભોગ કર્યો. એવી રીતે સુદામો પોતાના ભક્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાને તેનામાં ઋષિપણું અને ભક્તપણું, ધન અને ગરીબાઈ એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો મૂકેલા.

एवमृषित्वं भक्तत्वं धनं दारिद्र्यमेव च ॥

विरुद्धं स्थापयामास स्वकीयत्वप्रसिद्धये ॥૩૮૮॥

આ એકત્રીસમા અને બત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને સુદામાને અલૌકિક સંપત્તિ આપી એવા યશસ્વિ રૂપે નિરૂપણ કરેલું છે.

તેત્રીસ, ચોતરીસ અને પાંત્રીસમા અધ્યાયોમાં ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાન જ પૂર્ણ રૂપ છે એમ આ અધ્યાયોમાં દર્શાવેલું છે. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં

*અહિં ઋષિપણું અને ભક્તપણું પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાનું સ્પષ્ટ કહેલું છે. ઋષિઓ વેદને જ મુખ્ય ગણે છે, ભક્તો ભગવાનને જ સર્વોપર માને છે. આ બેદને લીધે તે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાનું કહેલ જણાય છે.

ભગવાન સર્વના ઇચ્છેલા રૂપવાળા હોવાનું, ચોતરીસમા અધ્યાયમાં તે સ્ત્રીઓને ઘણા પ્રિય હોવાનું અને પાંત્રીસમા અધ્યાયમાં ઋષિઓ દેવો અને પિતૃઓને લૌકિક અને અલૌકિક પ્રકારે સંપૂર્ણ રીતે દ્વંદ્વનું દાન કરનાર હોવાનું જણાવેલું છે.

તે સમયના બધાએ વર્ણના પુરૂષો, બધા મનુષ્યો સર્વ દિશાઓમાંથી કુરૂક્ષેત્રમાં આવી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરે છે, અને તેથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં શ્રીકૃષ્ણમાં તેઓનો નિરોધ થાય છે. તેઓ પોતાના દેહ વિગેરે સર્વ જગતને બૂઝી જાય છે, ભગવાનમાં ચિત્તવાળા થાય છે અને તેથી ભગવાનને જ દ્વંદ્વ તરીકે પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં કંઈ સંશય નથી.

આ (તેત્રીસમા) અધ્યાયમાં છેવટે ગોપિકાઓને ભગવાનનાં દર્શન થયાનું કહેલું છે. તેમનામાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો આવિર્ભાવ થયો હતો એમ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે એમ કહેલ છે. એ પ્રથમ તામસ ભંક્ત હતાં, પછી રાજસ થયાં અને છેવટે સાત્ત્વિક થયાં એમ જણાવવા આ કહેલ છે, અને તેઓનો સંપૂર્ણ પ્રકારે ભગવાનમાં નિરોધ થયાનું કહેલું છે. અન્તે ભગવાને ગોપીઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો ત્યાં સુધીના બધાએ ઉપાયો સંપૂર્ણ રીતે નિરોધ થાય તે માટે જ છે એવો નિર્ણય થાય છે.

સંસાર અને ભગવાન એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, છતાં એ બંનેથી જો દ્વંદ્વ થાય તે ભગવાનની કૃપાથી ગોપીઓને થયું. તેમણે ભગવાન પાસે આ (તેત્રીસમા) અધ્યાયના શ્લોક ૪૯ માં તેવુંજ દ્વંદ્વ પોતાને પ્રાપ્ત થાય એમ ભગવાન પાસે માગ્યું અને ભગવાને તેવું દ્વંદ્વ તેમને આપ્યું. શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧-૨૦-૩૧માં ભગવાને કહેલ છે કે મારી ભક્તિવાળા અને મારામાં ચિત્ત રાખનારા યોગીઓને ઘણાભાગે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય અહિં કલ્યાણ કારક થતાં નથી. તેમ જ ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૫-૬માં કહેલું છે કે અવ્યક્ત (બ્રહ્મ)માં ચિત્ત પરોવનારને ઘણું દુઃખ થાય છે, કારણ કે અવ્યક્ત દ્વંદ્વ દેહ ધારણ કરનારાઓને દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સર્વ કર્મો સમર્પણ કરી, તેમનામાં ચિત્ત રાખી, અનન્ય યોગથી તેમનું ધ્યાન ધરતાં તેમની ભક્તિ કરે છે, તેઓનો શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુવાળા આ સંસારરૂપ સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે. ભગવાને પોતે જ આ પ્રમાણે કહેલ હોવાથી સંસારમાં રહીને પણ ભગવાનની ભક્તિ કરવી એ જ્ઞાન વૈરાગ્ય વિગેરે કરતાં ઉત્તમ છે, અને ભગવાનમાં નિરોધ થાય એ જ દ્વંદ્વ છે.

‘ગોપીઓએ તેમના લિંગ દેહનો ત્યાગ કર્યો, એમ (અ. ૩૩ શ્લોક. ૪૮માં) કહેલ હોવાથી કેવલ્ય જ દ્વંદ્વ હશે, નિરોધ દ્વંદ્વરૂપ નહિ હોય’ એમ ન માનવું, કારણ કે અ. ૩૩ શ્લોક, ૪૯, અધ્યાય ૩૫ શ્લોક ૨. તથા ૬૯ ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીઓને દેહ તો હતો જ. લિંગશરીરનો ત્યાગ કર્યો એમ કહેલ છે, કારણ કે તેમના લિંગશરીરના સ્થાને આધિદૈવિક અથવા કુદરતી સર્વશક્તિવાળા ભગવાન જ પ્રકટ થએલા. તેથી ગોપીઓના દેહ હતા અને જ્યાંસુધી જીવતા હોઈએ, ત્યાંસુધી રહેવાનું સ્થાન અને જીવન ચાલુ રાખવાનાં સાધન જોઈએ. તેથી જ ઘરમાં રહેતી હોવા છતાં ભગવાનનું ચરણકમલ સદા પોતાના મનમાં પ્રકટ રહે, એવું જ તેમણે ભગવાન પાસે માગ્યું. ભગવાનના ચરણકમલમાં મન રહે એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. અને તેથી આલોકમાં અથવા પરલોકમાં દુઃખ થતું નથી એવો દ્રઢ નિશ્ચય છે, કારણ કે અંતે લોકમાં આપણું

જે ઇચ્છેલ હોય તેનું દાન કરનાર ભગવાન છે. સંસાર અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં આ વિરુદ્ધ નથી. તેથી સંસારમાં રહેતાં હોવા છતાં ભગવાનનું ચરણકમલ સદા મનમાં પ્રકટ રહે એ ઉત્તમ ફલ છે અને ગોપી-ઓએ તે જ માગેલ છે.

ભગવાને ગોપીઓને ઉપદેશ આપેલ તે એકાન્તમાં આપેલ (અ. ૩૩ શ્લો. ૪૧), છતાં એવી જ રીતે બીજાઓનો પણ નિરોધ થાય તે માટે બીજાઓની સમીપ આપેલો. ચોતરીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન સ્ત્રીઓને ઘણા પ્રિય હોવાનું જણાવે છે. સ્ત્રીઓને પોતપોતાના પતિમાં કુદરતી પ્રેમ હોય છે. લૌકિક પતિ ઉપરનો પ્રેમ દૂર થઈ ભગવાનમાં તેમનો પ્રેમ થાય તે માટે આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓની કથા કહેલી છે. પતિ ઉપરનો પ્રેમ દૂર થવામાં લોકનો અને વેદનો ભય રહે છે. ગોપીઓએ લોકના ભયનો તો પ્રથમથી જ ત્યાગ કરેલો. તેમના દષ્ટાંતથી લોકનો ભય દૂર થાય છે, અને ભગવાન પુરુષોત્તમ છે, સર્વ કરવા શક્તિમાન છે એ જાણવાથી વેદનો ભય પણ દૂર થાય છે. ભગવાનની સરસાઈનું શ્રવણ થાય ત્યારે સ્ત્રીઓની પહેલાંની સ્થિતિ જતી રહે અને ભગવાનમાં આટલા સમય સુધી પ્રેમ ન રાખવા માટે તેમને પશ્ચાત્તાપ થાય. તેથી ભગવાનના વિવાહોનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન કરેલું છે. શ્રીકૃષ્ણમાં કામ વિગેરે નથી એમ જણાવવા બધી તેમની સ્ત્રીઓ લગ્નથી ભગવાનનું દાસપણું જ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતી હતી એમ કહેલું છે. ભગવાન સર્વ સ્ત્રીઓની સાથે વિવાહ કરવા સંપૂર્ણ રીતે શક્તિવાળા હતા, તો પછી પોતામાં જેમની ભક્તિ હોય તેવી સ્ત્રીઓ સાથેના વિવાહનું કહેવું જ શું? લક્ષ્મણ સાથેના વિવાહ વિસ્તારથી કહેલો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં જેનો અંગીકાર કરેલો તેવી દ્રૌપદી પ્રયાસ કરીને આ વિવાહની કથા પૂછે છે, અને બીજી સ્ત્રીઓ આતુરતાથી વિવાહનું શ્રવણ કરે છે. શ્રવણ કરતાં ભગવાનની બધી સ્ત્રીઓ રૂક્મિણી વિગેરેની પેઠે ભગવન્મય થઈ. વિસ્મય પામેલી સ્ત્રીઓને ભગવાન એવું ઉત્તમ ફલ આપે છે. અ. ૩૫ શ્લો. ૧માં આ વિવાહની કથા શ્રવણ કરનારી જે સ્ત્રીઓ કહેલી છે તેઓનો પણ ભગવાનમાં પ્રેમ ક્ષણે ક્ષણે ક્રમથી વધતાં, પટરાણીઓનો જેવો અધિક પ્રેમ હતો તેવો અધિક ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રેમ થશે. એવી રીતે ભગવાને સર્વ લૌકિક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો.

વેદને ઉત્તમ માનનાર ઋષિઓ, દેવા અને પિતૃઓ વિગેરેને ફલ આપનાર ભગવાનનું નિરૂપણ પાંતરીસમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. તેઓનો ભગવદ્ભાવ થાય અને પછી તેઓ લોકમાં પૂજ્ય મનાય તે માટે ભગવાન જાણીને શુદ્ધિપૂર્વક આરંભમાં ઋષિઓનો સત્કાર કરી તેઓની સ્તુતિ કરે છે (શ્લો. ૬થી ૧૩). તેઓ પોતાનો નિરોધ થાય તે માટે આથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત કહે છે, ભગવાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, તેમને નમન કરે છે, અને તેમના ચરણારવિંદના દર્શનથી પોતે કૃતકૃત્ય થયાનું કહે છે. શ્લો. (૧૬થી ૨૬). અહિં મુનિઓએ શાસ્ત્રાર્થ કહેલો છે, અને ભગવાન ત્યાં સમીપ હોવાથી જ સર્વના હૃદયમાં તે શાસ્ત્રાર્થ ઉતરે છે. આ શાસ્ત્રાર્થથી જ સર્વ સભાસદો વિગેરેને ઉપદેશ પણ થઈ ગયો અને સર્વને ઇચ્છેલા ફલની પ્રાપ્તિ પણ થઈ.

ભગવાને પ્રમેયબલથી યાદવોને ફલ આપેલું. તેમાં સંદેહ થવાથી ભગવાને ફલ આપ્યાનું પ્રમાણપૂર્વક ફરી કહેવામાં આવે છે. તેથી વસુદેવ ઋષિઓને કર્મથી કર્મનો નાશ કરવાના ઉપાય સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. (શ્લો. ૨૬). ભગવાનની લીલા જાણી ન

શકાય તેવી હોવાથી મુનિઓને વળી સંશય થાય છે કે વસુદેવ આવો પ્રશ્ન કયા અભિપ્રાયથી કરે છે. આ સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં પ્રમાણ દર્શાવેલ નથી. તેથી ભગવાને જે કરેલ તે સર્વ લૌકિક કાર્ય હોવાનું બધા માનતા હતા. તેથી વસુદેવે એવો પ્રશ્ન કયો. ઋષિઓને સદેહ થતાં સર્વના સદેહને દૂર કરનાર નારદ તેઓનો સદેહ દૂર કરે છે. શ્લો. (૩૦થી ૩૩). ઋષિઓએ વસુદેવને યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ કરતાં યજ્ઞનો ઉત્સવ થયો, અને લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ કાર્ય ભેગાં મળી ભક્તિમાં પરિણમ્યા, એટલે સર્વ રાજસ યાદવોના મનમાંથી વિષમપણું જતું રહેતાં બધા સાત્ત્વિક થયા. ભગવાનમાં બધાનો સંપૂર્ણ પ્રેમ થયો, અને બધા ફલો કરતાં ઉત્તમ ફલ ભગવાન જ છે એવો સર્વનો નિશ્ચય થયો. બધા પછી નિર્ગુણ થયા અને સર્વનો ભગવાનમાં સંપૂર્ણ નિરોધ થયો.

ધનશ્યામભટ્ટ અને ગોકુલરાયભટ્ટનો એવો અભિપ્રાય છે કે ઓગણત્રીસથી ચોતરીમા સુધીના છ અધ્યાયોમાં ભગવાનનાં ઐશ્વર્ય વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણોનું અનુક્રમે નિરૂપણ કરેલ છે અને પાંતરીસમા અધ્યાયમાં ધર્મીનું નિરૂપણ કરેલું છે. ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં દંતવક્ત્રો વધ વિગેરે ચરિત્ર કર્યું તે ઐશ્વર્યનું કાર્ય છે. વળી બલભદ્રે સૂતનો વધ કયો અને તેના પુત્રને તેના સ્થાન ઉપર મૂક્યો એ સર્વ સામર્થ્ય જણાવનારા હોઈ ઐશ્વર્યનાં કાર્ય છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં બલભદ્રે બલ્લવનો વધ કયો. આ તેમનામાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાનનું કાર્ય હોઈ વીર્ય દર્શાવનારું છે. એકત્રીસમા અધ્યાયમાં દરિદ્ર સુદામાનો લક્ષ્મી સાથે ભગવાન સત્કાર કરે છે એ યશનું કાર્ય છે. બત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન એક મુઠ્ઠી તાંકુલનું ભક્ષણ કરી સર્વ સંપત્તિઓનું અને મુક્તિનું દાન કરે છે એ શ્રીનું કાર્ય છે. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં કુરુક્ષેત્રમાં ભગવાન ભક્તોને એકાંતમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે એ જ્ઞાનનું કાર્ય છે. ચોતરીસમા અધ્યાયમાં ભગવાનની પટરાણીઓ ભગવાનના દાસપણા માટે પ્રાર્થના કરે છે એ સંસારમાં વૈરાગ્ય દર્શાવનારું હોઈ ભગવાનના જ વૈરાગ્યનું કાર્ય છે. પાંતરીસમા અધ્યાયમાં દ્વિપાયન વિગેરે ઋષિઓ ભગવાનનાં દર્શન માટે આવે છે અને ભગવાન તેમનો સત્કાર વિગેરે કરે છે એ ધર્મીનું કાર્ય છે. આવો તેઓનો મત શ્રીસુભોધિની તથા ભાગવતાર્થ પ્રકરણ નિબંધથી વિરુદ્ધ હોવાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના મત પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને વીર્યનું નિરૂપણ તો અનુક્રમે સત્તાવીસમા અને અઠાવીસમા અધ્યાયમાં થઈ ગયેલ છે. ઓગણત્રીસથી બત્રીસમા અધ્યાયમાં બાકીના ચાર ગુણોનું નિરૂપણ કરેલ છે. બલભદ્ર પાંડવ-કૌરવોના યુદ્ધનો ત્યાગ થાય તે માટે યાત્રા કરવા નીકળે છે, એ યશનું કાર્ય છે. આ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના પ્રારંભની કારિકાઓમાં કહેલું છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં તે બલ્લવને હણે છે અને ઋષિઓ તેમને વૈજયન્તી માત્ર, દિવ્ય વસ્ત્રો અને દિવ્ય આભરણો આપે છે. વળી તીર્થ કરતાં તે પાછા નૈમિષ આવે છે ત્યારે ઋષિઓ તેમની પાસે યજ્ઞ કરાવે છે અને તે તેઓને જ્ઞાન આપે છે. આ સર્વ શ્રીનું નિરૂપણ કરનારાં છે. વૈજયન્તી માત્રા અને દિવ્ય વસ્ત્રો તથા આભરણો શ્રી અથવા શોભા કરાવનારાં છે. એકત્રીસમા અધ્યાયમાં એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનના સખા સુદામાને પણ ભગવાનના ઘેર માગવા જતાં તેમનાં દર્શન થશે એ જ ઉત્તમ લાભ છે એવું જ્ઞાન હતું. વળી ભગવાન અને સુદામા ગુરૂના ઘેર રહેતા ત્યારની કથા કહેલી છે અને સુદામા ભગવાનને જગદ્ગુરૂ (શ્લો. ૪૪) કહે છે અને તેમનો દેહ હદોમય બ્રહ્મ હોવાનું (શ્લો. ૪૫) કહે છે. તેથી આ અધ્યાયમાં

જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેલું છે. બત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન એક મુઠ્ઠી પૌંઆ ભક્ષણ કરી અલૌકિક સંપત્ત આપે છે અને બીજી મુઠ્ઠી લેવા જાય છે ત્યાં સત્યામાં પ્રવેશ કરેલ ભક્ષી તેમને તેમ કરતાં અટકાવે છે, કારણ કે ભક્ષીને જાય થાય છે કે મને પણ સુદામાને આપી દેશે. આ ભગવાનનો વૈરાગ્ય મુણ દર્શાવે છે.

તેત્રીસ, ચોત્રીસ અને પાંત્રીસમા અધ્યાયોમાં અનુક્રમે સાત્ત્વિક પ્રમેય, સાધન અને ફલના ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે. સાત્ત્વિક પ્રમેયના ધર્મો સર્વના વહાલા, સર્વના સાક્ષી, સર્વનું પ્રિય અને હિત ઈન્દ્રનાર, માત્ર તીર્થ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવા, જ્ઞાનરૂપ મુર, જ્ઞાન આપનાર, અને મોક્ષ આપનાર ઉત્તમ છે. (પ્રારંભકારિકા ૨ થી ૩૧). આવા ધર્મોનું તેત્રીસમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં સાત્ત્વિક સાધનના ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે. સાત્ત્વિકોનું સાધન ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન અને તેમના રસવાળાં ચરિત્રોનું શ્રવણ જ છે. (અધ્યાય ૩૩ પ્રારંભકારિકા ૪-૫ અને અધ્યાય ૩૪ પ્રારંભકારિકા ૧-૨). આ અધ્યાયમાં ભગવાનના વિવાહની કથાઓમાં એવું વર્ણન કરેલું છે, અને રસવાળાં ચરિત્રનું બધી સ્ત્રીઓ શ્રવણ કરે છે. પાંત્રીસમા અધ્યાયમાં સાત્ત્વિક ફલના ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે. સર્વનું ઇચ્છેલું પૂરનાર ફલરૂપ ભગવાનનું અને દેશ કાલ તથા યજ્ઞરૂપ તેમના અંગોનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. (અધ્યાય ૩૩ પ્રારંભકારિકા ૫-૬). મુનિઓનું સન્માન અને યજ્ઞથી દેવોનું દેવું ફેડવાનું આ અધ્યાયમાં કહેલું છે. ભગવદીય (ભગવાનના દાસ) હોવું એ જ ફલ છે, બીજું ફલ નથી એમ આ અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. (અધ્યાય ૩૫ પ્રારંભકારિકા ૧-૨).

પરમ ભગવદીય ભાર્ગ્ધીરજનાથ સાંકડીઆએ શંકારપદ સ્થલે શંકાઓનું નિવારણ કરવામાં તથા હસ્તલિખિત પ્રત જોઈ પાત્રો નિર્ણય કરવામાં જે સાહાય્ય કરેલ છે તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ અને તેટલો સરલ કરવા પ્રયાસ કરેલો છે. વૈજ્ઞાનિકોને તે શ્રીસુબોધિની સમજવામાં ઉપયોગી થશે તો મારો પ્રયાસ સાર્થક થયેલો જણી મને ઘણો આનંદ થશે.

ધંધુડા,
વૈશાખ શુક્લ તૃતીયા
સંવત ૨૦૦૧.

નાનુલાલ નારણદાસ ગાંધી.

